

सत्यमेव जयते

भारत का राजपत्र

The Gazette of India

भारताचे राजपत्र

असाधारण
EXTRAORDINARY

असाधारण

भाग 12 अनुभाग 1
Part XII Section 1
भाग बारा अनुभाग 1

प्राधिकार से प्रकाशित
PUBLISHED BY AUTHORITY
प्राधिकाराद्वारे प्रकाशित

सं. 1]	नई दिल्ली, अगस्त 15-21, 2019/24-30 श्रावण (शक) 1941	[खंड 18
No. 1]	NEW DELHI, AUGUST 15-21, 2019/24-30 SHRAVAN (SAKA) 1941	[Vol. 18
अं. १]	नवी दिल्ली, ऑगस्ट १५-२१, २०१९/२४-३० श्रावण (शके) १९४१	[खंड १८

स्वतंत्र संकलन म्हणून फाईल करण्यासाठी या भागाला वेगळे पृष्ठ क्रमांक दिले आहेत.

विधि और न्याय मंत्रालय

(विधायी विभाग)

नई दिल्ली, अगस्त 15-21, 2019/24-30 श्रावण (शक) 1941

(1) दि ऑल इंडिया सर्व्हिसेस एक्ट, 1951, (2) दि प्रोवेशन ऑफ ऑफेण्डर्स एक्ट, 1958, (3) दि ओथस् एक्ट, 1969, (4) दि ऑथोरिटेटिव्ह टेक्स्टस् (सेन्ट्रल लॉज) एक्ट, 1973, (5) दि गव्हर्नर्स (इमॉल्युमेन्टस्, अलॉउन्सेस अँड प्रिविलेजेस) एक्ट, 1982, (6) दि सेन्ट्रल एज्युकेशनल इन्स्टिट्युशन्स (रिझर्वेशन इन अँडमिशन) एक्ट, 2006, (7) दि मेन्टेनन्स अँड वेल्फेअर ऑफ पेरेन्ट्स अँड सिनियर सिटिझन्स एक्ट, 2007, (8) दि अनऑर्गनाइज्ड वर्कर्स सोशल सिक्युरिटी एक्ट, 2008, (9) दि नॅशनल इन्व्हेस्टिगेशन एजन्सी एक्ट, 2008, (10) दि बर्थस्, डेथस् अँड मॅरेजेस रजिस्ट्रेशन एक्ट, 1886, (11) दि डिपार्टमेंटल इन्क्वायरीज (इन्फोर्समेंट ऑफ अटेंडन्स ऑफ विटनेसेस अँड प्रॉडक्शन ऑफ डॉक्युमेंटस्) एक्ट, 1972, (12) दि प्रि-कन्सेप्शन अँड प्रि-नेटल डायग्नोस्टिक टेक्निक्स (प्रोहिबिशन ऑफ सेक्स सिलेक्शन) एक्ट, 1994, (13) दि ग्राम न्यायालयाज् एक्ट, 2008, (14) दि नॅशनल फूड सिक्युरिटी एक्ट, 2013, (15) दि प्रोहिबिशन ऑफ एम्प्लॉयमेंट अँज मॅन्युअल स्कॅव्हेन्जर्स अँड देअर रिहॅबिलिटेशन एक्ट, 2013 के मराठी अनुवाद राष्ट्रपती के प्राधिकार से प्रकाशित किये जाते हैं और ये प्राधिकृत पाठ (केंद्रीय विधि) अधिनियम, 1973 (1973 का 50) की धारा 2 के खण्ड (क) के अधीन उनके मराठी प्राधिकृत पाठ समझे जायेंगे।

MINISTRY OF LAW AND JUSTICE
(LEGISLATIVE DEPARTMENT)

New Delhi, AUGUST 15-21, 2019/24-30 SHRAVAN (SAKA) 1941

The Translation in Marathi of (1) The All-India Services Act, 1951, (2) The Probation of Offenders Act, 1958, (3) The Oaths Act, 1969, (4) The Authoritative Texts (Central Laws) Act, 1973, (5) The Governors (Emoluments, Allowances and Privileges Act, 1982, (6) The Central Educational Institutions (Reservation in Admission) Act, 2006, (7) The Maintenance and Welfare of Parents and Senior Citizens Act, 2007, (8) The Unorganised Workers' Social Security Act, 2008, (9) The National Investigation Agency Act, 2008, (10) The Births, Deaths and Marriages Registration Act, 1886, (11) The Departmental Inquiries (Enforcement of Attendance of Witnesses and Production of Documents) Act, 1972, (12) The Pre-Conception and Pre-natal Diagnostic Techniques (Prohibition of Sex Selection) Act, 1994, (13) The Gram Nyayalayas Act, 2008, (14) The National Food Security Act, 2013, (15) The Prohibition of Employment as Manual Scavengers and their Rehabilitation Act, 2013 are hereby published under the authority of the President and shall be deemed to be the authoritative texts thereof in Marathi under clause (a) of Section 2 of the Authoritative Texts (Central Laws) Act, 1973 (50 of 1973).

विधि व न्याय मंत्रालय

(विधायी विभाग)

नवी दिल्ली, ऑगस्ट १५-२१, २०१९/२४-३० श्रावण (शके) १९४१

पुढील अधिनियमांचे म्हणजे (१) दि ऑल इंडिया सर्व्हिसेस अॅक्ट, १९५१, (२) दि प्रोबेशन ऑफ ऑफेंडर्स अॅक्ट, १९५८, (३) दि ओथ्स अॅक्ट, १९६९, (४) दि अॅथोरिटेटिव्ह टेक्स्टस् (सेंट्रल लॉज) अॅक्ट, १९७३, (५) दि गव्हर्नर्स (इमॉल्युमेन्ट्स, अलॉउन्सेस अॅण्ड प्रिविलेजेस) अॅक्ट, १९८२, (६) दि सेंट्रल एज्युकेशनल इन्स्टिट्युशन्स (रिझर्वेशन इन अॅडमिशन) अॅक्ट, २००६, (७) दि मॅटेनेंस अॅण्ड वेल्फेअर ऑफ पेरेंट्स अॅण्ड सिनियर सिटिझन्स अॅक्ट, २००७, (८) दि अनऑर्गनाईज्ड वर्कर्स सोशल सिक्युरिटी अॅक्ट, २००८, (९) दि नॅशनल इन्व्हेस्टिगेशन एजन्सी अॅक्ट, २००८, (१०) दि बर्थ्स, डेथ्स अॅण्ड मॅरेजेस रजिस्ट्रेशन अॅक्ट, १८८६, (११) दि डिपार्टमेंटल इन्क्वायरिज (इन्फोर्समेंट ऑफ अटेंडन्स ऑफ विटनेसेस अॅण्ड प्रॉडक्शन ऑफ डॉक्युमेंट्स) अॅक्ट, १९७२, (१२) दि प्रि-कन्सेप्शन अॅण्ड प्रि-नेटल डायग्नोस्टिक टेक्निक्स (प्रोहिबिशन ऑफ सेक्स सिलेक्शन) अॅक्ट, १९९४, (१३) दि ग्राम न्यायालयाज् अॅक्ट, २००८, (१४) दि नॅशनल फूड सिक्युरिटी अॅक्ट, २०१३, (१५) दि प्रोहिबिशन ऑफ एम्प्लॉयमेंट अॅज मॅन्युअल स्कॅव्हेन्जर्स अॅण्ड देअर रिहॅबिलिटेशन अॅक्ट, २०१३ या अधिनियमांचा मराठी अनुवाद याद्वारे, राष्ट्रपतींच्या प्राधिकाराने प्रसिद्ध करण्यात येत असून प्राधिकृत पाठ (केंद्रीय विधि) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा ५०) याच्या कलम २, खंड (क) अन्वये हा अनुवाद त्या अधिनियमांचे प्राधिकृत पाठ आहेत असे समजले जाईल.

निर्देशसूची
INDEX

अनुक्रमांक Serial No. (१)	अधिनियमाचे नाव Name of the Act (२)	पृष्ठ क्रमांक Page No. (३)
१	अखिल भारतीय सेवा अधिनियम, १९५१ The All-India Services Act, 1951	५
२	अपराधी परिवीक्षा अधिनियम, १९५८ The Probation of Offenders Act, 1958	७
३	शपथ अधिनियम, १९६९ The Oaths Act, 1969	१२
४	प्राधिकृत पाठ (केंद्रीय विधि) अधिनियम, १९७३ The Authoritative Texts (Central Laws) Act, 1973	१५
५	राज्यपाल (वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार) अधिनियम, १९८२ The Governors (Emoluments, Allowances and Privileges) Act, 1982	१६
६	केंद्रीय शिक्षण संस्था (प्रवेशाबाबत आरक्षण) अधिनियम, २००६ The Central Educational Institutions (Reservation in Admission) Act, 2006	२०
७	मातापिता व ज्येष्ठ नागरिक यांचा निर्वाह व कल्याण अधिनियम, २००७ The Maintenance and Welfare of Parents and Senior Citizens Act, 2007	२५
८	असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा अधिनियम, २००८ The Unorganised Workers' Social Security Act, 2008	३३
९	राष्ट्रीय अन्वेषण अभिकरण अधिनियम, २००८ The National Investigation Agency Act, 2008	४२
१०	जन्म, मृत्यू व विवाह नोंदणी अधिनियम, १८८६ The Births, Deaths and Marriages Registration Act, 1886	५१
११	विभागीय चौकशी (साक्षीदारांना हजर राहण्यास भाग पाडणे व दस्तऐवज दाखल करवणे) अधिनियम, १९७२ The Departmental Inquiries (Enforcement of Attendance of Witnesses and Production of Documents) Act, 1972	६०
१२	गर्भधारणा-पूर्व व प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रे (लिंग निवडीस प्रतिबंध) अधिनियम, १९९४ The Pre-conception and Pre-natal Diagnostic Techniques (Prohibition of Sex Selection) Act, 1994	६३

अनुक्रमांक Serial No. (१)	अधिनियमाचे नाव Name of the Act (२)	पृष्ठ क्रमांक Page No. (३)
१३	ग्राम न्यायालय अधिनियम, २००८ The Gram Nyayalayas Act, 2008	७९
१४	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ The National Food Security Act, 2013	९०
१५	हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या सेवायोजनेस प्रतिबंध आणि त्यांचे पुनर्वसन अधिनियम, २०१३ The Prohibition of Employment as Manual Scavengers and their Rehabilitation Act, 2013	१०८

(१९५१ चा अधिनियम क्रमांक ६१)

[१६ नोव्हेंबर, २०१८ रोजी यथाविद्यमान]

[२९ ऑक्टोबर, १९५१.]

संघराज्य आणि राज्ये यांना सामाईक असणाऱ्या अखिल भारतीय सेवांमधील भरती आणि तेथे नियुक्त केलेल्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती विनियमित करण्यासाठी अधिनियम.

संसदेकडून पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

१. या अधिनियमास, अखिल भारतीय सेवा अधिनियम, १९५१ असे म्हणता येईल. संक्षिप्त नाव.
२. या अधिनियमात “अखिल भारतीय सेवा” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, भारतीय प्रशासनिक सेवा म्हणून ओळखली जाणारी सेवा किंवा भारतीय पोलीस सेवा म्हणून ओळखली जाणारी सेवा ^१[किंवा कलम २क मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली अन्य कोणतीही सेवा], असा आहे. व्याख्या.
३. केंद्र सरकार याबाबतीत राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा दिनांकास व ^२[इतर अखिल तेव्हापासून पुढील अखिल भारतीय सेवा घटित करण्यात येतील आणि वेगवेगळ्या सेवांसाठी वेगवेगळे भारतीय सेवा.] दिनांक नियत करता येतील, त्या सेवा अशा :—
 १. भारतीय अभियंता सेवा (पाटबंधारे, वीज, बांधकाम आणि रस्ते) ;
 २. भारतीय वन सेवा ;
 ३. भारतीय वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा.]

३. (१) ^३[जम्मू व काश्मीर राज्यांसह] संबंधित राज्यांच्या शासनांचा विचार घेतल्यानंतर ^४[आणि भरती आणि राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे] केंद्र सरकारला, एखाद्या अखिल भारतीय सेवेमधील भरती व तेथे नियुक्त सेवाशर्ती यांचे विनियमन. केलेल्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती विनियमित करण्यासाठी नियम ^५ करता येतील.

^६[(१क) या कलमाद्वारे प्रदान करण्यात आलेल्या नियम करण्याच्या अधिकारामध्ये, त्या नियमांना किंवा त्यापैकी कोणत्याही नियमाला, जो या अधिनियमाच्या प्रारंभ-दिनांकाच्या पूर्वीचा नाही अशा एखाद्या दिनांकापासून भूतलक्षी प्रभाव देण्याचा अधिकार समाविष्ट आहे, परंतु एखादा नियम ज्या कोणत्याही व्यक्तीला लागू असेल तिच्या हितसंबंधावर जेणेकरून बाधक परिणाम होईल अशा प्रकारे अशा नियमाला भूतलक्षी प्रभाव देण्यात येणार नाही.]

१. १९६३ चा अधिनियम क्रमांक २७, कलम २ द्वारे घातले.
२. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे घातले.
३. १९५८ चा अधिनियम क्रमांक २५, कलम २ द्वारे घातले.
४. १९७५ चा अधिनियम क्रमांक १९, कलम ३ द्वारे विवक्षित शब्दांऐवजी घातले.
५. ‘भारतीय प्रशासनिक सेवा (भरती) नियम, १९५४’ यांसाठी पहा—गॅझेट ऑफ इंडिया, १९५४, असाधारण, भाग एक, विभाग एक, पृष्ठ ८८५.
‘भारतीय प्रशासनिक सेवा (परिवीक्षा) नियम, १९५४’ यांसाठी पहा—गॅझेट ऑफ इंडिया, १९५४, असाधारण, भाग एक, विभाग एक, पृष्ठ ८९३.
‘अखिल भारतीय सेवा (वर्तणूक) नियम, १९५४’ यांसाठी पहा—वरीलप्रमाणे, पृष्ठ ९१४.
‘भारतीय प्रशासनिक सेवा (ज्येष्ठतेचे विनियमन) नियम, १९५४’ यांसाठी पहा—वरीलप्रमाणे, पृष्ठ ९०७.
‘भारतीय प्रशासनिक सेवा (श्रेणी) नियम, १९५४’ यांसाठी पहा—वरीलप्रमाणे, पृष्ठ ९०२.
‘भारतीय पोलीस सेवा (परिवीक्षा) नियम, १९५४’ यांसाठी पहा—वरीलप्रमाणे, पृष्ठ ८९७.
‘भारतीय पोलीस सेवा (ज्येष्ठतेचे विनियमन) नियम, १९५४’ यांसाठी पहा—वरीलप्रमाणे, पृष्ठ ९११.
‘भारतीय पोलीस सेवा (भरती) नियम, १९५४’ यांसाठी पहा—वरीलप्रमाणे, पृष्ठ ८८७.
६. १९७५ चा अधिनियम क्रमांक २३, कलम २ द्वारे घातले.

^१[(२) केंद्र सरकारने या कलमाखाली केलेला प्रत्येक नियम आणि अशा कोणत्याही नियमाखाली किंवा त्यास अनुसरून केलेला प्रत्येक विनियम, तो करण्यात आल्यानंतर, शक्य होईल तितक्या लवकर संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर, ते एका सत्राने किंवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता सत्रासीन असताना ठेवला जाईल आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या पाठोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी जर, त्या नियमात किंवा विनियमात कोणतेही आपरिवर्तन करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर तो नियम किंवा विनियम अशा आपरिवर्तित रूपातच परिणामक होईल किंवा, यथास्थिति, मुळीच परिणामक होणार नाही ; तथापि अशा कोणत्याही आपरिवर्तनामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे, तत्पूर्वी त्या नियमाखाली किंवा विनियमाखाली करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेला बाध येणार नाही.]

विद्यमान नियम
चालू राहणे.

४. या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या निकटपूर्वी अंमलात असणारे आणि अखिल भारतीय सेवेस लागू असणारे सर्व नियम अंमलात असण्याचे चालू राहतील आणि ते या अधिनियमाखाली केलेले नियम म्हणून मानण्यात येतील.

(१९५८ चा अधिनियम क्रमांक २०)

[१५ नोव्हेंबर, २०१८ रोजी यथाविद्यमान]

[१६ मे, १९५८.]

अपराध्यांना परिवीक्षाधीन ठेवून किंवा यथोचित समज देऊन सोडून देण्याबाबत आणि त्यांच्याशी निगडित असलेल्या बाबींविषयी तरतूद करण्यासाठी अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या नवव्या वर्षी संसदेकडून पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

१. (१) या अधिनियमास, अपराधी परिवीक्षा अधिनियम, १९५८ असे म्हणावे.

संक्षिप्त नाव,
विस्तार व प्रारंभ.

(२) त्याचा विस्तार जम्मू व काश्मीर राज्य खेरीजकरून संपूर्ण भारतभर आहे.

(३) राज्य शासन राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा दिनांकास तो त्या त्या राज्यामध्ये अंमलात येईल, आणि राज्याच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांसाठी निरनिराळे दिनांक नियत करता येतील.

२. या अधिनियमात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर,—

व्याख्या.

१८९८ चा
५.

(क) “संहिता” याचा अर्थ, ‘फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८’ असा आहे ;

(ख) “परिवीक्षा अधिकारी” याचा अर्थ, कलम १३ अन्वये परिवीक्षा अधिकारी म्हणून नियुक्त केलेला किंवा तसा ओळखला जाणारा एखादा अधिकारी, असा आहे ;

(ग) “विहित” याचा अर्थ, या अधिनियमाखाली केलेल्या नियमांद्वारे विहित केलेले, असा आहे ;

१८९८ चा
५.

(घ) या अधिनियमात वापरलेले परंतु व्याख्या न केलेले शब्द व शब्दप्रयोग यांना, ‘फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८’ यामध्ये नेमून देण्यात आल्याप्रमाणे ते ते अर्थ असतील.

१९६० चा
४५.

३. जर कोणतीही व्यक्ती, ‘भारतीय दंड संहिता,’ कलम ३७९ किंवा कलम ३८० किंवा कलम ३८१ किंवा कलम ४०४ किंवा कलम ४२० खाली शिक्षापात्र असलेला अपराध केल्याबद्दल अथवा ‘भारतीय दंड संहिता’ किंवा इतर कोणताही कायदा याखाली दोन वर्षांहून अधिक नाही इतक्या कारावासास, किंवा द्रव्यदंडास, किंवा दोन्ही शिक्षांसाठी असा कोणताही अपराध केल्याबद्दल दोषी ठरली असेल, आणि त्यापूर्वी केव्हाही ती दोषी ठरल्याचे सिद्ध झाले नसेल आणि ज्या न्यायालयाने त्या व्यक्तीला दोषी ठरवले त्या न्यायालयाचे जर असे मत असेल की अपराधाचे स्वरूप व अपराध्याचे चरित्र यांसह त्या प्रकरणाची परिस्थिती लक्षात घेता, तसे करणे इष्ट आहे, तर त्या त्या काळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, त्या व्यक्तीस कोणतीही शिक्षा ठोठावण्याऐवजी किंवा कलम ४ खाली सद्‌वर्तनाच्या शर्तीवर परिवीक्षाधीन ठेवण्याऐवजी ते न्यायालय त्या व्यक्तीला यथोचित समज देऊन सोडून देऊ शकेल.

विवक्षित
अपराध्यांना
यथोचित समज
देऊन सोडून
देण्याचा
न्यायालयाचा
अधिकार.

स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या प्रयोजनांसाठी एखाद्या व्यक्तीविरूद्ध झालेली पूर्वीची दोषसिद्धी यामध्ये या कलमान्वये किंवा कलम ४ अन्वये तिच्याविरूद्ध पूर्वी काढलेल्या कोणत्याही आदेशाचा समावेश होतो.

४. (१) जर कोणतीही व्यक्ती, मृत्यूच्या किंवा जन्मठेपेच्या शिक्षेस पात्र नसलेला अपराध केल्याबद्दल दोषी ठरली असेल आणि ज्या न्यायालयाने त्या व्यक्तीला दोषी ठरवले त्या न्यायालयाचे जर असे मत असेल की, अपराधाचे स्वरूप व अपराध्याचे चरित्र यांसह त्या प्रकरणाची परिस्थिती लक्षात घेता, अपराध्याला सद्‌वर्तनाच्या शर्तीवर परिवीक्षाधीन ठेवून सोडून देणे इष्ट आहे, तेव्हा त्या त्या काळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, त्या व्यक्तीस एकदम कोणतीही शिक्षा ठोठावण्याऐवजी, ते न्यायालय स्वतः निर्देशित करील त्याप्रमाणे जास्तीत जास्त तीन वर्षांच्या कालावधीत फर्मावण्यात येईल तेव्हा उपस्थित होऊन शिक्षादेश स्वीकारण्याबाबत, आणि मध्यांतरीच्या काळात शांतता राखून स्वतःचे वर्तन चांगले ठेवण्याबाबत अपराध्याने जामीनदारांसह किंवा त्यांच्याविना बंधपत्र करून दिल्यावर त्याला सोडून देण्यात यावे असा ते निर्देश देऊ शकतील :

विवक्षित
अपराध्यांना
सद्‌वर्तनाच्या
शर्तीवर
परिवीक्षाधीन
ठेऊन सोडून
देण्याचा
न्यायालयाचा
अधिकार.

परंतु, जेथे न्यायालयाची अधिकारिता आहे किंवा अपराध्याने ज्या कालावधीसाठी बंधपत्र करून दिले असेल त्या कालावधीत तो जेथे राहण्याचा संभव असेल त्या स्थळी अपराध्याचे किंवा त्याला कोणतीही व्यक्ती जामीन राहिली असल्यास, त्या व्यक्तीचे स्थिर वास्तव्याचे ठिकाण किंवा नेहमीच्या व्यवसायाचे ठिकाण आहे याबद्दल न्यायालयाची खात्री झाल्याशिवाय, न्यायालय अशा अपराध्यास याप्रमाणे सोडून देण्यासंबंधी निर्देश देणार नाही.

(२) पोटकलम (१) खाली कोणताही आदेश काढण्यापूर्वी, न्यायालय त्या प्रकरणाच्या संबंधात संबंधित परिवीक्षा अधिकाऱ्याने कोणताही अहवाल दिलेला असल्यास, तो अहवाल विचारात घेईल.

(३) पोटकलम (१) अन्वये आदेश काढण्यात येईल तेव्हा, अपराधी व जनता यांच्या हिताच्या दृष्टीने तसे करणे इष्ट आहे असे न्यायालयाचे मत असेल तर, ते न्यायालय, पोटकलम (१) खालील आदेशाशिवाय आणखी एक पर्यवेक्षण आदेश काढून असा निदेश देऊ शकेल की, आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल त्याप्रमाणे एका वर्षाहून कमी नाही इतक्या कालावधीपर्यंत अपराधी हा त्यात नामनिर्दिष्ट केलेल्या परिवीक्षा अधिकाऱ्याच्या देखरेखीखाली राहील आणि ते न्यायालय, अशा पर्यवेक्षण आदेशात, अपराध्यावर यथोचित देखरेख ठेवण्यासाठी आपणास आवश्यक वाटतील अशा शर्ती घालू शकेल.

(४) पोटकलम (३) खालील पर्यवेक्षण आदेश काढणारे न्यायालय, अपराध्याला सोडून देण्यापूर्वी, अशा आदेशात विनिर्दिष्ट करता येतील अशा शर्तीचे व निवास, मादक द्रव्यांचे वर्जन किंवा अन्य कोणतीही गोष्ट याबाबतीत विशिष्ट परिस्थिती लक्षात घेतल्यानंतर, अपराध्याकडून तोच अपराध पुन्हा घडू नये किंवा दुसरे कोणतेही अपराध घडू नयेत या दृष्टीने ज्या जादा शर्ती घालणे न्यायालयास योग्य वाटेल अशा शर्तीचे पालन करण्यासंबंधी अपराध्यास जामीनदारांसहित किंवा त्यांच्याविना बंधपत्र करून देण्यास फर्मावील.

(५) पोटकलम (३) खालील पर्यवेक्षण आदेश काढणारे न्यायालय, आदेशाच्या अटी व शर्ती अपराध्यास समजावून सांगेल आणि पर्यवेक्षण आदेशाची एकेक प्रत प्रत्येक अपराध्यास आणि कोणतेही जामीनदार असल्यास, अशा जामीनदारांना आणि संबंधित परिवीक्षा अधिकाऱ्यास ताबडतोब पुरवील.

सोडून दिलेल्या
अपराध्यांना,
भरपाई व खर्च
देण्यास
फर्माविण्याचा
न्यायालयाचा
अधिकार.

५. (१) कलम ३ किंवा कलम ४ खाली अपराध्याला सोडून देण्याचा निदेश देणारे न्यायालय, स्वतःला योग्य वाटल्यास, त्याच वेळी—

(क) अपराध घडल्यामुळे कोणत्याही व्यक्तीला पोहोचलेली हानी किंवा इजा याबद्दल न्यायालयास वाजवी वाटेल इतकी भरपाई ; आणि

(ख) न्यायालयास वाजवी वाटेल असा कार्यवाहीचा खर्च देण्यासंबंधी त्याला निदेशित करणारा आणखी एक आदेश काढू शकेल.

(२) पोटकलम (१) खाली भरपाई म्हणून किंवा कार्यवाहीचा खर्च म्हणून जी रक्कम देण्यासंबंधी आदेश काढण्यात आला असेल ती रक्कम संहितेची कलमे ३८६ व ३८७ यांच्या तरतुदीस अनुसरून द्रव्यदंड म्हणून वसूल करता येईल.

(३) ज्या बाबीसाठी अपराध्यावर खटला भरण्यात आला असेल त्याच बाबीतून उद्भवलेल्या कोणत्याही दाव्याची संपरीक्षा करणारे दिवाणी न्यायालय, नुकसानी देताना, पोटकलम (१) अन्वये भरपाई म्हणून दिली गेलेली किंवा वसूल केली गेलेली कोणतीही रक्कम विचारात घेईल.

एकवीस वर्षे
वयाखालील
अपराध्यांना
कारावासाची
शिक्षा देण्यावरील
निबंध.

६. (१) एकवीस वर्षे वयाखालील कोणतीही व्यक्ती, कारावासाच्या शिक्षेस (परंतु जन्मठेपेच्या नव्हे) पात्र असा एखादा अपराध केल्याबद्दल दोषी ठरली असेल तेव्हा, ज्या न्यायालयाने त्या व्यक्तीस दोषी ठरवले असेल ते न्यायालय अपराधाचे स्वरूप व अपराध्याचे चरित्र यांसह त्या प्रकरणाची परिस्थिती लक्षात घेता कलम ३ किंवा कलम ४ अन्वये अपराध्याबाबत कार्यवाही करणे इष्ट होणार नाही याबद्दल स्वतःची खात्री पटल्याशिवाय त्या व्यक्तीला कारावासाची शिक्षा ठोठावणार नाही आणि न्यायालयाने अपराध्याला कोणतीही कारावासाची शिक्षा ठोठावल्यास, ते न्यायालय, तसे करण्याबद्दलची आपली कारणे नमूद करील.

(२) पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अपराध्याच्या बाबतीत कलम ३ किंवा कलम ४ खाली कार्यवाही करणे इष्ट होणार नाही किंवा कसे याबद्दल आपली खात्री करून घेण्यासाठी न्यायालय परिवीक्षा अधिकाऱ्याकडून अहवाल मागवील आणि कोणताही अहवाल मिळाला असल्यास, तो असा अहवाल व अपराध्याचे चरित्र आणि शारीरिक व मानसिक स्थिती यासंबंधी न्यायालयास उपलब्ध असलेली इतर कोणतीही माहिती ते न्यायालय विचारात घेईल.

परिवीक्षा
अधिकाऱ्याचा
अहवाल गोपनीय
असणे.

७. कलम ४ च्या पोटकलम (२) मध्ये किंवा कलम ६ च्या पोटकलम (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेला परिवीक्षा अधिकाऱ्याचा अहवाल गोपनीय समजण्यात येईल :

परंतु असे की, अहवालाचा सारांश अपराध्याला कळविणे योग्य आहे असे स्वतःला वाटल्यास, न्यायालय तसे करू शकेल आणि अहवालात नमूद करण्यात आलेल्या बाबींशी संबद्ध असेल असा पुरावा हजर करण्याची संधी त्याला देऊ शकेल.

परिवीक्षेच्या
शर्तीमध्ये बदल
करणे.

८. (१) परिवीक्षा अधिकाऱ्याने अर्ज केला असता जर अपराध्याच्या संबंधात कलम ४ खाली आदेश काढणाऱ्या कोणत्याही न्यायालयाचे असे मत झाले की, अपराध्याने करून दिलेल्या कोणत्याही बंधपत्राच्या शर्तीमध्ये बदल करणे अपराध्याच्या व जनतेच्या हिताच्या दृष्टीने समयोचित किंवा आवश्यक आहे, तर बंधपत्र प्रभावी असेल अशा कालावधीत केव्हाही ते न्यायालय बंधपत्राची मुदत वाढवून—मात्र अशा प्रकारे की जेणेकरून मूळ आदेशाच्या दिनांकापासून तीन वर्षांपेक्षा अधिक होणार नाही—किंवा ती कमी करून अथवा बंधपत्राच्या शर्तीमध्ये फेरफार करून किंवा त्यात नवीन शर्ती समाविष्ट करून, त्या बंधपत्रात बदल करू शकेल :

परंतु असे की, अपराध्याला आणि जामीनदाराला किंवा जामीनदारांना आपली बाजू मांडण्याची संधी दिल्याखेरीज, असा कोणताही बदल करण्यात येणार नाही.

(२) पोटकलम (१) खाली करावयाचे योजलेल्या कोणत्याही बदलाला संमती देण्याचे कोणत्याही जामीनदाराने नाकारले तर, न्यायालय अपराध्याला नवीन बंधपत्र करून देण्यास फर्मावू शकेल आणि अपराध्याने तसे बंधपत्र करून देण्याचे नाकारले किंवा त्याकामी कसूर केली तर, अपराधी ज्या अपराधाबद्दल दोषी ठरला होता त्या अपराधाबद्दल शिक्षा ठोठावू शकेल.

(३) यात यापूर्वी काहीही अंतर्भूत असेल तरी, परिवीक्षा अधिकाऱ्याने अर्ज केला असता अपराध्याच्या संबंधात कलम ४ खाली आदेश काढणाऱ्या न्यायालयाची अशी खात्री पटली की, अपराध्याला आणखी काही काळ देखरेखीखाली ठेवणे अनावश्यक ठरेल असे त्याचे वर्तन आहे, तर न्यायालय अपराध्याने करून दिलेले बंधपत्र किंवा बंधपत्रे विसर्जित करू शकेल.

१. (१) जे न्यायालय एखाद्या अपराध्याच्या संबंधात कलम ४ खाली आदेश काढील त्या न्यायालयास किंवा जे न्यायालय अपराध्याच्या मूळच्या अपराधाच्या संबंधात त्याच्याबाबत कार्यवाही करू शकले असते अशा कोणत्याही न्यायालयास, परिवीक्षा अधिकाऱ्याने अहवाल सादर केल्यावरून किंवा अन्यथा अपराध्याने करून दिलेल्या बंधपत्राच्या किंवा बंधपत्रांच्या कोणत्याही शर्तीचे पालन करण्यात अपराध्याने कसूर केली आहे असे सकारण वाटत असेल तर, ते न्यायालय अपराध्याच्या अटकेसाठी वॉरंट काढू शकेल किंवा स्वतःला योग्य वाटल्यास, अपराध्यावर किंवा त्याचे कोणी जामीनदार असल्यास, त्याच्यावर समन्स बजावून, समन्समध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा वेळी न्यायालयापुढे हजर होण्याबद्दल अपराध्याला किंवा त्याच्या जामीनदारांना फर्मावू शकेल.

अपराध्याने
बंधपत्राच्या शर्तीचे
पालन करण्यात
कसूर केली तर
त्याबाबतीतील
कार्यपद्धती.

(२) ज्या न्यायालयापुढे अपराध्याला अशा रीतीने आणले जाईल किंवा तो हजर होईल ते न्यायालय, एक तर अपराध्याला प्रकरणाचा निर्णय लागेतोपर्यंत हवालतीत पाठवू शकेल किंवा सुनावणीसाठी न्यायालय ठरवील अशा दिनांकास हजर राहण्यासाठी अपराध्याला जामीनदारासहित किंवा त्याच्याविना जामीनादेश देऊ शकेल.

(३) प्रकरणाची सुनावणी झाल्यानंतर जर, अपराध्याने करून दिलेल्या बंधपत्राच्या किंवा बंधपत्रांच्या शर्तीचे पालन करण्यात अपराध्याने कसूर केली आहे याबद्दल न्यायालयाची खात्री पटली तर न्यायालय ताबडतोब—

(क) मूळच्या अपराधाबद्दल अपराध्याला शिक्षा ठोठावू शकेल ; किंवा

(ख) ती कसूर प्रथमच घडली असेल त्या बाबतीत, बंधपत्र अंमलात असण्याचे चालू राहण्यास बाध न येता, अपराध्यावर जास्तीत जास्त पन्नास रुपयांपर्यंत दंड बसवू शकेल.

(४) पोटकलम (३), खंड (ख) खाली बसवण्यात आलेला दंड, न्यायालय ठरवील तितक्या मुदतीत देण्यात आला नाही तर, न्यायालय अपराध्याला मूळ अपराधाबद्दल शिक्षा ठोठावू शकेल.

१०. संहितेची कलमे १२२, १२६, १२६क, ४०६क, ५१४, ५१४क, ५१४ख, आणि ५१५ यांच्या तरतुदी, या अधिनियमाखाली दिलेली बंधपत्रे व जामीनदार यांच्याबाबतीत, होईल तेथवर लागू होतील.

जामीनदारासंबंधीची
तरतूद.

११. (१) संहिता किंवा इतर कोणताही कायदा यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अधिनियमाखालील आदेश हा, संपरीक्षा करण्याची आणि अपराध्याला कारावासाची शिक्षा देण्याचे अधिकार प्रदान करण्यात आलेल्या कोणत्याही न्यायालयास, तसेच उच्च न्यायालयापुढे किंवा अन्य कोणत्याही न्यायालयापुढे अपील म्हणून किंवा पुनरीक्षणासाठी ते प्रकरण येईल त्याबाबतीत, त्या न्यायालयालादेखील काढता येईल.

या
अधिनियमाखाली
आदेश देण्यास
सक्षम असलेली
न्यायालये, अपिले
व पुनरीक्षण
आणि
न्यायालयांना
अपिले व
पुनरीक्षण
यासंबंधी असलेले
अधिकार.

(२) संहितेत काहीही अंतर्भूत असले तरी, कलम ३ किंवा कलम ४ खालील आदेश अपराध्याची संपरीक्षा करणारे (उच्च न्यायालय सोडून) अन्य कोणत्याही न्यायालयाने काढला असेल त्याबाबतीत, पूर्वोक्त न्यायालयाच्या शिक्षादेशाविरुद्ध करावयाची अपिले सामान्यतः ज्या न्यायालयाकडे होऊ शकतात त्या न्यायालयाकडे अपील होऊ शकेल.

(३) एकवीस वर्षे वयाखालील कोणतीही व्यक्ती एखादा अपराध केल्याबद्दल दोषी ठरली असून आणि ज्या न्यायालयाने त्या व्यक्तीस दोषी ठरवले असेल त्या न्यायालयाने कलम ३ किंवा कलम ४ खाली तिच्याविरुद्ध कार्यवाही करण्याचे नाकारले असून तिच्याविरुद्ध द्रव्यदंडासहित किंवा त्याविना कारावासाचा शिक्षादेश काढला असेल आणि त्या शिक्षादेशाविरुद्ध अपील होऊ शकत नसेल किंवा ते दाखल करण्यात आले नसेल तर संहितेमध्ये किंवा इतर कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, पूर्वोक्त न्यायालयाने काढलेल्या शिक्षादेशाविरुद्ध ज्या न्यायालयाकडे सामान्यतः अपिले होऊ शकतात ते न्यायालय, स्वतः होऊन अथवा दोषी ठरलेल्या व्यक्तीने किंवा परिवीक्षा अधिकाऱ्याने अर्ज केल्यावरून, त्या प्रकरणाचे कागदपत्र मागवून ते तपासू शकेल आणि त्यावर स्वतःस योग्य वाटेल असा आदेश काढू शकेल.

(४) अपराध्याच्या संबंधात कलम ३ किंवा कलम ४ खाली आदेश काढण्यात आला असेल तर अपील न्यायालय किंवा उच्च न्यायालय आपल्या पुनरीक्षणाच्या अधिकाराचा वापर करून, असा आदेश रद्द ठरवू शकेल आणि त्याऐवजी अशा अपराध्याविरुद्ध कायदानुसार शिक्षादेश काढू शकेल :

परंतु असे की, अपील न्यायालय किंवा पुनरीक्षण करणारे उच्च न्यायालय, ज्या न्यायालयाने अपराध्याला दोषी ठरवले असेल त्या न्यायालयाने त्याला जी शिक्षा ठोठावली असती त्या शिक्षेहून अधिक शिक्षा अपराध्याला ठोठावणार नाही.

दोषसिद्धीच्या
अनुषंगाने येणारी
निरर्हता दूर
करणे.

१२. इतर कोणत्याही कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, एखाद्या अपराधाबद्दल जी व्यक्ती दोषी ठरलेली असून कलम ३ किंवा कलम ४ अन्वये तिच्याविरुद्ध कार्यवाही करण्यात आली असेल ती व्यक्ती, अशा कायद्याखाली एखाद्या अपराधाबद्दल होणाऱ्या दोषसिद्धीच्या अनुषंगाने येणारी कोणतीही निरर्हता असल्यास, त्या निरर्हतेस पात्र ठरणार नाही :

परंतु असे की, या कलमातील कोणतीही गोष्ट, कलम ४ खाली सुटका झाल्यानंतर जिला मूळ अपराधाबद्दल मागाहून शिक्षा ठोठावण्यात आली असेल अशा व्यक्तीस लागू होणार नाही.

परिवीक्षा
अधिकारी.

१३. (१) या अधिनियमाखालील परिवीक्षा अधिकारी म्हणजे पुढील प्रकारची व्यक्ती असेल :—

(क) राज्य शासनाने परिवीक्षा अधिकारी म्हणून नेमलेली किंवा राज्य शासनाकडून तसा अधिकारी म्हणून मान्यता मिळालेली एखादी व्यक्ती ; किंवा

(ख) राज्य शासनाने याबाबतीत मान्यता दिलेल्या एखाद्या संस्थेने या प्रयोजनासाठी उपलब्ध केलेली एखादी व्यक्ती ; किंवा

(ग) कोणत्याही अपवादात्मक प्रकरणात त्या प्रकरणाच्या विशेष परिस्थितीत परिवीक्षा अधिकारी म्हणून काम करण्यास जी व्यक्ती योग्य आहे असे न्यायालयाचे मत असेल अशी इतर कोणतीही व्यक्ती.

(२) कलम ४ खाली आदेश काढणारे न्यायालय किंवा अपराधी त्या त्या काळी जेथे राहात असेल त्या जिल्ह्याचा जिल्हा दंडाधिकारी कोणत्याही वेळी, पर्यवेक्षण आदेशात नाव नमूद केलेल्या व्यक्तीच्या जागी कोणत्याही परिवीक्षा अधिकाऱ्यास नियुक्त करू शकेल.

स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या प्रयोजनार्थ, इलाखा शहर हे जिल्हा असल्याचे मानण्यात येईल आणि इलाखा शहर दंडाधिकारी हा, त्या जिल्ह्याचा जिल्हा दंडाधिकारी असल्याचे मानण्यात येईल.

(३) परिवीक्षा अधिकारी या अधिनियमाखालील आपल्या कर्तव्यांचे पालन करीत असताना, अपराधी त्या त्या काळी जेथे राहात असेल त्या जिल्ह्याच्या जिल्हा दंडाधिकाऱ्याच्या नियंत्रणास अधीन असेल.

परिवीक्षा
अधिकाऱ्याची
कर्तव्ये.

१४. परिवीक्षा अधिकारी, विहित करण्यात येतील अशा शर्तीच्या व अटीच्या अधीनतेने,—

(क) अपराधाचा आरोप ठेवण्यात आलेल्या व्यक्तीचे प्रकरण हाताळण्याची सुयोग्य पद्धत कोणती ते ठरवण्याच्या कामी न्यायालयाला साहाय्य व्हावे या दृष्टीने, न्यायालयाच्या कोणत्याही निदेशांनुसार त्या व्यक्तीची परिस्थिती किंवा तिच्या घरादारातील वातावरण यासंबंधी चौकशी करील आणि तसा अहवाल न्यायालयास सादर करील.

(ख) परिवीक्षाधीन असलेल्या किंवा आपल्या देखरेखीखाली ठेवण्यात आलेल्या इतर व्यक्तींवर देखरेख ठेवील, आणि आवश्यक असेल त्याबाबतीत, त्यांच्यासाठी योग्य असा कामधंदा शोधण्यासाठी प्रयत्नशील राहील ;

(ग) जितकी भरपाई किंवा खर्च देण्याचा न्यायालयाने आदेश दिला असेल त्या रकमेचा भरणा करण्याबाबत अपराध्यांना सल्ला देईल व मदत करील ;

(घ) कलम ४ खाली ज्यांना सोडून देण्यात आले असेल अशा व्यक्तींना, विहित करण्यात येईल अशा प्रकरणी आणि अशा रीतीने सल्ला देईल व मदत करील ; आणि

(ङ) विहित करण्यात येतील अशी इतर कर्तव्ये पार पाडील.

परिवीक्षा
अधिकारी हे
लोकसेवक
असणे.

१५. या अधिनियमास अनुसरून नियुक्त करण्यात आलेला प्रत्येक परिवीक्षा अधिकारी आणि इतर प्रत्येक अधिकारी हा 'भारतीय दंड संहिता' याच्या कलम २१ च्या अर्थानुसार लोकसेवक असल्याचे मानण्यात येईल.

सद्भावपूर्वक
केलेल्या
कार्यवाहीला
संरक्षण.

१६. या अधिनियमास किंवा त्याअन्वये केलेल्या कोणत्याही नियमांस किंवा आदेशांस अनुसरून जी गोष्ट सद्भावपूर्वक केली असेल किंवा करण्याचे योजलेली असेल अशा कोणत्याही गोष्टीच्या बाबतीत, राज्य शासन अथवा या अधिनियमान्वये नियुक्त करण्यात आलेला कोणताही परिवीक्षा अधिकारी किंवा इतर कोणताही अधिकारी यांच्या विरुद्ध दावा किंवा अन्य वैध कार्यवाही होऊ शकणार नाही.

नियम
करण्याचा
अधिकार.

१७. (१) राज्य शासन, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, या अधिनियमाची प्रयोजने पार पाडण्यासाठी केंद्र सरकारच्या मान्यतेने नियम करू शकेल.

(२) विशेषतः आणि पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेला बाध न येता अशा नियमांमध्ये पुढील सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही बाबींसंबंधी तरतूद करता येईल :—

(क) परिवीक्षा अधिकाऱ्यांची नियुक्ती, त्यांच्या सेवेच्या अटी व शर्ती आणि जेथे त्यांनी आपल्या अधिकारितेचा वापर करावयाचा आहे, ते क्षेत्र ;

(ख) परिवीक्षा अधिकाऱ्यांची या अधिनियमाखालील कर्तव्ये आणि त्यांनी अहवाल सादर करणे ;

(ग) कलम १३, पोटकलम (१) च्या खंड (ख) च्या प्रयोजनार्थ संस्थांना कोणत्या शर्तीवर मान्यता देता येईल ;

(घ) परिवीक्षा अधिकाऱ्यांना पारिश्रमिक आणि खर्च देणे किंवा ज्या संस्थेकडून परिवीक्षा अधिकारी उपलब्ध करून देण्यात येतात अशा कोणत्याही संस्थेस अर्थसहाय्य देणे ; आणि

(ङ) विहित करावयाची किंवा करता येईल अशी इतर कोणतीही बाब.

(३) या कलमाखाली करण्यात आलेले सर्व नियम पूर्वप्रकाशनाच्या शर्तीस अधीन असतील आणि ते करण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, राज्य विधानमंडळापुढे ठेवण्यात येतील.

१८९७ चा १८. या अधिनियमातील कोणत्याही गोष्टींमुळे 'सुधारशाळा अधिनियम, १८९७' याचे कलम ३१ किंवा विवक्षित
८. 'भ्रष्टाचार प्रतिबंधक अधिनियम, १९४७' याचे कलम ५, पोटकलम (२) ^१[* * * *] किंवा बाल गुन्हेगार किंवा किशोर अधिनियमितीच्या
१९४७ सुधारालये यांच्यासंबंधी राज्यात अंमलात असलेला इतर कोणताही कायदा यांमधील तरतुदींवर परिणाम होणार नाही. प्रवर्तनांची व्यावृत्ती.
चा २.

१९. कलम १८ च्या तरतुदींच्या अधीनतेने संहितेचे कलम ५६२ हे जेथे हा अधिनियम अंमलात आणण्यात संहितेचे कलम
आला आहे त्या राज्यांना किंवा त्यांच्या भागांना लागू होण्याचे बंद होईल. ५६२ हे विवक्षित
क्षेत्रांना लागू नसणे.

१. १९७८ चा अधिनियम क्रमांक ४६, कलम २० द्वारे "किंवा, स्त्रिया व मुली अपव्यापार दमन अधिनियम, १९५६" हा मजकूर गाळला (२ जानेवारी, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

शपथ अधिनियम, १९६९

(१९६९ चा अधिनियम क्रमांक ४४)

[२९ ऑक्टोबर, २०१८ रोजी यथाविद्यमान]

[२६ डिसेंबर, १९६९.]

न्यायिक शपथांच्या संबंधातील कायदा एकत्रित करून विशोधित करण्यासाठी आणि अन्य
विवक्षित प्रयोजनांसाठी अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या विसाव्या वर्षी संसदेकडून पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

१. (१) या अधिनियमास, ‘शपथ अधिनियम, १९६९’ असे म्हणता येईल.

संक्षिप्त नाव व
विस्तार.

(२) त्याचा विस्तार जम्मू व काश्मीर राज्य खेरीजकरून संपूर्ण भारतभर आहे.

२. या अधिनियमातील कोणतीही गोष्ट लष्करी न्यायालयांसमोरील कार्यवाहीस किंवा संघराज्याच्या सशस्त्र सेनांच्या सदस्यांबाबत केंद्र सरकारने विहित केलेल्या शपथा, दृढकथने किंवा अधिकथने यांना लागू होणार नाही. विवक्षित शपथा व
दृढकथने यांची
व्यावृत्ती.

३. (१) पुढील न्यायालयांना व व्यक्तींना, कायद्याने त्यांना नेमून दिलेली कर्तव्ये पार पाडताना किंवा त्यांना प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करताना, स्वतः किंवा कलम ६, पोटकलम (२) च्या उपबंधांच्या अधीनतेने त्यांनी याबाबतीत अधिकार प्रदान केलेल्या अधिकाऱ्याकरवी शपथग्रहण किंवा दृढकथन करवून घेण्याचा अधिकार असेल, ती न्यायालये व त्या व्यक्ती अशा :—

शपथा देण्याचा
अधिकार.

(क) सर्व न्यायालये व साक्षीपुरावा घेण्यास कायद्याने किंवा पक्षकारांच्या संमतीने प्राधिकार असणाऱ्या व्यक्ती ;

(ख) कोणत्याही भूसेनेच्या, नौसेनेच्या किंवा वायुसेनेच्या ठाण्याचा अथवा संघराज्याच्या सशस्त्र सेनेच्या ताब्यात असलेल्या जहाजाचा समादेशक अधिकारी—मात्र ते शपथग्रहण किंवा दृढकथन त्या ठाण्याच्या सीमांमध्ये करवलेले असले पाहिजे.

(२) पोटकलम (१) द्वारे किंवा त्या त्या काळी अंमलात असणाऱ्या अन्य कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याखाली प्रदान केलेल्या अधिकारांना बाध न येता, प्रतिज्ञालेखांच्या प्रयोजनार्थ शपथग्रहण किंवा दृढकथन करण्याबाबत कोणत्याही न्यायालयाला, न्यायाधीशाला, दंडाधिकाऱ्याला किंवा व्यक्तीला,—

(क) न्यायिक कार्यवाहीच्या प्रयोजनार्थ असलेल्या प्रतिज्ञालेखांच्या बाबतीत, उच्च न्यायालयाने ; किंवा

(ख) अन्य प्रतिज्ञालेखांच्या बाबतीत, राज्य शासनाने,

अधिकार प्रदान केलेले असल्यास त्यांना शपथग्रहण किंवा दृढकथन करवता येईल.

४. (१) पुढील व्यक्ती शपथग्रहण किंवा दृढकथन करतील, त्या अशा :—

साक्षीदार, दुभाषी
आणि ज्यूरी-
सदस्य यांनी
शपथग्रहण किंवा
दृढकथन करणे.

(क) सर्व साक्षीदार, म्हणजे ज्या व्यक्तींची कोणत्याही न्यायालयाला अथवा अशा व्यक्तींची तपासणी करण्याचा किंवा साक्षीपुरावा घेण्याचा कायद्याने किंवा पक्षकारांच्या संमतीने प्राधिकार असणाऱ्या व्यक्तीला कायदेशीरपणे साक्ष तपासणी करता येईल किंवा ज्यांना त्यांच्यापुढे साक्ष देता येईल किंवा देण्यास भाग पाडता येईल त्या व्यक्ती ;

(ख) साक्षीदारांना विचारलेले प्रश्न व त्यांनी दिलेली साक्ष यांचे भाषांतर करून सांगणारा दुभाषी ; आणि

(ग) ज्यूरी-सदस्य :

परंतु असे की, जेव्हा साक्षीदार हा बारा वर्षांखालील वयाचे बालक असेल, आणि त्या साक्षीदाराला जरी खरे बोलण्याचे कर्तव्य समजत असले तरी त्याला शपथ किंवा दृढकथन यांचे स्वरूप समजत नाही असे न्यायालयाचे किंवा अशा साक्षीदाराची साक्ष तपासणी करण्याचा प्राधिकार असणाऱ्या व्यक्तीचे मत असेल तर, या कलमाचे पूर्वगामी उपबंध आणि कलम ५ चे उपबंध अशा साक्षीदाराला लागू होणार नाहीत; परंतु अशा कोणत्याही प्रकरणी शपथ किंवा दृढकथन यांच्या अभावी अशा साक्षीदाराने दिलेली कोणतीही साक्ष अस्वीकार्य ठरणार नाही, तसेच सत्यकथन करण्याच्या साक्षीदाराच्या आबंधनास त्यामुळे बाध येणार नाही.

(२) या कलमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे फौजदारी कार्यवाहीमध्ये, आरोपी व्यक्तीची बचावपक्षाचा साक्षीदार म्हणून साक्ष तपासणी करावयाची नसेल तर, तिच्याकडून शपथग्रहण किंवा दृढकथन करवणे कायदेशीर होणार नाही अथवा कोणत्याही न्यायालयाच्या अधिकृत दुभाष्याने आपली पदीय कामे पार पाडण्यास सुरुवात केल्यानंतर त्याच्याकडून, तो आपली कर्तव्ये इमानदारीने पार पाडील अशा तऱ्हेचे शपथग्रहण किंवा दृढकथन करवणे आवश्यक ठरणार नाही.

दृढकथन करू ५. एखाद्या साक्षीदाराला, दुभाष्याला किंवा ज्यूरी-सदस्याला शपथग्रहण करण्याऐवजी दृढकथन करता **इच्छिणाऱ्या** येईल. **व्यक्तीने दृढकथन** **करणे.**

शपथा किंवा ६. (१) कलम ४ खाली करावयाची सर्व शपथग्रहणे किंवा दृढकथने ही, अनुसूचीमध्ये दिलेल्या **दृढकथने यांचे** नमुन्यांपैकी त्या त्या प्रकरणाच्या परिस्थितीमध्ये जो समुचित असेल अशा एखाद्या नमुन्यानुसार करवली जातील : **नमुने.**

परंतु असे की, कोणत्याही न्यायिक कार्यवाहीमध्ये एखाद्या साक्षीदाराची तो ज्या वर्गाचा आहे त्या वर्गाच्या व्यक्तींमध्ये सर्रास प्रचलित असणाऱ्या किंवा त्यांनी बंधनकारक मानलेल्या अशा आणि न्याय किंवा सभ्यता यांना प्रतिकूल नसलेल्या आणि कोणत्याही त्रयस्थ व्यक्तीवर परिणाम करत असल्याचे न दिसणाऱ्या अशा कोणत्याही नमुन्यात शपथ घेऊन किंवा गांभीर्यपूर्वक दृढकथन करून साक्ष देण्याची इच्छा असेल तर, त्याला न्यायालय, स्वतःला योग्य वाटल्यास, यात यापूर्वी काहीही अंतर्भूत असले तरी, अशी शपथ घेऊन किंवा दृढकथन करून साक्ष देण्यास मुभा देऊ शकेल.

(२) सर्वोच्च न्यायालय व उच्च न्यायालये यांहून अन्य सर्व न्यायालयांच्या बाबतीत, अशी सर्व शपथग्रहणे व दृढकथने ही त्या न्यायालयाचा खुद्द पीठासीन अधिकारी, अथवा न्यायाधीश किंवा दंडाधिकारी यांच्या न्यायपीठाच्या बाबतीत त्या न्यायाधीशांपैकी किंवा, प्रकरणपरत्वे, दंडाधिकाऱ्यांपैकी कोणीही करवील.

शपथेचा अभाव ७. कोणतीही शपथ घेण्यास किंवा कोणतेही दृढकथन करण्यास चुकणे, त्या दोहोंपैकी एखाद्या **किंवा नियमबाह्य** कृतीऐवजी दुसऱ्या कृतीचा अवलंब करणे, आणि कोणतेही शपथग्रहण किंवा दृढकथन करवण्यामधील किंवा **गोष्ट यांमुळे** ते ज्या नमुन्यामध्ये करवले जाईल त्यामधील कोणतीही नियमबाह्य गोष्ट ज्यामध्ये किंवा ज्याच्याबाबत घडली **कार्यवाही व** अशी कोणतीही कार्यवाही किंवा असा कोणताही साक्षीपुरावा हा अशी अकृती, बदली कृती किंवा नियमबाह्य **साक्षीपुरावा** गोष्ट यांमुळे विधिबाह्य ठरणार नाही किंवा सत्यकथन करण्याच्या साक्षीदाराच्या आबंधनाला त्यामुळे बाध येणार **विधिबाह्य न होणे.** नाही.

साक्ष देणाऱ्या ८. कोणतेही न्यायालय अथवा शपथग्रहण किंवा दृढकथन करवण्यास याद्वारे प्राधिकृत केलेली व्यक्ती **व्यक्ती सत्यकथन** यांच्यापुढे कोणत्याही विषयावर साक्ष देणारी प्रत्येक व्यक्ती अशा विषयावर सत्यकथन करण्यास बांधील असेल. **करण्यास बांधील** **असतील.**

निरसन व ९. (१) 'भारतीय शपथ अधिनियम, १८७३' हा याद्वारे निरसित करण्यात येत आहे. १८७३

व्यावृत्ती.

(२) या अधिनियमाच्या प्रारंभी प्रलंबित असलेल्या कोणत्याही कार्यवाहीमध्ये उक्त अधिनियमाच्या कलम ८ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही शपथेस किंवा दृढकथनास बांधलेले राहण्याचे पक्षकारांनी कबूल केले असेल तर, उक्त अधिनियमाचे निरसन झाले असले तरीही त्याची कलमे ९ ते १२ यांचे उपबंध, जणू काही हा अधिनियम पारित झालेलाच नसावा त्याप्रमाणे अशा कबुलीला लागू असण्याचे चालू राहतील.

चा १०.

अनुसूची

(कलम ६ पहा)

शपथा किंवा दृढकथने यांचे नमुने

नमुना क्र. १ (साक्षीदार) :—

मी, ईश्वराला स्मरून शपथ घेतो की, मी जे काही सांगेन ते खरे सांगेन, संपूर्ण खरे सांगेन आणि खऱ्याशिवाय काहीही सांगणार नाही.

नमुना क्र. २ (ज्यूरी-सदस्य) :—

मी, ईश्वराला स्मरून शपथ घेतो की, मी यथायोग्य व यथार्थ संपरीक्षा करीन आणि राज्य व माझ्या स्वाधीन करण्यात येईल असा/असे गांधीर्यपूर्वक दृढकथन करतो

न्यायासनासमोरील कैदी यांच्यामध्ये खरेखुरे अधिमत देईन आणि साक्षीपुराव्यानुसार खराखुरा अधिनिर्णय देईन.

नमुना क्र. ३ (दुभाषी) :—

मी, ईश्वराला स्मरून शपथ घेतो की, साक्षीदारांना विचारलेल्या सर्व प्रश्नांचे व त्यांनी दिलेल्या साक्षीपुराव्याचे यथायोग्य व गांधीर्यपूर्वक दृढकथन करतो व यथार्थ भाषांतर करून ते समजावून देईन आणि माझ्याकडे भाषांतरासाठी दिलेल्या सर्व दस्तऐवजांचे यथातथ्य व बिनचूक भाषांतर करीन.

नमुना क्र. ४ (प्रतिज्ञालेख) :—

मी, ईश्वराला स्मरून शपथ घेतो की, हे माझे नाव आणि ही स्वाक्षरी (किंवा निशाणी) आहे आणि माझ्या या प्रतिज्ञालेखाचा तपशील खरा आहे.

**१[प्राधिकृत पाठ] (केंद्रीय विधि) अधिनियम, १९७३
(१९७३ चा अधिनियम क्रमांक ५०)**

[१६ नोव्हेंबर, २०१८ रोजी यथाविद्यमान]

[५ डिसेंबर, १९७३.]

केंद्रीय कायद्यांचा विवक्षित भाषांमध्ये १[प्राधिकृत पाठ] करण्याची तरतूद करण्यासाठी अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या चोविसाव्या वर्षी संसदेकडून पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

१. (१) या अधिनियमास, १[प्राधिकृत पाठ] (केंद्रीय विधि) अधिनियम, १९७३ असे म्हणावे.

संक्षिप्त नाव व
प्रारंभ.

(२) तो, केंद्र सरकार राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा ३[दिनांकास] अंमलात येईल.

२. (क) कोणत्याही केंद्रीय अधिनियमाचा किंवा राष्ट्रपतीने प्रख्यापित केलेल्या कोणत्याही अध्यादेशाचा, किंवा केंद्रीय कायद्यांचा
(ख) संविधानाअन्वये किंवा कोणत्याही केंद्रीय अधिनियमाअन्वये काढलेल्या कोणत्याही आदेशाचा, नियमाचा, विवक्षित भाषांमध्ये
विनियमाचा किंवा उपविधीचा, १[प्राधिकृत पाठ.]

संविधानाच्या आठव्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या (हिंदीहून अन्य) कोणत्याही भाषेतील, राष्ट्रपतीच्या प्राधिकाराअन्वये
राजपत्रात प्रसिद्ध केलेला अनुवाद हा त्याचा अशा भाषेतील १[प्राधिकृत पाठ] असल्याचे मानण्यात येईल.

३. (१) या अधिनियमाची प्रयोजने पार पाडण्यासाठी, केंद्र सरकारला राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नियम करता नियम करण्याचा
येतील. अधिकार.

(२) या कलमाअन्वये केलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर, ते एका सत्राने अथवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता ते सत्रासीन असताना ठेवण्यात येईल, आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या लागोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी जर त्या नियमात कोणतेही आपरिवर्तन करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले किंवा तो नियम करण्यात येऊ नये याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, तो नियम त्यानंतर अशा आपरिवर्तन केलेल्या रूपातच परिणामक होईल किंवा, यथास्थिति, मुळीच परिणामक होणार नाही, तथापि, अशा कोणत्याही आपरिवर्तनामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे तत्पूर्वी त्या नियमाअन्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेला बाध येणार नाही.

१. १९८८ चा अधिनियम क्रमांक १८, कलम २ द्वारे “प्राधिकृत अनुवाद” या मजकुराऐवजी दाखल केला (३१ मार्च, १९८८ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे “प्राधिकृत अनुवाद” या मजकुराऐवजी दाखल केला (३१ मार्च, १९८८ रोजी व तेव्हापासून).

३. १ जुलै, १९८१, पहा अधिसूचना क्रमांक स्थायी आदेश ४८२ (ड), दिनांक १५ जून, १९८१, भारताचे राजपत्र, असाधारण, भाग दोन, विभाग ३ (दोन).

४. १९८८ चा अधिनियम क्रमांक १८, कलम ४ द्वारे “प्राधिकृत अनुवाद” या मजकुराऐवजी दाखल केला (३१ मार्च, १९८८ रोजी व तेव्हापासून).

राज्यपाल (वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार) अधिनियम, १९८२
(१९८२ चा अधिनियम क्रमांक ४३)
[०८ ऑक्टोबर, २०१८ रोजी यथाविद्यमान]

[२८ ऑगस्ट, १९८२.]

राज्यपालांची वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांचे निर्धारण करण्यासाठी अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या तेहतिसाव्या वर्षी संसदेद्वारे तो पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

१. (१) या अधिनियमास, राज्यपाल (वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार) अधिनियम, १९८२ असे म्हणावे.
(२) तो, जम्मू व काश्मीर राज्य खेरीजकरून संपूर्ण भारतभर लागू असेल.
(३) तो, केंद्र सरकार, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा दिनांकास ^१ अंमलात येईल.

संक्षिप्त नाव,
व्याप्ती व प्रारंभ.

२. या अधिनियमामध्ये संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर,—

व्याख्या.

^१[(क) “ माजी-राज्यपाल ” याचा अर्थ, जी राज्याची किंवा दोन किंवा अधिक राज्यांची राज्यपाल होती अशी व्यक्ती, असा आहे ;

(कक) “ राज्यपाल ” याचा अर्थ, कोणत्याही राज्याचा किंवा दोन किंवा अधिक राज्यांचा राज्यपाल किंवा राज्यपालाची कर्तव्ये पार पाडणारी व्यक्ती, असा आहे ;]

(ख) “ परिरक्षण ” यात,—

(एक) अधिकृत निवासस्थानांच्या संबंधात, वीज, गॅस व पाणी या तरतुदींसह ;

(दोन) मोटार वाहनांच्या संबंधात, शोफरचे वेतन व भत्ते आणि तेल, पेट्रोल व इतर इंधन या तरतुदींसह ;

(ग) एखाद्या राज्यपालाच्या संबंधात, “ कुटुंबातील सदस्य ” याचा अर्थ, राज्यपालाचा ^३[पती किंवा पत्नी, अवलंबित मुले आणि अवलंबित मातापिता], असा आहे ;

(घ) एखाद्या राज्यपालाच्या संबंधात “ अधिकृत निवासस्थाने ” याचा अर्थ, राज्यपालाची अधिकृत निवासस्थाने म्हणून राष्ट्रपतीने **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे, अशी निवासस्थाने, असा आहे आणि यात कर्मचारी वसाहत आणि त्याला संलग्न असलेल्या इतर इमारती आणि त्याचे उद्यान यांचा समावेश होतो ;

(ड.) “ नियम ” याचा अर्थ, या अधिनियमाअन्वये करण्यात आलेले नियम, असा आहे ;

(च) “ राज्य ” यामध्ये, संघ राज्यक्षेत्राचा समावेश होत नाही.

३. प्रत्येक राज्यपालाला ^४[प्रति महिना ^५[तीन लाख पन्नास हजार] रुपये] इतक्या दराने वित्तलब्धी देण्यात येईल : वित्तलब्धी. परंतु असे की, जर एखादा राज्यपाल, त्याच्या नियुक्तीच्या वेळी,—

(क) भारत सरकारच्या किंवा त्याच्या कोणत्याही पूर्वाधिकारी सरकारच्या अंतर्गत किंवा राज्य शासनाच्या किंवा त्याच्या कोणत्याही पूर्वाधिकारी शासनांच्या अंतर्गत कोणत्याही पूर्वीच्या सेवेच्या संबंधात, निवृत्तिवेतन प्राप्त करीत असेल तर, (विकलांगता किंवा जखमी निवृत्तिवेतनाव्यतिरिक्त) त्याची वित्तलब्धी पुढीलप्रमाणे कमी करण्यात येईल,—

(एक) त्या निवृत्तिवेतनाच्या रकमेइतकी ; आणि

(दोन) अशा नियुक्तीपूर्वी जर अशा पूर्वीच्या सेवेच्या संबंधात, त्यास देय असलेल्या निवृत्तिवेतनाच्या भागाऐवजी त्यास एखादी रक्कम मिळत असेल तर, निवृत्तिवेतनाच्या त्या भागाच्या रकमेइतके त्याचे अंशराशीकृत मूल्य ; ^६[किंवा]

१. १ एप्रिल १९८७, पहा अधिसूचना क्र. जी. एस. आर. ३४२ (ई), दिनांक ३० मार्च, १९८७, पहा भारताचे **राजपत्र**, असाधारण, भाग दोन, कलम ३ (एक).

२. २०१४ चा अधिनियम क्रमांक ८, कलम २ द्वारे खंड (क) ऐवजी हे खंड दाखल करण्यात आले (४ मार्च, २०१४ रोजी व तेव्हापासून).

३. २००९ चा अधिनियम क्रमांक १, कलम २ द्वारे मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला, (१ जानेवारी, २००७ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला (१ जानेवारी, २००६ रोजी व तेव्हापासून).

५. २०१८ चा अधिनियम क्रमांक १३, कलम १६१ द्वारे मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला (१ जानेवारी, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

६. १९९४ चा अधिनियम क्रमांक १, कलम २ द्वारे मूळ शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला (१ जून, १९८८ रोजी व तेव्हापासून).

७. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे हा मजकूर वगळण्यात आला (१ जून, १९८८ रोजी व तेव्हापासून).

(ख) अंशदायी भविष्यनिर्वाह निधीच्या रूपाने कोणताही लाभ प्राप्त करीत असेल तर, त्याची वित्तलब्धी, अशा लाभाच्या समतुल्य निवृत्तिवेतनाइतकी कमी करण्यात येईल.

रजा भत्ता. ४. (१) या बाबतीत करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमांना अधीन राहून, राष्ट्रपती त्यास योग्य वाटेल अशी रजा राज्यपालास मंजूर करील.

(२) जेव्हा राष्ट्रपतीकडून राज्यपालाची रजा मंजूर करण्यात आली असेल तेव्हा, त्यास, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे निर्धारित करील अशा दराने रजा भत्ता देण्यात येईल :

परंतु असे की, राज्यपाल, कलम ३ च्या परंतुकाअन्वये, वित्तलब्धी कमी करण्यास पात्र असेल अशा प्रमाणात, असा रजा भत्ता कमी करण्यात येईल.

अधिकृत निवासस्थानांचा वापर आणि परिरक्षण. ५. राज्यपाल, आपल्या संपूर्ण पदावधीमध्ये, भाडेपट्ट्याचे प्रदान न करता, आपल्या अधिकृत निवासस्थानांचा वापर करण्यास हक्कदार असेल आणि अशी निवासस्थाने सुसज्ज करण्यासंबंधात किंवा त्यांचे परिरक्षण करण्यासंबंधात व्यक्तीशः राज्यपालावर कोणताही भार पडणार नाही.

गृहकार्य आस्थापना. ६. याबाबतीत करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमांना अधीन राहून, राज्यपालासाठी तरतूद करण्यात आलेल्या गृहकार्य आस्थापनेच्या सदस्यांना द्यावयाचे वेतन, भत्ते किंवा निवृत्तिवेतन किंवा इतर वित्तलब्धी किंवा पुरविण्यात आलेल्या सुविधा यांच्यासंबंधात व्यक्तीशः राज्यपालावर कोणताही भार पडणार नाही.

वैद्यकीय उपचार. ७. याबाबतीत करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमांना अधीन राहून, राज्यपालाला किंवा त्याच्या कुटुंबातील सदस्यांना त्याच्या पदावधीमध्ये व त्यानंतर देखील केंद्र सरकारद्वारे किंवा कोणत्याही राज्य शासनाद्वारे चालविल्या जाणाऱ्या रुग्णालयांमध्ये मोफत वैद्यकीय परिचर्या, निवासव्यवस्था व उपचार मिळण्याचा हक्क असेल.

प्रवासभत्ता. ८. (१) राज्यपाल, राष्ट्रपतीने आदेशाद्वारे निश्चित केलेली अशी मोटार वाहने, भाड्याने किंवा किरायाचे प्रदान न करता, वापरण्यास हक्कदार असेल.

(२) पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या मोटार वाहनांच्या परिरक्षणाच्या संबंधात व्यक्तीशः राज्यपालावर कोणताही भार पडणार नाही.

(३) राज्यपालाच्या कुटुंबातील सदस्यांकडून पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या मोटार वाहनांचा वापर, याबाबतीत करण्यात आलेल्या नियमांद्वारे विनियमित करण्यात येईल.

पद ग्रहण करताना किंवा रिक्त करताना प्रवासभत्ता. ९. याबाबतीत करण्यात आलेल्या नियमांना अधीन राहून, राज्यपाल—

(क) तो सामान्यपणे राहत असलेल्या ठिकाणापासून त्याच्या कामाच्या ठिकाणापर्यंत पद ग्रहण करण्याकरिता केलेल्या प्रवासाच्या संबंधात; आणि

(ख) पद सोडल्यानंतर त्याच्या कामाच्या ठिकाणापासून जेथे तो त्यानंतर सामान्यपणे राहतो त्या ठिकाणापर्यंत किंवा असे पद सोडून दिल्यानंतर शासनाच्या अधीनस्थ असलेले अन्य कोणतेही पद (इतर राज्याच्या राज्यपालाच्या पदासह) तो ग्रहण करीत असेल तर, अशा इतर पदाच्या संबंधात कामाच्या ठिकाणापर्यंतच्या प्रवासाच्या संबंधात,

स्वतः आणि त्याच्या कुटुंबातील सदस्यांच्या आणि त्यांच्या किंवा त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांच्या चीजवस्तूंच्या वाहतुकीकरिता प्रवास भत्ता मिळण्यास हक्कदार असतील.

अधिकृत निवासस्थानातील सामानसुमानांचे नूतनीकरण करण्याकरिता आणि त्याचे परिरक्षण करण्याकरिता भत्ते. १०. याबाबतीत करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमांना अधीन राहून, राज्यपाल अधिकृत निवासस्थानातील सामानसुमानांचे नूतनीकरण करण्याकरिता आणि त्याचे परिरक्षण करण्याकरिता राष्ट्रपती आदेशाद्वारे निश्चित करील अशा भत्त्यांस हक्कदार असेल.

११. राज्यपालास आपल्या पदाची कर्तव्ये सोईस्करपणे आणि प्रतिष्ठेने पार पाडता यावीत या इतर विशेषाधिकार प्रयोजनासाठी, तो— व भत्ते.

(एक) याबाबतीत करण्यात आलेल्या नियमांद्वारे विहित केलेल्या अशा इतर विशेषाधिकारांना हक्कदार असेल, आणि

(दोन) याबाबतीत करण्यात आलेल्या नियमांना अधीन राहून, राष्ट्रपती सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे निश्चित करील अशी रक्कम पुढील मार्गाने देईल :—

- (क) करमणूक भत्ता;
- (ख) आतिथ्य अनुदान;
- (ग) गृहकार्य आस्थापना खर्च;
- (घ) इतर खर्च;
- (ङ) कंत्राट भत्ता, म्हणजेच संकीर्ण खर्चाकरिता भत्ता;
- (च) पर्यटन खर्च; आणि
- (छ) नियमांद्वारे तरतूद करण्यात आली असेल असे इतर भत्ते किंवा खर्च.

१२. (१) कोणत्याही राज्यपालाच्या बाबतीत, कोणत्याही भत्त्यांच्या स्वरूपात किंवा कोणत्याही बाबीच्या अतिरिक्त खर्च. संबंधातील कोणताही खर्च भागविण्यासाठी या अधिनियमान्वये प्राधिकृत केलेल्या रकमेमध्ये वाढ करणे आवश्यक आहे किंवा या अधिनियमान्वये करण्यात आलेल्या नियमांमध्ये ज्या कोणत्याही बाबीसाठी, अनुज्ञेय असली तरी, तरतूद करण्यात आली नसेल त्या संबंधात, खर्च मंजूर करण्याची गरज उद्भवली आहे, याबाबत राष्ट्रपतीची खात्री पटली असेल तर, त्यास अशा आदेशामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा प्रमाणात विशेष आदेशाद्वारे अशी रक्कम वाढविता येईल किंवा असे खर्च मंजूर करता येतील.

(२) पोटकलम (१) अन्वये, भूतलक्षी प्रभावाने एखादा आदेश काढता येईल.

(३) या कलमान्वये काढण्यात आलेला प्रत्येक आदेश हा होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या दोन्ही सभागृहांसमोर ठेवण्यात येईल.

१२क. याबाबतीत केलेल्या कोणत्याही नियमांच्या अधीन राहून, माजी-राज्यपाल, त्याच्या उर्वरित आयुष्यासाठी, प्रतिपूर्तीच्या आधारे, एका सहायक व्यक्तीचे सेक्रेटरियल साहाय्य मिळण्यास हक्कदार असेल : साहाय्य मिळण्याचा माजी राज्यपालाचा हक्क.]
परंतु असे की, अशा माजी-राज्यपालाची, राज्यपालाच्या पदावर पुनर्नियुक्ती झाली असेल किंवा संसदेवर किंवा राज्य विधानमंडळावर निवडून आला असेल किंवा केंद्र किंवा राज्य शासनातील कोणत्याही लाभाच्या पदावर नियुक्ती झाली असेल तेथे तो, ज्या कालावधीत असे पद धारण करील त्या कालावधीसाठी असे सेक्रेटरियल साहाय्य मिळण्यास हक्कदार असणार नाही.]

१३. (१) राष्ट्रपतीस, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्याच्या नियम करण्याचा अधिकार. प्रयोजनासाठी, नियम करता येतील.

(२) विशेषतः आणि पूर्वगामी अधिकाराच्या सर्वसाधारणतेस बाध न आणता, पुढीलपैकी सर्व किंवा कोणत्याही बाबींकरिता असे नियम करता येतील :—

- (क) कलम ४ अन्वये, राज्यपालाला राजा मंजूर करणे ;
- (ख) कलम ६ अन्वये, राज्यपालासाठी तरतूद करण्यात आलेल्या गृहकार्य आस्थापनेशी संबंधित बाबी;
- (ग) कलम ७ अन्वये, राज्यपालासाठी व त्याच्या कुटुंबातील सदस्यांसाठी वैद्यकीय परिचर्या, निवासव्यवस्था व उपचार;
- (घ) कलम ८ च्या पोटकलम (३) अन्वये, राज्यपालाच्या कुटुंबातील सदस्यांसाठी मोटार वाहनांचा वापर;
- (ङ) कलम ९ अन्वये, राज्यपालाचे पद ग्रहण करताना किंवा रिक्त करताना प्रवास भत्ता;
- (च) कलम १० अन्वये, अधिकृत निवासस्थानांच्या सामानसुमानांचे नूतनीकरण व परिरक्षण करण्याकरिता भत्ते;

(छ) कलम ११ अन्वये, राज्यपालास हक्कदार असलेले विशेषाधिकार आणि राज्यपालास देय असलेले भत्ते किंवा खर्च.

^१[(ज) कलम १२ क अन्वये सेक्रेटरियल साहाय्य व प्रतिपूर्ती देण्याची रीत.]

(३) या अधिनियमान्वये राष्ट्रपतीने केलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर, ते एका सत्राने अथवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता सत्रासीन असताना ठेवला जाईल आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या पाठोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी जर, त्या नियमात कोणतेही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले अथवा तो नियम करण्यात येऊ नये याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर, तो नियम अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अंमलात येईल, किंवा, यथास्थिति, मुळीच अंमलात येणार नाही; तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे, तत्पूर्वी त्या नियमान्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेस बाध येणार नाही.

विधिग्राह्यीकरण. १४. (१) या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी, कोणत्याही राज्यपालाचे (नागालॅण्डच्या राज्यपालाव्यतिरिक्त) भत्ते, खर्च (वैद्यकीय खर्चासह) किंवा विशेषाधिकार यासंबंधात राष्ट्रपतीकडून काढण्यात आलेला प्रत्येक विशेष आदेश, असा आदेश भूतलक्षी प्रभावाने काढण्यात आला असला तरी किंवा त्या बाबींच्या संबंधात कोणत्याही कायद्यान्वये काढण्यात आलेल्या कोणत्याही सर्वसाधारण आदेशाशी विसंगत असला तरी, असा विशेष आदेश हा, या पोटकलमाचा भाग होता आणि हे पोटकलम सर्व महत्वाच्या वेळी लागू करण्यात आले होते असे समजून वैध आणि परिणामक असेल.

(२) या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी नागालॅण्डचे राज्यपाल यांचे भत्ते, खर्च (वैद्यकीय खर्चासह) किंवा विशेषाधिकार यासंबंधात राष्ट्रपतीकडून काढण्यात आलेला प्रत्येक सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेश, असा आदेश भूतलक्षी प्रभावाने काढण्यात आला असला तरी असा आदेश हा या पोटकलमाचा भाग होता आणि हे पोटकलम सर्व महत्वाच्या वेळी लागू करण्यात आले होते असे समजून वैध आणि परिणामक असेल.

व्यावृत्ती. १५. या अधिनियमामधील किंवा त्याखाली करण्यात आलेल्या नियमांमधील कोणत्याही गोष्टी, कोणत्याही राज्यपालाच्या वित्तलब्धी व भत्ते त्याच्या पदावधीमध्ये घटविता यावेत यासाठी लागू होणार नाहीत.

केंद्रीय शिक्षण संस्था (प्रवेशाबाबत आरक्षण) अधिनियम, २००६

(सन २००७ चा अधिनियम क्रमांक ५)

[१२ नोव्हेंबर, २०१८ रोजी यथाविद्यमान]

[३ जानेवारी, २००७.]

केंद्र सरकारकडून स्थापन करण्यात आलेल्या, चालवण्यात येणाऱ्या किंवा अनुदान प्राप्त करणाऱ्या विवक्षित केंद्रीय शिक्षण संस्थांमध्ये, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती व नागरिकांचे इतर मागासवर्ग यांतील विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशाबाबत आरक्षणासाठी व त्याच्याशी संबंधित किंवा तदानुषंगिक बाबींसाठी तरतूद करण्याकरिता अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या सत्तावन्नाव्या वर्षी संसदेकडून तो पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

१. या अधिनियमास, केंद्रीय शिक्षण संस्था (प्रवेशाबाबत आरक्षण) अधिनियम, २००६ असे म्हणावे. संक्षिप्त नाव.
२. या अधिनियमात संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर,— व्याख्या.

(क) “ शैक्षणिक सत्र ” याचा अर्थ, कॅलेंडर वर्ष किंवा त्याचा भाग ज्यामध्ये ज्या कालावधीत केंद्रीय शिक्षण संस्था, कोणत्याही अभ्यासशाखेच्या किंवा विद्याशाखेच्या अध्यापनासाठी किंवा शिक्षणासाठी खुली असेल, असा कालावधी, असा आहे ;

(ख) “ वार्षिक अनुज्ञेय विद्यार्थी संख्या ” याचा अर्थ, केंद्रीय शिक्षण संस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशासाठी समुचित प्राधिकरणाने प्राधिकृत केलेली, प्रत्येक अभ्यासशाखेच्या किंवा विद्याशाखेच्या अध्यापन किंवा शिक्षण पाठ्यक्रमातील किंवा कार्यक्रमातील जागांची संख्या, असा आहे ;

(ग) “ समुचित प्राधिकरण ” याचा अर्थ, विद्यापीठ अनुदान आयोग, भारतीय वकील परिषद, भारतीय वैद्यक परिषद, अखिल भारतीय तंत्र शिक्षण परिषद किंवा कोणत्याही केंद्रीय शिक्षण संस्थेतील उच्च शिक्षणाचा दर्जा निश्चित करणे, त्याचे समन्वयन करणे किंवा तो राखणे यांसाठी केंद्रीय अधिनियमाद्वारे किंवा तदन्वये स्थापन केलेले इतर कोणतेही प्राधिकरण किंवा निकाय, असा आहे ;

(घ) “ केंद्रीय शिक्षण संस्था ” याचा अर्थ,—

(एक) केंद्रीय अधिनियमाद्वारे किंवा तदन्वये स्थापन केलेले किंवा विधिसंस्थापित केलेले विद्यापीठ ;

(दोन) संसदेच्या अधिनियमाद्वारे स्थापन केलेली राष्ट्रीयदृष्ट्या महत्त्वाची संस्था ;

१९५६ चा
३.

(तीन) विद्यापीठ अनुदान आयोग अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ३ अन्वये अभिमत विद्यापीठ म्हणून घोषित केलेली आणि केंद्र सरकारकडून चालवण्यात येणारी किंवा अनुदान प्राप्त करणारी संस्था ;

(चार) केंद्र सरकारकडून चालवण्यात येणारी किंवा अनुदान प्राप्त करणारी संस्था—मग प्रत्यक्षपणे असो किंवा अप्रत्यक्षपणे असो—आणि खंड (एक) किंवा खंड (दोन) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या संस्थेशी संलग्न असलेली संस्था किंवा खंड (तीन) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या संस्थेची घटक शाखा ;

१८६० चा
२१.

(पाच) सोसायटी नोंदणी अधिनियम, १८६० या अन्वये केंद्र सरकारद्वारे स्थापन केलेली शिक्षण संस्था,

असा आहे ;

(ड) “ विद्याशाखा ” याचा अर्थ, केंद्रीय शिक्षण संस्थेची विद्याशाखा, असा आहे ;

(च) “ अल्पसंख्याक शिक्षण संस्था ” याचा अर्थ, संविधानाच्या अनुच्छेद ३० च्या खंड (१) अन्वये अल्पसंख्याक वर्गाकडून स्थापन करण्यात आलेली आणि त्यांच्याकडून प्रशासली जाणारी आणि संसदेच्या अधिनियमाद्वारे किंवा केंद्र सरकारद्वारे तसे घोषित केलेली, किंवा राष्ट्रीय अल्पसंख्याक शिक्षण संस्था आयोग अधिनियम, २००४ या अन्वये अल्पसंख्याक शिक्षण संस्था म्हणून घोषित केलेली संस्था, २००५ चा २. असा आहे ;

(छ) “ इतर मागासवर्ग ” याचा अर्थ, जे सामाजिकदृष्ट्या व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेले आहेत आणि ज्यांना केंद्र सरकारद्वारे तसे निश्चित करण्यात आलेले आहे, अशा नागरिकांचा वर्ग किंवा नागरिकांचे वर्ग, असा आहे ;

(ज) “ अनुसूचित जाती ” याचा अर्थ, संविधानाच्या अनुच्छेद ३४१ अन्वये अधिसूचित केलेल्या अनुसूचित जाती, असा आहे ;

(झ) “ अनुसूचित जनजाती ” याचा अर्थ, संविधानाच्या अनुच्छेद ३४२ अन्वये अधिसूचित केलेल्या अनुसूचित जनजाती, असा आहे ;

^१[(झ क) “विनिर्दिष्ट उत्तर-पूर्व प्रदेश” याचा अर्थ, अरूणाचल प्रदेश, मणिपूर, मेघालय, मिझोरम, नागालँड, सिक्किम, त्रिपुरा या राज्यांचे समाविष्ट असणारे क्षेत्र आणि संविधानाच्या सहाव्या अनुसूचीमध्ये निर्दिष्ट केलेली आसामची जनजाति-क्षेत्रे, असा आहे ;

(झ ख) केंद्रीय शिक्षण संस्थांच्या संबंधात, “राज्याच्या जागा” याचा अर्थ, प्रत्येक अभ्यास-शाखेतील किंवा विद्याशाखेतील एकूण वार्षिक अनुज्ञेय विद्यार्थी संख्येपैकी, ज्या राज्यात अशी संस्था असेल त्या राज्याच्या पात्र विद्यार्थ्यांमधून भरण्याकरिता राखून ठेवलेल्या आहेत अशा जागा, कोणत्याही असल्यास, असा आहे ;]

(ज) “ कोणत्याही अभ्यास शाखेतील अध्यापन किंवा शिक्षण ” याचा अर्थ, पदवी (स्नातक), पदव्युत्तर (स्नातकोत्तर) व विद्यावाचस्पती (डॉक्टरेट) या मुख्य तीन स्तरांवरील अर्हतांसाठीचे अभ्यासशाखेतील अध्यापन किंवा शिक्षण, असा आहे.

केंद्रीय शिक्षण
संस्थेतील जागांचे
आरक्षण.

३. केंद्रीय शिक्षण संस्थेमधील प्रवेशाबाबत जागांचे आरक्षण व त्यांची मर्यादा यांची पुढील रीतीने तरतूद करण्यात येईल :—

(एक) प्रत्येक अभ्यासशाखेतील किंवा विद्याशाखेतील एकूण वार्षिक अनुज्ञेय विद्यार्थी संख्येपैकी पंधरा टक्के जागा, अनुसूचित जातीकरिता आरक्षित असतील ;

(दोन) प्रत्येक अभ्यासशाखेतील किंवा विद्याशाखेतील एकूण वार्षिक अनुज्ञेय विद्यार्थी संख्येपैकी साडेसात टक्के जागा, अनुसूचित जनजातीकरिता आरक्षित असतील ;

(तीन) प्रत्येक अभ्यासशाखेतील किंवा विद्याशाखेतील एकूण वार्षिक अनुज्ञेय विद्यार्थी संख्येपैकी सत्तावीस टक्के जागा, इतर मागासवर्गाकरिता आरक्षित असतील :

^१[परंतु असे की, संविधानाच्या सहाव्या अनुसूचीमध्ये निर्दिष्ट केलेल्या जनजाती क्षेत्रातील केंद्रीय शिक्षण संस्थेमधील राज्याच्या जागा, कोणत्याही असल्यास, त्या, जेथे अशी संस्था आहे अशा राज्य शासनाने, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे, विनिर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती व इतर मागासवर्ग यांच्याकरिता अशा आरक्षण धोरणानुसार प्रशासित करण्यात येतील :

परंतु आणखी असे की, केंद्रीय शिक्षण संस्थेमध्ये राज्याच्या कोणत्याही जागा नसतील आणि अनुसूचित जातीकरिता राखीव असलेल्या जागा खंड (एक) अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रमाणापेक्षा अधिक असतील किंवा अनुसूचित जनजातीकरिता राखीव असलेल्या जागा

^१ २०१२ चा अधिनियम क्रमांक ३१, कलम २ द्वारे समाविष्ट केले (१९ जून, २०१२ रोजी व तेव्हापासून).

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केले (१९ जून, २०१२ रोजी व तेव्हापासून).

खंड (दोन) अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रमाणापेक्षा अधिक असतील किंवा अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजातीकरिता असलेल्या राखीव जागा एकत्रित धरल्या तरी, खंड (एक) आणि (दोन) अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या टक्केवारीच्या बेरजेपेक्षा अधिक असतील, परंतु, अशा जागा,

(क) या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वीच्या दिनांकास, वार्षिक अनुज्ञेय विद्यार्थी संख्येच्या पन्नास टक्क्यांहून कमी असल्यास, खंड (तीन) अन्वये इतर मागासवर्गासाठी राखीव असण्यासाठी आवश्यक असलेल्या जागांची टक्केवारी ही खंड (एक) आणि (दोन) अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा बेरजेच्या टक्केवारीत, वार्षिक अनुज्ञेय विद्यार्थी संख्येच्या पन्नास टक्क्यांपेक्षा ज्या मर्यादेपर्यंत कमी पडत असतील त्या मर्यादेपर्यंत, निर्बंधित करण्यात येतील ;

(ख) या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वीच्या दिनांकास, वार्षिक विद्यार्थी संख्येच्या पन्नास टक्क्यांपेक्षा अधिक असल्यास, त्या टक्केवारीच्या, खंड (तीन) अन्वये इतर मागासवर्गासाठी कोणत्याही जागा राखीव असणार नाहीत ; परंतु, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजातीकरिता जागांच्या आरक्षणाची मर्यादा, विनिर्दिष्ट उत्तर-पूर्व प्रदेशामधील केंद्रीय शिक्षण संस्थांच्या बाबतीत कमी करण्यात येणार नाही.]

४. या अधिनियमाच्या कलम ३ च्या तरतुदी पुढील बाबतीत लागू नसतील :—

१[* * * *]

अधिनियम विवक्षित
प्रकरणात लागू
नसणे.

(ख) या अधिनियमाच्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या सर्वोत्कृष्ट संस्था, संशोधन संस्था, राष्ट्रीय व धोरणात्मकदृष्ट्या महत्त्वाच्या संस्था :

परंतु असे की, केंद्र सरकारला जेव्हा आवश्यक वाटेल तेव्हा, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे त्या अनुसूचीत सुधारणा करता येईल ;

(ग) या अधिनियमात व्याख्या केलेली अल्पसंख्याक शिक्षण संस्था ;

(घ) केंद्र सरकार समुचित प्राधिकरणाशी विचारविनिमय करून विनिर्दिष्ट करील अशा, कोणत्याही अभ्यासशाखेतील किंवा विद्याशाखेतील डॉक्टरेट नंतरच्या स्तरासह उच्चस्तरीय विशेषज्ञता पाठ्यक्रम किंवा कार्यक्रम.

५. (१) कलम ३ च्या खंड (तीन) मध्ये आणि त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, प्रत्येक केंद्रीय शिक्षण संस्था, समुचित प्राधिकरणाच्या पूर्वमान्यतेने, आपल्या वार्षिक अनुज्ञेय विद्यार्थी संख्येव्यतिरिक्त, अभ्यासशाखेतील किंवा विद्याशाखेतील जागांच्या संख्येत आणखी अशी वाढ करील, जेणेकरून, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती व इतर मागासवर्ग यांतील व्यक्तींसाठी आरक्षित असलेल्या जागांची संख्या वगळता, त्यातील इतर जागांची संख्या, हा अधिनियम अंमलात येण्याच्या दिनांकाच्या लगतपूर्वीच्या शैक्षणिक सत्रासाठी ^१[उपलब्ध असलेल्या अशा जागांची संख्या किंवा प्रत्यक्षात भरलेल्या जागांची संख्या यापेक्षा जी कमी असेल,] त्याहून कमी नसेल.

जागा वाढविणे
अनिवार्य असणे.

(२) कोणत्याही केंद्रीय शिक्षण संस्थेच्या निवेदनावरून, केंद्र सरकारची, समुचित प्राधिकरणाशी विचारविनिमय करून ज्याबाबतीत अशी खात्री पटली असेल की, आर्थिक, भौतिक किंवा शैक्षणिक मर्यादांच्या कारणास्तव अथवा शिक्षणाचा दर्जा राखता यावा म्हणून, या अधिनियमाच्या प्रारंभानंतरच्या शैक्षणिक सत्रासाठी अशा संस्थेच्या कोणत्याही अभ्यासशाखेतील किंवा विद्याशाखेतील वार्षिक अनुज्ञेय विद्यार्थी संख्या वाढवून देणे शक्य होणार नाही त्याबाबतीत, केंद्र सरकारला, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे, या अधिनियमाच्या प्रारंभानंतरच्या शैक्षणिक सत्रापासून, जास्तीतजास्त ^२[सहा वर्षांच्या] कालावधीत, वार्षिक अनुज्ञेय विद्यार्थी संख्या वाढविण्यासाठी अशा संस्थांना परवानगी देता येईल आणि त्यानंतर कलम ३ च्या खंड (तीन) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे, इतर मागासवर्गासाठी त्या शैक्षणिक सत्राकरिता असलेले आरक्षण अशा रीतीने मर्यादित करण्यात येईल जेणेकरून,

^१. २०१२ चा अधिनियम क्रमांक ३१, कलम ४ द्वारे गाळले (१९ जून, २०१२ रोजी व तेव्हापासून).

^२. वरील अधिनियमाच्या कलम ५ (क) द्वारे दाखल केला (१९ जून, २०१२ रोजी व तेव्हापासून).

^३. वरील अधिनियमाच्या कलम ५ (ख) द्वारे दाखल केला (१९ जून, २०१२ रोजी व तेव्हापासून).

प्रत्येक शैक्षणिक सत्राकरिता इतर मागासवर्गांसाठी उपलब्ध असलेल्या जागांची संख्या ही, प्रत्येक वर्षाच्या अनुज्ञेय विद्यार्थी संख्येतील वाढीशी अनुरूप असेल.

^१[२००८] या कॅलेंडर वर्षामध्ये सुरू होणाऱ्या प्रवेशातील जागांचे आरक्षण.

६. केंद्रीय शैक्षणिक संस्था, ^१[२००८] या कॅलेंडर वर्षी व तेव्हापासून सुरू होणाऱ्या शैक्षणिक सत्रातील प्रवेशांबाबत जागांच्या आरक्षणाच्या प्रयोजनार्थ, या अधिनियमाची कलमे, ३, ४ व ५ यांच्या तरतुदी अंमलात आणताना, आवश्यक असतील अशा सर्व उपाययोजना करतील.

संसदेसमोर अधिसूचना मांडणे.

७. या अधिनियमान्वये काढण्यात आलेली प्रत्येक अधिसूचना, ती काढण्यात आल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर, ते एका सत्राने बनलेल्या अथवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता सत्रासीन असताना ठेवण्यात येईल आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या पाठोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी, जर त्या अधिसूचनेत कोणतेही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले, किंवा ती अधिसूचना काढण्यात येऊ नये, याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर ती अधिसूचना अशा फेरबदल केलेल्या रूपातच परिणामक होईल, किंवा, यथास्थिति, मुळीच परिणामक होणार नाही, तथापि, अशा फेरबदलामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे त्या अधिसूचनेअन्वये पूर्वी केलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेस बाध येणार नाही.

^१. २०१२ चा अधिनियम क्रमांक ३१, कलम ६ द्वारे दाखल केला (१९ जून, २०१२ रोजी व तेव्हापासून).

अनुसूची

[कलम ४ (ख) पहा]

अ.क्र.	सर्वोत्कृष्ट संस्था, इत्यादींची नावे
१.	होमी भाभा राष्ट्रीय संस्था, मुंबई व तिच्या घटक शाखा म्हणजे :— (एक) भाभा अणुसंशोधन केंद्र, तुर्भे, (दोन) इंदिरा गांधी अणुसंशोधन केंद्र, कल्पक्कम, (तीन) राजा रामण्णा प्रगत तंत्रज्ञान केंद्र, इंदूर, (चार) प्लाझ्मा संशोधन संस्था, गांधीनगर, (पाच) व्हेरिएबल एनर्जी सायक्लोट्रॉन सेंटर, कोलकाता, (सहा) इन्स्टिट्यूट ऑफ न्युक्लिअर फिजिक्स, कोलकाता, (सात) इन्स्टिट्यूट ऑफ फिजिक्स, भुवनेश्वर, (आठ) इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅथेमॅटिकल सायन्स, चेन्नई, (नऊ) हरिश्चंद्र संशोधन संस्था, अलाहाबाद, (दहा) टाटा स्मारक केंद्र, मुंबई.
२.	टाटा मूलभूत संशोधन संस्था, मुंबई.
३.	नॉर्थ-इस्टर्न इंदिरा गांधी रिजनल इन्स्टिट्यूट ऑफ हेल्थ अँड मेडिकल सायन्स, शिलाँग.
४.	राष्ट्रीय मस्तिष्क संशोधन केंद्र, मानेसर, गुडगाव.
५.	जवाहरलाल नेहरू सेंटर फॉर अँडव्हान्स सायंटिफिक रिसर्च, बेंगळूरू.
६.	फिजिकल रिसर्च लॅबोरेटरी, अहमदाबाद.
७.	स्पेस फिजिक्स लॅबोरेटरी, थिरुवनंतपूरम.
८.	भारतीय दूर संवेदन संस्था, देहरादून.

मातापिता व ज्येष्ठ नागरिक यांचा निर्वाह व कल्याण अधिनियम, २००७

(२००७ चा अधिनियम क्रमांक ५६)

[१५ ऑक्टोबर, २०१८ रोजी यथाविद्यमान]

[२९ डिसेंबर, २००७.]

मातापित्यांचा व ज्येष्ठ नागरिकांचा निर्वाह व कल्याण यासाठी संविधानात हमी दिलेल्या व मान्य केलेल्या अधिक परिणामकारक तरतुदींची व त्याच्याशी संबंधित आणि तदानुषंगिक बाबींची तरतूद करण्यासाठी अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या अठ्ठावन्नाव्या वर्षी संसदेद्वारे तो पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास, मातापिता व ज्येष्ठ नागरिक यांचा निर्वाह व कल्याण अधिनियम, २००७ असे संक्षिप्त नाव, व्याप्ती, प्रयुक्ती व प्रारंभ.

(२) तो, जम्मू व काश्मीर राज्य वगळता, संपूर्ण भारतास तसेच भारताबाहेरील भारतीय नागरिकांस लागू आहे.

(३) तो, एखादे राज्य शासन, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नेमून देईल अशा दिनांकास त्या राज्यात अंमलात येईल.

२. या अधिनियमात, संदर्भानुसार अन्य अर्थ अपेक्षित नसेल तर,—

व्याख्या.

(क) “ मुले ” या संज्ञेत, मुलगा, मुलगी, नातू व नात यांचा समावेश होतो, परंतु यात अज्ञान व्यक्तीचा समावेश होत नाही ;

(ख) “ निर्वाह ” या संज्ञेत अन्न, वस्त्र, निवारा आणि वैद्यकीय परिचर्या व उपचार यांसाठी तरतूद करण्याचा समावेश होतो ;

१८७५ चा

९.

(ग) “ अज्ञान व्यक्ती ” याचा अर्थ, सज्ञानता अधिनियम, १८७५ याच्या तरतुदींअन्वये जी सज्ञान वयाची झालेली नाही, असे मानले जाते अशी व्यक्ती, असा आहे ;

(घ) “ माता वा पिता ” याचा अर्थ, आई किंवा वडील, असा आहे ; मग ते यथास्थिति, जन्मदाते असोत, दत्तक असोत किंवा सावत्र वडील किंवा सावत्र आई असोत, तसेच ते ज्येष्ठ नागरिक असोत वा नसोत ;

(ङ) “ विहित ” याचा अर्थ, अधिनियमाअन्वये राज्य शासनाने केलेल्या नियमांद्वारे विहित, असा आहे ;

(च) “ मालमत्ता ” याचा अर्थ, कोणत्याही प्रकारची मालमत्ता, असा आहे,—मग ती जंगम वा स्थावर असो, वडिलोपार्जित वा स्वअर्जित असो, मूर्त वा अमूर्त स्वरूपातील असो—आणि तीमध्ये अशा मालमत्तेतील हक्क किंवा हितसंबंध यांचा समावेश होतो ;

(छ) “ नातेवाईक ” याचा अर्थ, अपत्यहीन ज्येष्ठ नागरिकाचा, अज्ञानवयीन नसलेला व ज्याच्याकडे त्या ज्येष्ठ नागरिकाच्या मालमत्तेचा कब्जा आहे किंवा त्या ज्येष्ठ नागरिकाच्या मृत्यूनंतर ज्याच्याकडे त्याच्या मालमत्तेचा वारसा जाणार आहे, असा कोणताही वैध वारस, असा आहे ;

(ज) “ ज्येष्ठ नागरिक ” याचा अर्थ, भारताची नागरिक असलेली साठ किंवा त्याहून अधिक वयाची कोणतीही व्यक्ती, असा आहे ;

(झ) “ राज्य शासन ” याचा संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधातील अर्थ, संविधानाच्या अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त करण्यात आलेला त्या राज्याचा प्रशासक, असा आहे ;

(ञ) “ न्यायाधिकरण ” याचा अर्थ, कलम ७ अन्वये घटित करण्यात आलेले निर्वाह न्यायाधिकरण, असा आहे ;

(ट) “कल्याण” याचा अर्थ, ज्येष्ठ नागरिकांसाठी अन्न, आरोग्याची देखभाल, करमणूक केंद्रे व इतर आवश्यक सुखसोयी यांची तरतूद करणे, असा आहे.

अधिनियमाचा अधिभावी प्रभाव असणे. ३. या अधिनियमाव्यतिरिक्त अन्य कोणत्याही अधिनियमितीमध्ये किंवा या अधिनियमाव्यतिरिक्त कोणत्याही अधिनियमितीमुळे, अंमलात असणाऱ्या कोणत्याही संलेखात, या अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत असे काहीही असले तरी, या अधिनियमाच्या तरतुदींचा प्रभाव असेल.

प्रकरण दोन

मातापिता व ज्येष्ठ नागरिक यांचा निर्वाह

मातापिता व ज्येष्ठ नागरिक यांचा निर्वाह. ४. (१) स्वतःच्या कमाईमधून किंवा आपल्या मालकीच्या मालमत्तेमधून स्वतःचा निर्वाह करण्यास असमर्थ असलेला ज्येष्ठ नागरिक, तसेच माता वा पिता, पुढीलप्रमाणे कलम ५ अन्वये अर्ज करण्यास हक्कदार असतील—

(एक) माता वा पिता किंवा आजी वा आजोबा हे, आपल्या अज्ञानवयीन नसणाऱ्या एका किंवा त्याहून अधिक मुलांविरुद्ध ;

(दोन) अपत्यहीन ज्येष्ठ नागरिक हे, कलम २ च्या खंड (छ) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अशा नातेवाईकांविरुद्ध,

(२) ज्येष्ठ नागरिकाचा निर्वाह करण्याचे यथास्थिति, मुलांचे किंवा नातेवाईकाचे दायित्व हे ज्येष्ठ नागरिकास सामान्य जीवन व्यतीत करता यावे यादृष्टीने त्याच्या गरजा पुऱ्या करणे हे असेल.

(३) यथास्थिति, आपल्या आईचा किंवा वडिलांचा किंवा दोघांचा निर्वाह करण्याचे मुलांचे दायित्व हे, अशा माता वा पित्याला सामान्य जीवन व्यतीत करता यावे या दृष्टीने त्यांच्या गरजा पुऱ्या करणे हे असेल.

(४) ज्येष्ठ नागरिकाचा नातेवाईक असणारी व उत्पन्नाची पुरेशी साधने असणारी कोणतीही व्यक्ती, जर अशा ज्येष्ठ नागरिकांच्या मालमत्तेचा कब्जा तिच्याकडे असेल किंवा अशा ज्येष्ठ नागरिकांची मालमत्ता तिला वारशाने मिळणार असेल तर, अशा ज्येष्ठ नागरिकांचा निर्वाह करील :

परंतु असे की, एखाद्या ज्येष्ठ नागरिकाची मालमत्ता वारशाने मिळण्यास एकाहून अधिक नातेवाईक हक्कदार असतील त्याबाबतीत, त्या नातेवाईकांना ज्या प्रमाणात ती मालमत्ता वारशाने मिळणार असेल त्या प्रमाणात त्यांच्याकडून निर्वाह खर्च देय असेल.

निर्वाह खर्चासाठी अर्ज.

५. (१) कलम ४ खालील निर्वाह खर्चासाठी करावयाचा अर्ज हा,

(क) ज्येष्ठ नागरिक किंवा, यथास्थिति, माता वा पिता याला करता येईल ; किंवा

(ख) जर तो असमर्थ असेल तर, त्याने प्राधिकृत केली असेल अशी कोणतीही व्यक्ती किंवा संघटना यांना करता येईल ; किंवा

(ग) न्यायाधिकरणाला स्वतःहून त्याची दखल घेता येईल.

स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या प्रयोजनांसाठी “संघटना” याचा अर्थ, सोसायटी नोंदणी अधिनियम, १८६० १८६० चा किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेला इतर कोणताही कायदा याअन्वये नोंदणी करण्यात आलेली कोणतीही २१. स्वयंसेवी संस्था, असा आहे.

(२) या कलमाखालील मासिक निर्वाह भत्त्यासंबंधीची कार्यवाही प्रलंबित असताना, न्यायाधिकरणास, अशा मुलांनी किंवा नातेवाईकाने अशा ज्येष्ठ नागरिकाला, तसेच, माता वा पित्याला अंतरिम मासिक निर्वाह भत्ता द्यावा आणि न्यायाधिकरण वेळोवेळी निदेश देईल त्याप्रमाणे अशा ज्येष्ठ नागरिकाला तसेच, माता वा पित्याला तो प्रदान करावा, असा त्यांना आदेश देता येईल.

(३) पोटकलम (१) अन्वये निर्वाह खर्चासाठी केलेला अर्ज प्राप्त झाल्यावर मुलांना किंवा नातेवाईकाला अर्जाबाबत नोटीस दिल्यानंतर आणि पक्षकारांना आपली बाजू मांडण्याची वाजवी संधी दिल्यानंतर, निर्वाह खर्चाची रक्कम निर्धारित करण्यासाठी चौकशी करण्यात येईल.

(४) पोटकलम (२) अन्वये मासिक निर्वाह भत्त्यासाठी आणि कार्यवाहीच्या खर्चासाठी केलेला अर्ज दाखल करण्यात आल्यानंतर, त्या अर्जाबाबतची नोटीस अशा व्यक्तीवर बजावल्याच्या दिनांकापासून नव्वद दिवसांच्या आत, तो अर्ज निकालात काढण्यात येईल :

परंतु असे की, न्यायाधिकरणाला, उक्त कालावधी, अपवादात्मक परिस्थितीत कारणे लेखी नमूद करून, एकदाच, जास्तीतजास्त तीस दिवसांच्या कालावधीसाठी वाढविता येईल.

(५) पोटकलम (१) अन्वये निर्वाहासाठी करावयाचा अर्ज, एका किंवा अधिक व्यक्तींच्या विरोधात दाखल करता येईल :

परंतु असे की, अशा मुलांनी किंवा नातेवाईकाला, माता वा पित्याचा निर्वाह चालविण्यास जबाबदार असलेल्या अन्य व्यक्तीला निर्वाह खर्चासाठी केलेल्या अर्जात सामील करून घेता येईल.

(६) निर्वाह खर्चाबाबतचा आदेश एकापेक्षा अधिक व्यक्तींच्या नावे काढण्यात आला असेल अशा बाबतीत, त्यांच्यापैकी एका व्यक्तीचा मृत्यू झाल्यामुळे, निर्वाह खर्च देणे चालू ठेवण्याच्या इतरांच्या जबाबदारीवर कोणताही परिणाम होणार नाही.

(७) असा कोणताही निर्वाह भत्ता आणि कार्यवाहीचा खर्च, आदेशाच्या दिनांकापासून किंवा तसा आदेश देण्यात आला असेल तर, निर्वाहासाठीच्या किंवा, यथास्थिति, कार्यवाहीच्या खर्चासाठीच्या अर्जाच्या दिनांकापासून देय असेल.

(८) अशाप्रकारे आदेश देण्यात आलेल्या मुलांनी किंवा नातेवाईकाने, जर पुरेसे कारण नसताना आदेशाचे पालन करण्यात कसूर केली तर, अशा कोणत्याही न्यायाधिकरणाला, अशा प्रत्येक आदेशभंगासाठी देय असलेली रक्कम वसूल करण्याकरिता, दंड वसुलीसाठी तरतूद करण्यात आलेल्या रीतीने अधिपत्र काढता येईल आणि अशा व्यक्तीला, अधिपत्र बजावल्यानंतर द्यावयाचा राहिलेला प्रत्येक महिन्याचा संपूर्ण निर्वाह भत्ता आणि यथास्थिति, कार्यवाहीचा संपूर्ण खर्च याच्या रकमेसाठी किंवा त्याच्या भागासाठी एक महिन्यापर्यंतची असू शकेल इतक्या मुदतीच्या किंवा प्रदान लवकर करण्यात आले असेल तर, प्रदान करेपर्यंतची मुदत यापैकी जे आधी घडेल अशा मुदतीच्या कारावासाची शिक्षा देता येईल :

परंतु असे की, या कलमानुसार देय असलेल्या कोणत्याही रकमेच्या वसुलीसाठी, अशी रक्कम देय झाल्याच्या दिनांकापासून तीन महिन्यांच्या आत अशी रक्कम वसूल करण्याच्या संबंधात न्यायाधिकरणाकडे अर्ज करण्यात आलेला असल्याखेरीज कोणतेही अधिपत्र काढण्यात येणार नाही.

६. (१) कलम ५ अन्वये कोणत्याही मुलांविरूद्ध किंवा नातेवाईकांविरूद्ध करावयाची कोणतीही कार्यवाही :- अधिकारिता आणि कार्यपद्धती.

(क) ती व्यक्ती जेथे राहते किंवा शेवटी राहत होती ; किंवा

(ख) जेथे मुले राहतात किंवा नातेवाईक राहतो,

अशा कोणत्याही जिल्ह्यात करता येईल.

(२) कलम ५ अन्वये अर्ज मिळाल्यानंतर, न्यायाधिकरण ज्यांच्या विरोधात अर्ज दाखल करण्यात आला असेल अशा मुलांनी किंवा नातेवाईकांनी उपस्थित रहावे यासाठी आदेशिका काढील.

१९७४ चा (३) मुले किंवा नातेवाईक यांची उपस्थिती निश्चित करण्यासाठी, न्यायाधिकरणाला फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ अन्वये प्रथम वर्ग न्यायदंडाधिकारी यांच्यासाठी तरतूद करण्यात आलेला अधिकार असेल.

(४) अशा कार्यवाहीतील सर्व साक्षीपुरावा, जी मुले किंवा नातेवाईक यांच्या विरोधात निर्वाह खर्च प्रदानाचा आदेश काढण्याचे प्रस्तावित केले असेल, त्यांच्या उपस्थितीत घेण्यात येईल आणि समन्स प्रकरणांसाठी विहित केलेल्या रीतीने तो नोंदविण्यात येईल :

परंतु असे की, ज्यांच्याविरूद्ध निर्वाह खर्चाच्या प्रदानाचा आदेश काढण्याचे प्रस्तावित करण्यात आले असेल अशी मुले किंवा नातेवाईक त्याची बजावणी बुद्धिपुरस्सर टाळत असल्याबद्दल, किंवा न्यायाधिकरणासमोर उपस्थित राहण्यात बुद्धिपुरस्सर हयगय करीत असल्याबद्दल न्यायाधिकरणाची खात्री झाली तर, न्यायाधिकरणाला त्या प्रकरणाची एकतर्फी सुनावणी करून ते निकालात काढता येईल.

(५) मुले किंवा नातेवाईक भारताबाहेर राहत असतील अशा बाबतीत, केंद्र सरकार, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे याबाबतीत विनिर्दिष्ट करील अशा प्राधिकारान्यामार्फत न्यायाधिकरण समन्स बजाविल.

(६) न्यायाधिकरण, कलम ५ खालील अर्जाची सुनावणी करण्यापूर्वी ते समेटकर्त्या अधिकाऱ्याकडे निर्देशित करील आणि असा समेटकर्ता अधिकारी आपले निष्कर्ष एका महिन्यात सादर करील आणि जर सलोग्याचा समझोता झाला तर, न्यायाधिकरण तशा आशयाचा आदेश काढील.

स्पष्टीकरण.— या पोटकलमाच्या प्रयोजनांसाठी “ समेटकर्ता अधिकारी ” याचा अर्थ, कलम ५ च्या पोटकलम (१) च्या स्पष्टीकरणात निर्दिष्ट केलेल्या संघटनेतील कोणतीही व्यक्ती किंवा प्रतिनिधी किंवा कलम १८ च्या पोटकलम (१) अन्वये राज्य शासनाने पदनिर्देशित केलेला निर्वाह अधिकारी, किंवा न्यायाधिकरणाने या प्रयोजनासाठी नामनिर्देशित केलेली इतर कोणतीही व्यक्ती, असा आहे.

निर्वाह
न्यायाधिकरण
घटित करणे.

७. (१) राज्य शासन, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या आत, कलम ५ खालील निर्वाह आदेश अभिनिर्णीत करण्याच्या आणि त्यावर निर्णय देण्याच्या प्रयोजनासाठी, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे, अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात आले असेल त्याप्रमाणे, प्रत्येक उपविभागासाठी एक किंवा अधिक न्यायाधिकरणे घटित करील.

(२) न्यायाधिकरणाच्या अध्यक्षपदी, राज्याच्या उप विभागीय अधिकाऱ्याच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जाची नसेल अशी व्यक्ती असेल.

(३) कोणत्याही क्षेत्रासाठी दोन किंवा अधिक न्यायाधिकरणे घटित करण्यात आली असतील अशा बाबतीत, राज्य शासनाला सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे, त्यांच्यामध्ये कामकाजाचे वाटप करण्याबाबत विनियमन करता येईल.

चौकशीच्या
बाबतीत संक्षिप्त
कार्यपद्धती.

८. (१) कलम ५ अन्वये चौकशी करताना, न्यायाधिकरण, राज्य शासनाकडून याबाबतीत विहित करण्यात येतील अशा कोणत्याही नियमांना अधीन राहून, त्याला योग्य वाटेल अशा संक्षिप्त कार्यपद्धतीचा अवलंब करू शकेल.

(२) शपथेवर साक्षीपुरावा घेणे व साक्षीदारांना उपस्थित राहण्यास भाग पाडणे आणि दस्तऐवज व महत्वाच्या वस्तू शोधण्याची व सादर करण्याची सक्ती करणे या प्रयोजनांसाठी आणि विहित करण्यात येतील अशा इतर प्रयोजनांसाठी न्यायाधिकरणाला दिवाणी न्यायालयाचे सर्व अधिकार असतील; आणि फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७४ १९७३ याचे कलम १९५ आणि प्रकरण सव्वीस यांच्या सर्व प्रयोजनांसाठी न्यायाधिकरण हे दिवाणी न्यायालय चा २. असल्याचे मानण्यात येईल.

(३) याबाबतीत करण्यात येईल अशा कोणत्याही नियमाला अधीन राहून, न्यायाधिकरणाला, निर्वाहसंबंधीची कोणतीही हक्कमागणी अभिनिर्णीत करण्याच्या आणि निर्णय देण्याच्या प्रयोजनासाठी, चौकशीशी संबंधित अशा कोणत्याही बाबीचे विशेष ज्ञान असणाऱ्या एका किंवा अधिक व्यक्तींची, त्याला (न्यायाधिकरणाला) चौकशीत साहाय्य करण्यासाठी निवड करता येईल.

निर्वाह खर्चासाठी
आदेश.

९. (१) स्वतःचा निर्वाह करण्यास असमर्थ असलेल्या ज्येष्ठ नागरिकाचा निर्वाह करण्यात मुले किंवा, यथास्थिति, नातेवाईक हयगय करत असतील किंवा त्यास नकार देत असतील तर, अशी हयगय किंवा नकार याबाबत न्यायाधिकरणाची खात्री झाली तर, अशा ज्येष्ठ नागरिकाच्या निर्वाहासाठी, न्यायाधिकरणास, त्यास योग्य वाटेल अशा मासिक दराने मासिक भत्ता देण्याबाबतचा आणि न्यायाधिकरण वेळोवेळी निदेश देईल त्याप्रमाणे, अशा ज्येष्ठ नागरिकास त्याचे प्रदान करण्याबाबतचा आदेश, अशा मुलांना किंवा नातेवाईकांना देता येईल.

(२) न्यायाधिकरणाला, राज्य शासनाकडून विहित करण्यात येईल इतक्या जास्तीतजास्त निर्वाह भत्त्याबाबतचे आदेश देता येतील. तो भत्ता दरमहा दहा हजार रुपयांपेक्षा अधिक असणार नाही.

भत्त्यात फेरफार.

१०. (१) कलम ९ अन्वये मासिक भत्ता मिळत असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीच्या बाबतीत, त्या कलमान्वये निर्वाहासाठी मासिक भत्त्याच्या प्रदानाकरिता निर्वाह आदेश मिळविण्यासाठी तिने दिशाभूल केल्याचा, तथ्यविषयक भूलचूक केल्याचा किंवा तिच्या परिस्थितीत बदल झाल्याचा पुरावा मिळाल्यावरून, न्यायाधिकरणाला, निर्वाह भत्त्यामध्ये त्याला योग्य वाटतील असे फेरफार करता येतील.

(२) जेथे सक्षम दिवाणी न्यायालयाच्या कोणत्याही निर्णयाच्या परिणामी, कलम ९ अन्वये काढलेला कोणताही आदेश रद्द करण्यात आला पाहिजे किंवा त्यात बदल करण्यात आला पाहिजे, असे न्यायाधिकरणाला वाटेल त्याबाबतीत, ते, त्याप्रमाणे यथास्थिति, असा आदेश रद्द करील किंवा त्यात बदल करील.

११. (१) निर्वाह खर्चासंबंधीच्या आदेशाची, तसेच यथास्थिति, कार्यवाहीच्या खर्चासंबंधातील आदेशाची प्रत, ज्यांच्या नावे तो आदेश देण्यात आला असेल अशा यथास्थिति, ज्येष्ठ नागरिकाला किंवा माता वा पित्याला, कोणतीही फी न घेता देण्यात येईल आणि ज्या व्यक्तीच्या विरुद्ध तो आदेश देण्यात आला असेल, ती व्यक्ती जेथे असेल अशा कोणत्याही ठिकाणी कोणत्याही न्यायाधिकरणाकडून अशा आदेशाची अंमलबजावणी केली जाईल. मात्र, पक्षकारांच्या ओळखीबाबत आणि देय भत्ता किंवा, यथास्थिति, खर्चाची रक्कम त्यांना चुकती करण्यात न आल्याबाबत अशा न्यायाधिकरणाची खात्री पटलेली असली पाहिजे.

निर्वाह
खर्चासंबंधीच्या
आदेशाची
अंमलबजावणी.

(२) या अधिनियमान्वये देण्यात आलेल्या निर्वाह खर्चासंबंधीच्या आदेशाचा प्रभाव व परिणाम, फौजदारी १९७४ प्रक्रिया संहिता, १९७३ याच्या प्रकरण नऊ अन्वये देण्यात आलेल्या आदेशाप्रमाणेच असेल आणि त्या आदेशाच्या चा २. अंमलबजावणीसाठी त्या संहितेद्वारे विहित केलेल्या रीतीनेच या आदेशाचीही अंमलबजावणी होईल.

१९७४ १२. फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ याच्या प्रकरण नऊ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, जेथे एखादा चा २. ज्येष्ठ नागरिक किंवा माता वा पिता उक्त प्रकरणान्वये निर्वाह खर्च मिळण्यास हक्कदार असेल आणि या अधिनियमा- अन्वये देखील निर्वाह खर्च मिळण्यास हक्कदार असेल तेव्हा, त्याला उक्त संहितेच्या प्रकरण नऊच्या तरतुदींना बाध न येता, त्या दोहोंपैकी एका अन्वये निर्वाह खर्चाची हक्कमागणी करता येईल, दोन्हीअन्वये नाही.

विवक्षित
प्रकरणांमध्ये
निर्वाह
खर्चासंबंधीचा
विकल्प.

१३. जेव्हा या प्रकरणान्वये आदेश देण्यात आला असेल तेव्हा, अशा आदेशानुसार ज्यांनी अशी कोणतीही रक्कम देणे अपेक्षित असेल ती मुले किंवा तो नातेवाईक न्यायाधिकरणाकडून अशा आदेशाची घोषणा झाल्याच्या दिनांकापासून तीस दिवसांच्या आत, आदेशात नमूद केलेली संपूर्ण रक्कम, न्यायाधिकरण निदेश देईल अशा रीतीने जमा करील.

निर्वाह खर्चाची
रक्कम जमा
करणे.

१४. एखादे न्यायाधिकरण या अधिनियमान्वये निर्वाह खर्च देण्यासंबंधीचा आदेश देईल त्याबाबतीत, अशा न्यायाधिकरणाला, निर्वाह खर्चाच्या रकमेसोबत, न्यायाधिकरण ठरवील अशा दराने आणि अर्ज करण्यात आल्याच्या दिनांकाच्या अगोदरची नसेल अशा दिनांकापासून, सरळव्याज देण्याचाही निदेश देता येईल, मात्र, त्या व्याजाचा दर पाच टक्क्यांहून कमी नसेल व अठरा टक्क्यांहून अधिक नसेल :

कोणतीही
हक्कमागणी मंजूर
करण्यात येईल
त्याबाबतीत व्याज
देण्याचाही आदेश
देणे.

१९७४ परंतु असे की, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या वेळी, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ याच्या प्रकरण नऊ चा २. अन्वये निर्वाहासाठी केलेला कोणताही अर्ज एखाद्या न्यायालयासमोर प्रलंबित असेल त्याबाबतीत, ते न्यायालय माता वा पित्याच्या विनंतीवरून, तो अर्ज मागे घेण्यास परवानगी देईल आणि माता वा पिता, न्यायाधिकरणासमोर निर्वाहासाठी अर्ज दाखल करण्यास हक्कदार असेल.

१५. (१) राज्य शासनास, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, न्यायाधिकरणाच्या आदेशावरील अपिलाची सुनावणी करण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्याकरिता, एक अपील न्यायाधिकरण घटित करता येईल.

अपील
न्यायाधिकरण
घटित करणे.

(२) अपील न्यायाधिकरणाच्या अध्यक्षपदी जिल्हा दंडाधिकाऱ्यापेक्षा कमी दर्जा नसलेला अधिकारी असेल.

१६. (१) न्यायाधिकरणाच्या आदेशामुळे व्यथित झालेल्या कोणत्याही ज्येष्ठ नागरिकाला किंवा, यथास्थिति, माता वा पित्याला, आदेशाच्या दिनांकापासून साठ दिवसांच्या आत, अपील न्यायाधिकरणाकडे अपील दाखल करता येईल :

अपिले.

परंतु असे की, अपील करण्यात आल्यानंतर, अशा निर्वाह आदेशानुसार ज्यांनी कोणतीही रक्कम भरणे आवश्यक असेल, ती मुले किंवा तो नातेवाईक आदेशातील ती रक्कम अपील न्यायाधिकरणाकडून निदेशित करण्यात आलेल्या रीतीने त्या माता वा पित्यांना देणे चालू ठेवील :

परंतु आणखी असे की, अपील न्यायाधिकरणाची जर अशी खात्री झाली की, अपीलकर्त्याला ते अपील वेळेच्या आत दाखल करण्यास प्रतिबंध होण्यास पुरेसे कारण होते तर, अपील न्यायाधिकरणास ते अपील, साठ दिवसांची उक्त मुदत संपल्यानंतरही दाखल करून घेता येईल.

(२) अपील मिळाल्यानंतर अपील न्यायाधिकरण उत्तरवादीवर नोटीस बजावण्याची व्यवस्था करील.

(३) ज्या न्यायाधिकरणाच्या आदेशाविरुद्ध अपील करण्यात आले असेल त्या न्यायाधिकरणाकडून, अपील न्यायाधिकरणाला कार्यवाहीच्या अभिलेखाची मागणी करता येईल.

(४) अपील न्यायाधिकरणास, अपिलाची व मागवलेल्या अभिलेखाची तपासणी केल्यानंतर, ते अपील स्वीकारता येईल किंवा फेटाळता येईल.

(५) न्यायाधिकरणाच्या आदेशाविरुद्ध दाखल केलेल्या अपिलावर, अपील न्यायाधिकरण अभिनिर्णीत करून निर्णय देईल आणि अपील न्यायाधिकरणाचा आदेश अंतिम असेल :

परंतु असे की, दोन्ही पक्षांना आपले म्हणणे स्वतः किंवा रीतसर प्राधिकृत प्रतिनिधीमार्फत मांडण्याची संधी दिल्याशिवाय, कोणतेही अपील फेटाळण्यात येणार नाही.

(६) अपील न्यायाधिकरण, अपील मिळाल्याच्या दिनांकापासून एक महिन्याच्या आत आपला आदेश लेखी अधिघोषित करण्याचा प्रयत्न करील.

(७) पोटकलम (५) अन्वये दिलेल्या प्रत्येक आदेशाची प्रत दोन्ही पक्षांना विनामूल्य पाठवण्यात येईल.

कायदेशीर प्रतिनिधित्वाचा हक्क. १७. कोणत्याही कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, न्यायाधिकरणासमोरील किंवा अपील न्यायाधिकरणासमोरील कार्यवाहीमधील कोणत्याही पक्षाचे प्रतिनिधित्व विधि व्यवसायीमार्फत केले जाणार नाही.

निर्वाह अधिकारी. १८. (१) राज्य शासन, जिल्हा समाज कल्याण अधिकाऱ्यास किंवा जिल्हा समाज कल्याण अधिकाऱ्यापेक्षा कमी दर्जाचा नसलेल्या एखाद्या अधिकाऱ्यास निर्वाह अधिकारी म्हणून पदनिर्देशित करील, मग त्याला कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येवो.

(२) पोटकलम (१) मध्ये उल्लेखलेला निर्वाह अधिकारी, माता वा पित्याची तशी इच्छा असल्यास, न्यायाधिकरणाच्या किंवा, यथास्थिति, अपील न्यायाधिकरणाच्या कार्यवाहीत, त्यांचे प्रतिनिधित्व करील.

प्रकरण तीन

वृद्धाश्रमांची स्थापना

वृद्धाश्रमांची स्थापना. १९. (१) राज्य शासनास, प्रारंभी प्रत्येक जिल्ह्यासाठी एक अशा रीतीने, सहजगम्य अशा ठिकाणी, टप्प्याटप्प्याने, आवश्यकता वाटेल तेवढ्या संख्येने, जेथे किमान दीडशे निधन ज्येष्ठ नागरिकांची सोय होऊ शकेल असे वृद्धाश्रम स्थापना करता येतील व चालवता येतील.

(२) राज्य शासनास, या वृद्धाश्रमांच्या व्यवस्थापनासाठी योजना विहित करता येईल, तसेच अशा वृद्धाश्रमातील रहिवाशांसाठी तेथे वैद्यकीय सेवा व करमणुकीची साधने याकरिता आवश्यक अशा ज्या विविध सेवा उपलब्ध करून देण्यात येतील त्यांची मानके व प्रकार या बाबीही विहित करता येतील.

स्पष्टीकरण.— या कलमाच्या प्रयोजनार्थ, “निधन” याचा अर्थ, राज्य शासनाने वेळोवेळी ठरवून दिल्यानुसार ज्याच्याकडे उदरनिर्वाहाची पुरेशी साधने नाहीत असा कोणताही ज्येष्ठ नागरिक, असा आहे.

प्रकरण चार

ज्येष्ठ नागरिकांसाठी वैद्यकीय सेवेची तरतूद

ज्येष्ठ नागरिकांना वैद्यकीय साहाय्य. २०. राज्य शासन पुढील बाबींविषयी खातरजमा करून घेईल :—

(एक) शासकीय रुग्णालयांमध्ये किंवा संपूर्णतः वा अंशतः शासनाकडून निधी पुरवल्या जाणाऱ्या रुग्णालयांमध्ये शक्यतोवर सर्व ज्येष्ठ नागरिकांसाठी खाटांची तरतूद केली जाईल.

(दोन) ज्येष्ठ नागरिकांसाठी स्वतंत्र रांगांची व्यवस्था केली जाईल.

(तीन) दीर्घकालिक, जीवघेण्या व न्हासकारी रोगांसाठी असलेल्या उपचारांच्या सुविधा ज्येष्ठ नागरिकांनादेखील उपलब्ध करून दिल्या जातील.

(चार) दीर्घकालिक वार्धक्याचे आजार व वृद्धावस्था या विषयीच्या संशोधन कार्यात वाढ केली जाईल.

(पाच) प्रत्येक जिल्हा रुग्णालयांमध्ये जराजर्जर रुग्णांकरिता खास सुविधा राखून ठेवून त्यांचे प्रमुखपद, अशा रुग्णांच्या उपचार पद्धतीचा अनुभव असणाऱ्या वैद्यकीय अधिकाऱ्याकडे सोपवण्यात येईल.

प्रकरण पाच

ज्येष्ठ नागरिकांचे जीवन व मालमत्ता यांचे संरक्षण

ज्येष्ठ नागरिकांच्या कल्याणासाठी प्रसिद्धी, जागृती, इत्यादीं संबंधीच्या उपाययोजना. २१. (एक) या अधिनियमाच्या तरतुदींना, दूरचित्रवाणी, आकाशवाणी आणि वृत्तपत्रे यांसह जनप्रचार माध्यमांद्वारे नियमित कालांतराने व्यापक प्रसिद्धी देण्यात येत आहे;

(दोन) केंद्र सरकारचे व राज्य शासनाचे अधिकारी, तसेच पोलीस अधिकारी आणि न्यायिक सेवेतील व्यक्ती यांना, या अधिनियमाशी संबंधित प्रश्नांच्या बाबतीत संवेदनशीलता आणि जागृती निर्माण करण्याच्या दृष्टीने नियतकालिक प्रशिक्षण देण्यात येत आहे;

(तीन) ज्येष्ठ नागरिकांच्या कल्याणाशी संबंधित प्रश्नांवर उपाययोजना करण्यासाठी, कायदा, गृह, आरोग्य आणि कल्याण यांचे काम पाहणारी संबंधित मंत्रालये व विभाग यांच्याकडून पुरविल्या जाणाऱ्या सेवांमध्ये प्रभावीपणे समन्वय साधला जात आहे आणि त्याचा नियतकालिक आढावा घेण्यात येत आहे;

हे सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य शासन सर्व उपाययोजना करील.

२२. (१) राज्य शासनास, या अधिनियमाच्या तरतुदींची योग्य रीतीने अंमलबजावणी करण्यात येत आहे, हे सुनिश्चित करण्यासाठी, जिल्हा दंडाधिकाऱ्याला, आवश्यक असतील असे अधिकार प्रदान करता येतील आणि अशी कर्तव्ये सोपविता येतील आणि जिल्हा दंडाधिकाऱ्यास, त्याला दुय्यम असलेला असा अधिकारी विनिर्दिष्ट करता येईल जो अशा प्रकारे प्रदान करण्यात आलेल्या सर्व किंवा कोणत्याही अधिकारांचा वापर करील आणि सोपविण्यात आलेली सर्व किंवा कोणतीही कर्तव्ये पार पाडील आणि त्या अधिकाऱ्याकडून, ज्या स्थानिक सीमांच्या आत विहित करण्यात येतील अशा अधिकारांची किंवा कर्तव्यांची अंमलबजावणी करण्यात येईल त्या स्थानिक सीमा विनिर्दिष्ट करता येतील.

या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी विनिर्दिष्ट करता येतील असे प्राधिकारी.

(२) राज्य शासन, ज्येष्ठ नागरिकांचे जीवन व मालमत्ता यांच्या संरक्षणाची तरतूद करण्यासाठी एक व्यापक कृतियोजना विहित करील.

२३. (१) कोणत्याही ज्येष्ठ नागरिकाने, या अधिनियमाच्या प्रारंभानंतर, त्याच्या मालमत्तेचे, हस्तांतरिती, मूलभूत सुखसोयी आणि भौतिक गरजा, हस्तांतरकाला पुरवील या अटीस अधीन राहून, दानाच्या स्वरूपात किंवा अन्य प्रकारे हस्तांतरण केलेले असेल आणि असा हस्तांतरिती, अशा सुखसोयी व भौतिक गरजा पुरविण्यास नकार देईल किंवा कसूर करील त्याबाबतीत, मालमत्तेचे उक्त हस्तांतरण हे कपटाने किंवा जबरदस्तीने, किंवा गैरवाजवी दडपणाखाली करण्यात आले असल्याचे मानण्यात येईल आणि ते हस्तांतरकाच्या विकल्पानुसार न्यायाधिकरणाकडून शून्यवत म्हणून घोषित करण्यात येईल.

मालमत्तेचे हस्तांतरण विवक्षित परिस्थितीत शून्यवत ठरणे.

(२) कोणत्याही ज्येष्ठ नागरिकास संपदेमधून निर्वाह खर्च मिळण्याचा हक्क असेल आणि अशी संपदा किंवा तिचा भाग हस्तांतरित करण्यात आलेला असेल त्याबाबतीत हस्तांतरितीला जर त्या हक्काची माहिती मिळालेली असेल तर, किंवा ते हस्तांतरण विनामोबदला असेल तर, त्या हस्तांतरितीच्या विरुद्ध निर्वाह खर्च मिळण्याचा हक्क बजावला जाऊ शकेल परंतु, मोबदला देऊन झालेल्या व त्या हक्काची माहिती नसलेल्या हस्तांतरितीच्या विरुद्ध तो बजावला जाऊ शकणार नाही.

(३) कोणताही ज्येष्ठ नागरिक जर पोट-कलम (१) व (२) यांअन्वये हक्क बजावण्यास असमर्थ असेल तर, कलम ५ च्या पोट-कलम (१) च्या स्पष्टीकरणात निर्देश केलेल्यांपैकी कोणत्याही संघटनेस त्याच्या वतीने कारवाई करता येईल.

प्रकरण सहा

अपराध आणि न्यायचौकशीची कार्यपद्धती

२४. ज्येष्ठ नागरिकाचा सांभाळ किंवा संरक्षण करण्याची जबाबदारी असणारा जो कोणी, अशा ज्येष्ठ नागरिकाचा पूर्णपणे परित्याग करण्याच्या हेतूने कोणत्याही ठिकाणी त्यास सोडून जाईल तो, तीन महिन्यांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाची किंवा पाच हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाची, या दोहोंपैकी कोणत्याही स्वरूपाची शिक्षा किंवा या दोन्ही शिक्षा केल्या जाण्यास पात्र ठरेल.

ज्येष्ठ नागरिकास उघड्यावर टाकणे व त्याचा परित्याग करणे.

१९७४

चा २.

२५. (१) फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अधिनियमाअन्वये प्रत्येक अपराध हा दखलपात्र आणि जामीनयोग्य असेल.

अपराधांची दखल.

(२) या अधिनियमाखालील अपराधाची दंडाधिकाऱ्याकडून संक्षिप्तपणे न्यायचौकशी करण्यात येईल.

प्रकरण सात

संकीर्ण

१८६०

चा ४५.

२६. या अधिनियमाअन्वये कार्ये पार पाडण्यासाठी नियुक्त करण्यात आलेला प्रत्येक अधिकारी किंवा कर्मचारीवर्ग हा, भारतीय दंड संहितेच्या कलम २१ च्या अर्थातर्गत लोकसेवक असल्याचे मानण्यात येईल.

अधिकारी लोकसेवक असणे.

दिवाणी न्यायालयांच्या अधिकारितेस रोध. २७. कोणत्याही दिवाणी न्यायालयास, या अधिनियमाची कोणतीही तरतूद ज्या बाबीला लागू होते, अशा कोणत्याही बाबीच्या संबंधात अधिकारिता असणार नाही आणि या अधिनियमाद्वारे किंवा तदनुसार करण्यात आलेल्या किंवा करण्याचा हेतू असलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या संबंधात, कोणत्याही दिवाणी न्यायालयाकडून मनाई हुकूम दिला जाणार नाही.

सद्भावपूर्वक केलेल्या कृतीस संरक्षण. २८. हा अधिनियम आणि त्या अन्वये करण्यात आलेले कोणतेही नियम किंवा आदेश यानुसार सद्भावपूर्वक करण्यात आलेल्या किंवा करण्यात आल्याचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या संबंधात, केंद्र सरकार, राज्य शासने किंवा स्थानिक प्राधिकरण किंवा शासनाचा कोणताही अधिकारी यांच्याविरुद्ध कोणताही दावा, खटला किंवा इतर कायदेशीर कार्यवाही दाखल करता येणार नाही.

अडचणी दूर करण्याचा अधिकार. २९. या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणताना कोणतीही अडचण उद्भवली तर, राज्य शासनास, राजपत्रात आदेश प्रसिद्ध करून त्याद्वारे, अडचण दूर करण्यासाठी त्यास आवश्यक किंवा इष्ट वाटतील अशा, या अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत नसणाऱ्या तरतुदी करता येतील :

परंतु असे की, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून दोन वर्षांचा कालावधी संपल्यानंतर असा कोणताही आदेश काढण्यात येणार नाही.

निदेश देण्याचा केंद्र सरकारचा अधिकार. ३०. केंद्र सरकारला, या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्याच्या संबंधात राज्य शासनांना निदेश देता येतील.

आढावा घेण्याचा केंद्र सरकारचा अधिकार. ३१. केंद्र सरकारला, या अधिनियमाच्या तरतुदींच्या राज्य शासनांकडून केल्या जाणाऱ्या अंमलबजावणीच्या प्रगतीचा नियतकालिक आढावा घेता येईल व तिचे संनियंत्रण करता येईल.

नियम करण्याचा राज्य शासनाचा अधिकार. ३२. (१) राज्य शासनास, या अधिनियमाची प्रयोजने पार पाडण्याकरिता राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नियम करता येतील.

(२) पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेस बाध न येऊ देता अशा नियमांमध्ये पुढील बाबींसाठी तरतूद करता येईल—

(क) कलम ८ च्या पोट-कलम (१) अन्वये विहित करण्यात येतील अशा नियमांना अधीन राहून कलम ५ अन्वये चौकशी करण्याची रीत;

(ख) कलम ८ च्या पोट-कलम (२) अन्वये इतर प्रयोजनांसाठी असलेला न्यायाधिकरणाचा अधिकार व कार्यपद्धती;

(ग) न्यायाधिकरण कलम ९ च्या पोट-कलम (२) अन्वये आदेश देऊ शकेल असा जास्तीतजास्त निर्वाह भत्ता;

(घ) वृद्धाश्रमांचे व्यवस्थापन तसेच कलम १९ च्या पोटकलम (२) अन्वये अशा वृद्धाश्रमातील रहिवाशांसाठी वैद्यकीय सेवा व त्यांच्या करमणुकीची साधने यांकरिता आवश्यक असतील अशा, त्यांच्याकडून पुरविण्यात यावयाच्या विविध प्रकारच्या सेवा व त्यांची मानके, यांसाठी योजना;

(ङ) या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्राधिकाऱ्यांना कलम २२ च्या पोट-कलम (१) अन्वये असणारे अधिकार व कर्तव्ये;

(च) ज्येष्ठ नागरिकांचे जीवित व मालमत्ता यांच्या संरक्षणाची तरतूद करण्यासाठी कलम २२ च्या पोट-कलम (२) अन्वये करावयाची एक व्यापक कृतियोजना;

(छ) विहित करावयाची किंवा करण्यात येईल अशी कोणतीही अन्य बाब.

(३) या अधिनियमाअन्वये करण्यात आलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, जेथे राज्य विधानमंडळ दोन सभागृहांचे मिळून बनलेले असेल तेथे त्याच्या प्रत्येक सभागृहापुढे आणि जेथे असे विधानमंडळ हे एका सभागृहाचे मिळून बनलेले असेल तेथे त्या सभागृहापुढे ठेवण्यात येईल.

असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा अधिनियम, २००८

(सन २००८ चा अधिनियम क्रमांक ३३)

[२३ ऑक्टोबर, २०१८ रोजी यथाविद्यमान]

[३० डिसेंबर, २००८.]

असंघटित कामगारांची सामाजिक सुरक्षा व कल्याण यांसाठी आणि त्यांच्याशी संबंधित किंवा तदानुषंगिक इतर बाबींची तरतूद करण्यासाठी अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या एकोणसाठव्या वर्षी संसदेकडून तो पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास, असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा अधिनियम, २००८ असे म्हणावे. **संक्षिप्त नाव, व्याप्ती व प्रारंभ.**
- (२) तो, संपूर्ण भारतास लागू आहे.
- (३) तो, केंद्र सरकार, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा दिनांकास ^१ लागू होईल.
२. या अधिनियमात संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर,— **व्याख्या.**
- (क) “नियोक्ता” याचा अर्थ, जिने एखाद्या असंघटित कामगाराला एकतर प्रत्यक्षपणे किंवा अन्यथा पारिश्रमिकार्थ कामावर लावले असेल किंवा नियुक्त केले असेल अशी व्यक्ती किंवा व्यक्तींचा संघ, असा आहे ;
- (ख) “आस्थानीय कामगार” याचा अर्थ, नियोक्त्याच्या कामाच्या ठिकाणाखेरीज, जी व्यक्ती आपल्या घरात किंवा आपल्या पसंतीच्या अन्य वास्तूत-मग नियोक्ता साधनसामग्री, सामग्री किंवा आधारसामग्री पुरवो अगर न पुरवो, हे विचारात न घेता-पारिश्रमिकार्थ, नियोक्त्यासाठी वस्तुनिर्माण करण्यात किंवा सेवा देण्यात गुंतलेली असेल, अशी कोणतीही व्यक्ती, असा आहे ;
- (ग) “ओळखपत्र” याचा अर्थ, कलम १० च्या पोट-कलम (३) अन्वये जिल्हा प्रशासनाने असंघटित कामगाराला दिलेले कार्ड, दस्तऐवज किंवा प्रमाणपत्र, असा आहे ;
- (घ) “राष्ट्रीय मंडळ” याचा अर्थ, कलम ५ च्या पोट-कलम (१) अन्वये घटित केलेले राष्ट्रीय असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा मंडळ, असा आहे ;
- (ङ) “अधिसूचना” याचा अर्थ, **राजपत्रात** प्रसिद्ध केलेली अधिसूचना, असा आहे ;
- (च) “संघटित क्षेत्र” याचा अर्थ, असंघटित नसलेला उद्यम, असा आहे ;
- (छ) “विहित” याचा अर्थ, केंद्र सरकारने किंवा, यथास्थिति, राज्य शासनाने, या अधिनियमाखाली केलेल्या नियमांद्वारे विहित केलेले, असा आहे ;
- (ज) “नॉदणीकृत कामगार” याचा अर्थ, कलम १० च्या पोट-कलम (३) अन्वये नॉदणी केलेला असंघटित कामगार, असा आहे ;
- (झ) “अनुसूची” याचा अर्थ, अधिनियमाला जोडलेली अनुसूची, असा आहे ;
- (ञ) “राज्य मंडळ” याचा अर्थ, कलम ६ च्या पोट-कलम (१) अन्वये घटित केलेले (राज्याचे नाव) राज्य असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा मंडळ, असा आहे ;
- (ट) “स्वयंरोजगारित कामगार” याचा अर्थ, नियोक्त्याकडून नियुक्त न झालेली, परंतु केंद्र सरकारकडून किंवा राज्य शासनाकडून वेळोवेळी अधिसूचित करण्यात येईल अशी मासिक रक्कम

१. १६ मे २००९, पहा अधिसूचना क्र. स्था.आ. १२२० (ई), दिनांक १४ मे २००९, पहा **भारताचे राजपत्र**, असाधारण, भाग दोन, कलम ३(दोन).

मिळविण्याच्या अधीन, असंघटित क्षेत्रातील कोणत्याही व्यवसायाच्या कामात स्वतः गुंतलेली, किंवा राज्य शासनाकडून अधिसूचित करण्यात येईल अशा कमाल मर्यादेस अधीन राहून लागवडयोग्य जमीन स्वतः धारण केलेली कोणतीही व्यक्ती, असा आहे ;

(ठ) “ असंघटित क्षेत्र ” याचा अर्थ, जो उद्यम, व्यक्ती किंवा स्वयंरोजगारित कामगार स्वतः चालवितात आणि ज्यामध्ये वस्तुनिर्मिती किंवा वस्तुंची विक्री होते किंवा कोणत्याही प्रकारची सेवा दिली जाते, आणि जेथे दहापेक्षा कमी नाहीत इतके कामगार काम करतात असा कोणताही उद्यम, असा आहे ;

(ड) “ असंघटित कामगार ” याचा अर्थ, असंघटित क्षेत्रातील आस्थानीय कामगार, स्वयंरोजगारित कामगार किंवा मजूर, असा आहे आणि त्यामध्ये जो, या अधिनियमाच्या अनुसूची दोन मध्ये नमूद केलेल्या कोणत्याही अधिनियमाच्या व्याप्तीत येत नाही अशा संघटित क्षेत्रातील कामगाराचाही समावेश होतो ; आणि

(ढ) “ मजूर ” याचा अर्थ, असंघटित क्षेत्रात पारिश्रमिकार्थ कामाचे ठिकाण लक्षात न घेता, प्रत्यक्षपणे नियोक्त्याद्वारे किंवा कोणत्याही कंत्राटदारामार्फत कामावर नियुक्त झालेली व्यक्ती मग ती केवळ एका नियोक्त्याकरिता असो, किंवा एक किंवा अधिक नियोक्त्यांकरिता असो, केंद्र सरकारकडून किंवा, यथास्थिति, राज्य शासनाकडून अधिसूचित करण्यात येईल, अशा रकमेच्या मासिक वेतनावर मग ते रोख स्वरूपातील असो किंवा वस्तूंच्या स्वरूपातील असो, मग ती आस्थानीय कामगार म्हणून असो, किंवा अस्थायी कामगार किंवा नैमित्तिक कामगार म्हणून असो, किंवा स्थलांतरित कामगार म्हणून असो, किंवा घरगुती तसेच घरगुती कामगार म्हणून असो, असा आहे ;

प्रकरण दोन

सामाजिक सुरक्षाविषयक लाभ

योजना तयार करणे.

३. (१) केंद्र सरकार, असंघटित कामगारांसाठी पुढील बाबीसंबंधात योग्य त्या कल्याणकारी योजना वेळोवेळी तयार करील आणि त्या अधिसूचित करील :—

- (क) आयुर्विमा व अपंग क्षितितारण ;
- (ख) आरोग्य व प्रसूतिविषयक लाभ ;
- (ग) वयोवृद्धांचे संरक्षण ; आणि
- (घ) केंद्र सरकारद्वारे निर्धारित करण्यात येतील असे इतर लाभ.

(२) या अधिनियमाच्या अनुसूची एक मध्ये समाविष्ट केलेल्या योजनांना पोट-कलम (१) अन्वये कल्याणकारी योजना म्हणून समजण्यात येईल.

(३) केंद्र सरकारला, अधिसूचनेद्वारे या अधिनियमाला जोडलेल्या अनुसूचीमध्ये सुधारणा करता येतील.

(४) राज्य शासनास, असंघटित कामगारांसाठी पुढील बाबीसंबंधातील योजनांसह योग्य त्या कल्याणकारी योजना वेळोवेळी तयार करता येतील आणि त्या अधिसूचित करता येतील :—

- (क) भविष्यनिर्वाह निधी ;
- (ख) कामावर असताना जखमी झाल्यास त्याबाबतचे लाभ ;
- (ग) गृहनिर्माण ;
- (घ) बालकांसाठी शैक्षणिक योजना ;
- (ड) कामगारांसाठी कौशल्य दर्जावाढ ;
- (च) अंत्यसंस्कार साहाय्य ; आणि
- (छ) वृद्धाश्रम.

४. (१) केंद्र सरकारने अधिसूचित केलेल्या कोणत्याही योजनेला—

केंद्र सरकारच्या
योजनांसाठी निधी
देणे.

(एक) केंद्र सरकारकडून पूर्णपणे निधी देण्यात येईल ; किंवा

(दोन) केंद्र सरकारकडून अंशतः निधी देण्यात येईल आणि राज्य शासनाकडून अंशतः निधी देण्यात येईल ; किंवा

(तीन) केंद्र सरकारकडून योजनेत विहित करण्यात येईल त्याप्रमाणे, अंशतः निधी केंद्र सरकारकडून, अंशतः निधी राज्य शासनाकडून आणि अंशतः निधी त्या योजनेच्या लाभार्थीकडून किंवा नियोक्त्यांकडून गोळा केलेल्या अंशदानाद्वारे देण्यात येईल.

(२) केंद्र सरकारकडून अधिसूचित करण्यात आलेल्या प्रत्येक योजनेत, त्या योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आवश्यक असतील अशा बाबींची तसेच, पुढील बाबींची तरतूद असेल,—

(एक) योजनेची व्याप्ती ;

(दोन) योजनेच्या लाभार्थी व्यक्ती ;

(तीन) योजनेची साधने ;

(चार) योजनेची अंमलबजावणी करतील असे अभिकरण किंवा अभिकरणे ;

(पाच) तक्रार निवारण करणे ; आणि

(सहा) इतर कोणतीही संबंधित बाब.

प्रकरण तीन

राष्ट्रीय असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा मंडळ

५. (१) केंद्र सरकार, अधिसूचनेद्वारे, या अधिनियमान्वये प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचा वापर करण्यासाठी, आणि नेमून देण्यात आलेली कार्ये पार पाडण्यासाठी राष्ट्रीय सामाजिक सुरक्षा मंडळ म्हणून ओळखले जाणारे एक राष्ट्रीय मंडळ घटित करील.

राष्ट्रीय सामाजिक
सुरक्षा मंडळ.

(२) राष्ट्रीय मंडळ, पुढील सदस्यांचे मिळून बनलेले असेल, ते म्हणजे :—

(क) कामगार व सेवायोजन केंद्रीय मंत्री—पदसिद्ध अध्यक्ष ;

(ख) महासंचालक (कामगार कल्याण)—पदसिद्ध सदस्य-सचिव ; आणि

(ग) केंद्र सरकारकडून नामनिर्देशित करावयाचे चौतीस सदस्य, त्यापैकी—

(एक) असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचे प्रतिनिधित्व करणारे सात सदस्य ;

(दोन) असंघटित क्षेत्रातील नियोक्त्यांचे प्रतिनिधित्व करणारे सात सदस्य ;

(तीन) नागरी समाजाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या सात नामवंत व्यक्ती ;

(चार) लोकसभेतील सदस्यांचे प्रतिनिधित्व करणारे दोन सदस्य आणि राज्यसभेतील सदस्यांचे प्रतिनिधित्व करणारा एक सदस्य ;

(पाच) केंद्र सरकारच्या संबंधित मंत्रालयाचे आणि विभागाचे प्रतिनिधित्व करणारे पाच सदस्य ; आणि

(सहा) राज्य शासनाचे प्रतिनिधित्व करणारे पाच सदस्य, असतील.

(३) मंडळाचा अध्यक्ष आणि इतर सदस्य हे, कामगार कल्याण, व्यवस्थापन, वित्त, विधि व प्रशासन या क्षेत्रांतील नामवंत व्यक्तींमधील असतील.

(४) पोटकलम (२) च्या खंड (ग) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रत्येक प्रवर्गामधून सदस्य म्हणून नामनिर्देशित करावयाच्या व्यक्तींची संख्या, सदस्यांचा पदावधी आणि त्यांच्या सेवेच्या इतर शर्ती, राष्ट्रीय मंडळाने आपली कार्ये पार पाडताना अनुसरावयाची कार्यपद्धती, आणि त्याच्या सदस्यांच्या रिक्त जागा भरण्याची रीत, राष्ट्रीय मंडळ विहित करील त्याप्रमाणे असेल :

परंतु असे की, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती, अल्पसंख्याक यांतील व्यक्तींना व महिलांना पुरेसे प्रतिनिधित्व देण्यात येईल.

(५) राष्ट्रीय मंडळाची मुदत तीन वर्षे इतकी असेल.

(६) राष्ट्रीय मंडळ वर्षातून किमान तीन वेळा विहित करण्यात येईल अशा वेळी व अशा ठिकाणी आपली बैठक घेईल आणि आपल्या बैठकीमध्ये कामकाज चालविण्यासंबंधातील कार्यपद्धतीविषयक नियमांचे पालन करील.

(७) राष्ट्रीय मंडळाच्या बैठकीस उपस्थित राहण्यासाठी सदस्यांना विहित करण्यात येतील असे भत्ते मिळतील.

(८) राष्ट्रीय मंडळ पुढील कार्ये पार पाडील, ती अशी :—

(क) असंघटित कामगारांच्या विभिन्न वर्गासाठी योग्य योजनांची केंद्र सरकारकडे शिफारस करणे ;

(ख) त्याच्याकडे निर्देशित करण्यात येतील अशा, या अधिनियमाच्या अंमलबजावणीमुळे उद्भवणाऱ्या बाबींवर केंद्र सरकारला सल्ला देणे ;

(ग) केंद्र सरकारकडून अंमलबजावणी करण्यात येईल अशा असंघटित कामगारांसाठीच्या समाज-कल्याण योजनांचे संनियंत्रण करणे ;

(घ) असंघटित कामगारांच्या नोंदणीविषयक प्रगतीचा आढावा घेणे आणि त्यांना ओळखपत्र देणे ;

(ङ) राज्यस्तरावर पार पाडलेल्या कार्यासंबंधात ठेवल्या जाणाऱ्या अभिलेखाचा आढावा घेणे ;

(च) विविध योजनांखालील निधीमधून केल्या जाणाऱ्या खर्चाचा आढावा घेणे ; आणि

(छ) केंद्र सरकारकडून त्याला वेळोवेळी नेमून देण्यात येतील अशी इतर कार्ये हाती घेणे.

प्रकरण चार

राज्य असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा मंडळ

राज्य सामाजिक सुरक्षा मंडळ.

६. (१) प्रत्येक राज्य शासन, अधिसूचनेद्वारे, या अधिनियमाअन्वये, प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचा वापर करण्यासाठी आणि नेमून दिलेली कार्ये पार पाडण्यासाठी (राज्याचे नाव) राज्य सामाजिक सुरक्षा मंडळ म्हणून ओळखले जाणारे एक राज्य मंडळ घटित करील.

(२) राज्य मंडळ, पुढील सदस्यांचे मिळून बनलेले असेल, ते असे :—

(क) संबंधित राज्याचा कामगार व सेवायोजन मंत्री—पदसिद्ध अध्यक्ष ;

(ख) प्रधान सचिव किंवा सचिव (कामगार)—पदसिद्ध सदस्य-सचिव ; आणि

(ग) राज्य शासनाने नामनिर्देशित करावयाचे अठ्ठावीस सदस्य, त्यांपैकी—

(एक) असंघटित कामगारांचे प्रतिनिधित्व करणारे सात सदस्य ;

(दोन) असंघटित कामगारांच्या नियोक्त्यांचे प्रतिनिधित्व करणारे सात सदस्य ;

(तीन) संबंधित राज्याच्या विधानसभा सदस्यांचे प्रतिनिधित्व करणारे दोन सदस्य ;

(चार) नागरी समाजाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या पाच नामवंत व्यक्ती ; आणि

(पाच) राज्य शासनाच्या संबंधित विभागांचे प्रतिनिधित्व करणारे सात सदस्य, असतील.

(३) मंडळाचा अध्यक्ष व इतर सदस्य हे, कामगार कल्याण, व्यवस्थापन, वित्त, विधि व प्रशासन या क्षेत्रांतील नामवंत व्यक्तींमधील असतील.

(४) पोटकलम (२) च्या खंड (ग) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रत्येक प्रवर्गांमधून सदस्य म्हणून नामनिर्देशित करावयाच्या व्यक्तींची संख्या, सदस्यांचा पदावधी व त्यांच्या सेवेच्या इतर शर्ती, त्यांनी आपली कार्ये पार पाडताना अनुसरावयाची कार्यपद्धती, आणि सदस्यांच्या रिक्त जागा भरण्याची रीत, राज्य मंडळ विहित करील त्याप्रमाणे असेल :

परंतु असे की, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती, अल्पसंख्याक यांतील व्यक्तींना व महिलांना पुरेसे प्रतिनिधित्व देण्यात येईल.

(५) राज्य मंडळाची मुदत तीन वर्षे इतकी असेल.

(६) राज्य मंडळ, तीन महिन्यांतून किमान एकदा विहित करण्यात येईल अशा वेळी व अशा ठिकाणी बैठक घेईल आणि आपल्या बैठकींमध्ये कामकाज चालविण्यासंबंधातील कार्यपद्धतीविषयक नियमांचे पालन करील.

(७) सदस्यांना, राज्य मंडळाच्या बैठकींमध्ये उपस्थित राहण्यासाठी विहित करण्यात येतील असे भत्ते मिळतील.

(८) राज्य मंडळ पुढील कार्ये पार पाडील ती अशी :—

(क) असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या विविध वर्गांसाठी योग्य त्या योजना तयार करून त्यांची राज्य शासनाकडे शिफारस करणे ;

(ख) त्याच्याकडे निर्देशित करण्यात येतील अशा, या अधिनियमाच्या अंमलबजावणीमुळे उद्भवणाऱ्या बाबींवर राज्य शासनाला सल्ला देणे ;

(ग) राज्य शासनाकडून अंमलबजावणी करण्यात येईल अशा असंघटित कामगारांसाठीच्या समाजकल्याण योजनांचे संनियंत्रण करणे ;

(घ) जिल्हा स्तरावर पार पडलेल्या कार्यासंबंधात ठेवल्या जाणाऱ्या अभिलेखाचा आढावा घेणे ;

(ङ) असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या नोंदणीविषयक प्रगतीचा आढावा घेणे व त्यांना ओळखपत्रे देणे ;

(च) विविध योजनांखालील निर्धोमधून केल्या जाणाऱ्या खर्चाचा आढावा घेणे ; आणि

(छ) राज्य शासनाकडून त्याला वेळोवेळी नेमून देण्यात येतील अशी इतर कार्ये हाती घेणे.

७. (१) राज्य शासनाने अधिसूचित केलेल्या कोणत्याही योजनेला—

राज्य शासनाच्या
योजनांना निधी देणे.

(एक) राज्य शासनाकडून पूर्णपणे निधी देण्यात येईल ; किंवा

(दोन) राज्य शासनाकडून योजनेत विहित करण्यात येईल त्याप्रमाणे, अंशतः निधी राज्य शासनाकडून, योजनेच्या लाभार्थींकडून किंवा नियोक्त्यांकडून गोळा केलेल्या अंशदानातून देण्यात येईल.

(२) राज्य शासनास, त्याने तयार केलेल्या योजनांसाठी केंद्र सरकारकडून वित्तीय साहाय्याची मागणी करता येईल.

(३) केंद्र सरकारला, योजनांच्या प्रयोजनांसाठी, त्यास योग्य वाटेल अशा कालावधीकरिता व अशा अटी व शर्तीवर राज्य शासनांना असे वित्तीय साहाय्य पुरविता येईल.

८. या अधिनियमाच्या प्रयोजनांसाठी अभिलेख ठेवण्याची कार्ये जिल्हा प्रशासनाकडून पार पाडण्यात येतील :

जिल्हा प्रशासनाने
अभिलेख ठेवणे.

परंतु असे की, राज्य शासनास,—

(क) ग्रामीण क्षेत्रांमध्ये जिल्हा पंचायतीकडून ; आणि

(ख) नागरी क्षेत्रांमध्ये स्थानिक नागरी संस्थांकडून अभिलेख ठेवण्याचे कार्य पार पाडण्यात येईल,

असा निदेश देता येईल.

कामगार सुविधा केंद्रे. १. राज्य शासनास, पुढील कार्ये पार पाडण्यासाठी वेळोवेळी आवश्यक वाटतील अशी कामगार सुविधा केंद्रे स्थापन करता येतील :—

- (क) असंघटित कामगारांसाठी उपलब्ध असलेल्या सामाजिक सुरक्षा योजनांच्या माहितीचा प्रसार करणे ;
- (ख) असंघटित कामगारांची नोंदणी करण्यासाठी अर्जाचे नमुने भरण्यास, त्यावर प्रक्रिया करण्यास व ते पुढे पाठविण्यास मदत करणे ;
- (ग) जिल्हा प्रशासनाकडून नोंदणी मिळण्यासाठी असंघटित कामगारांना साहाय्य करणे ;
- (घ) सामाजिक सुरक्षा योजनांमध्ये नोंदणीकृत असंघटित कामगारांची नावनोंदणी करण्यास मदत करणे.

प्रकरण पाच

नोंदणी

नोंदणी व सामाजिक सुरक्षेच्या लाभांसाठी पात्रता.

१०. (१) प्रत्येक असंघटित कामगार, पुढील शर्तींना अधीन राहून नोंदणीसाठी पात्र असेल :—
- (क) त्याने किंवा तिने वयाची चौदा वर्षे पूर्ण केलेली असतील ; आणि
 - (ख) तो किंवा ती असंघटित कामगार आहे यास पुष्टी देणारे त्याचे किंवा तिचे स्वतःचे प्रतिज्ञापत्र.
- (२) प्रत्येक पात्र असंघटित कामगार, नोंदणीसाठी जिल्हा प्रशासनाकडे विहित नमुन्यात अर्ज करील.
- (३) प्रत्येक असंघटित कामगाराची जिल्हा प्रशासनाकडून नोंदणी करण्यात येईल व एक ओळखपत्र देण्यात येईल आणि ते, असाधारण ओळख क्रमांक असलेले एक स्मार्ट कार्ड असेल व ते जवळ बाळगण्याजोगे असेल.
- (४) जर एखाद्या योजनेत, नोंदणीकृत असंघटित कामगाराने अंशदान देण्याची आवश्यकता असेल तर, तो किंवा ती, अशा अंशदानाचे प्रदान केल्यावरच फक्त त्या योजनेखालील सामाजिक सुरक्षेच्या लाभांसाठी पात्र असेल.
- (५) जेथे एखाद्या योजनेत, केंद्र सरकारने किंवा राज्य शासनाने अंशदान देण्याची आवश्यकता असेल तेथे, केंद्र सरकार किंवा, यथास्थिति, राज्य शासन, योजनेनुसार नियमितपणे अंशदान देईल.

प्रकरण सहा

संकीर्ण

केंद्र सरकारचा निदेश देण्याचा अधिकार.

११. केंद्र सरकारला, या अधिनियमाच्या तरतुदीच्या अंमलबजावणीविषयक बाबींच्या संबंधात—
- (एक) राष्ट्रीय मंडळाला ; किंवा
 - (दोन) राज्य शासनाला किंवा त्या राज्याच्या राज्य मंडळाला,
- निदेश देता येतील.

रिक्त जागा इत्यादींमुळे कार्यवाही अवैध न ठरणे.

१२. राष्ट्रीय मंडळाची किंवा कोणत्याही राज्य मंडळाची कोणतीही कार्यवाही, राष्ट्रीय मंडळामध्ये किंवा, यथास्थिति, राज्य मंडळामध्ये कोणतीही जागा रिक्त असणे किंवा त्यांच्या घटनेत दोष असणे केवळ याच कारणावरून अवैध ठरणार नाही.

केंद्र सरकारचा नियम करण्याचा अधिकार.

१३. (१) केंद्र सरकारला, अधिसूचनेद्वारे या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी, नियम करता येतील.
- (२) विशेषतः आणि पूर्वगामी अधिकाराच्या सर्वसाधारणतेला बाध न आणता, अशा नियमांमध्ये, पुढील सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही बाबींची तरतूद करता येईल :—

- (क) कलम ४ च्या पोटकलम (१) अन्वये योजनेच्या लाभार्थींकडून किंवा नियोक्त्यांकडून गोळा करावयाची अंशदाने.

(ख) कलम ५ च्या पोटकलम (४) अन्वये राष्ट्रीय मंडळाचे सदस्य म्हणून नामनिर्देशित करावयाच्या व्यक्तींची संख्या, सदस्यांचा पदावधी व त्यांच्या सेवेच्या इतर शर्ती, राष्ट्रीय मंडळाने कार्ये पार पाडताना अनुसरावयाची कार्यपद्धती, आणि त्याच्या सदस्यांच्या रिक्त जागा भरण्याची रीत ;

(ग) कलम ५ च्या पोटकलम (६) अन्वये राष्ट्रीय मंडळाच्या बैठकीतील कामकाज चालविण्यासंबंधातील कार्यपद्धतीचे नियम ;

(घ) कलम ५ च्या पोटकलम (७) अन्वये राष्ट्रीय मंडळाच्या बैठकींना उपस्थित राहण्यासाठी भत्ते ;

(ङ) कलम १० च्या पोटकलम (२) अन्वये नोंदणीसाठी अर्ज करण्याचा नमुना ; आणि

(च) विहित करण्याची आवश्यकता असेल, किंवा विहित करण्यात येईल अशी अन्य कोणतीही बाब.

१४. (१) राज्य शासनास, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी, अधिसूचनेद्वारे नियम **राज्य शासनाचा नियम करण्याचा अधिकार.** करता येतील.

(२) विशेषतः, आणि पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेला बाध न आणता, अशा नियमांमध्ये, पुढील सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही बाबींची तरतूद करता येईल :—

(क) कलम ६ च्या पोटकलम (४) अन्वये, राज्य मंडळाचे सदस्य म्हणून नामनिर्देशित करावयाच्या व्यक्तींची संख्या, सदस्यांचा पदावधी व त्यांच्या सेवेच्या इतर शर्ती, राज्य मंडळाने कार्ये पार पाडताना अनुसरावयाची कार्यपद्धती, आणि त्यांच्या सदस्यांच्या रिक्त जागा भरण्याची रीत ;

(ख) कलम ६ च्या पोटकलम (६) अन्वये, राज्य मंडळाच्या बैठकीतील कामकाज चालविण्यासंबंधातील कार्यपद्धतीचे नियम ;

(ग) कलम ६ च्या पोटकलम (७) अन्वये, राज्य मंडळाच्या बैठकींना उपस्थित राहण्यासाठीचे भत्ते ;

(घ) कलम ७ च्या पोटकलम (१) अन्वये, योजनेच्या लाभार्थींकडून किंवा कर्मचाऱ्यांकडून गोळा करावयाची अंशदाने ;

(ङ) कलम १० च्या पोटकलम (२) अन्वये, नोंदणीसाठीचा अर्ज ज्या नमुन्यात करण्यात येईल तो नमुना ; आणि

(च) विहित करण्याची आवश्यकता असेल किंवा विहित करण्यात येईल अशी अन्य कोणतीही बाब.

१५. (१) या अधिनियमाअन्वये केंद्र सरकारने, केलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यानंतर **नियम मांडणे.** होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर, ते एका सत्राने किंवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता सत्रासीन असताना ठेवण्यात येईल आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या पाठोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी, जर त्या नियमात कोणताही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले अथवा तो नियम करण्यात येऊ नये, याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर तो नियम अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अंमलात येईल, किंवा, यथास्थिति, मुळीच अंमलात येणार नाही ; तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे तत्पूर्वी त्या नियमाअन्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टींच्या विधिग्राह्यतेस बाध येणार नाही.

(२) राज्य शासनाने, या अधिनियमाअन्वये केलेला प्रत्येक नियम, तो अधिसूचित करण्यात आल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, राज्य विधानमंडळासमोर मांडण्यात येईल.

विवक्षित कायद्यांची
व्यावृत्ती.

१६. या अधिनियमात अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीमुळे, ज्या कल्याणकारी योजना या अधिनियमाद्वारे किंवा त्या अन्वये असंघटित कामगारांसाठी तरतूद केलेल्या कल्याणकारी योजनांपेक्षा अधिक लाभदायक आहेत, अशा योजनांची तरतूद असणाऱ्या राज्यातील कोणत्याही आनुषंगिक कायद्याच्या अंमलबजावणीवर परिणाम होणार नाही.

अडचणी दूर
करण्याचा अधिकार.

१७. (१) या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणताना जर कोणतीही अडचण उद्भवली तर, केंद्र सरकारला, **राजपत्रात** प्रसिद्ध केलेल्या आदेशाद्वारे, ती अडचण दूर करण्यासाठी त्यास आवश्यक वाटतील अशा या अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत नसलेल्या तरतुदी करता येतील :

परंतु असे की, या अधिनियमाच्या प्रारंभापासून दोन वर्षांचा कालावधी संपल्यानंतर, या कलमान्वये असा कोणताही आदेश काढण्यात येणार नाही.

(२) या कलमान्वये काढलेला प्रत्येक आदेश, तो काढण्यात आल्यानंतर, होईल तितक्या लवकर संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल.

अनुसूची एक

[कलमे २ (झ) व ३ पहा]

असंघटित कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा योजना

अ.क्र.	योजनेचे नाव
१.	इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वयोवृद्ध निवृत्तिवेतन योजना.
२.	राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण योजना.
३.	जननी सुरक्षा योजना.
४.	यंत्रमाग विणकरांसाठी सर्वसमावेशक कल्याण योजना.
५.	हस्तव्यवसाय कारागीरांसाठी सर्वसमावेशक कल्याण योजना.
६.	कुशल शिल्पकारागीरांना निवृत्तिवेतन.
७.	मच्छिमारांचे कल्याण आणि प्रशिक्षण व विस्तार यांसाठी राष्ट्रीय योजना.
८.	जनश्री विमा योजना.
९.	आम आदमी विमा योजना.
१०.	राष्ट्रीय स्वास्थ्य विमा योजना.

अनुसूची दोन

[कलम २ (ड) पहा]

अ.क्र.	अधिनियमाचे नाव
१.	कामगार भरपाई अधिनियम, १९२३ (१९२३ चा ८).
२.	औद्योगिक विवाद अधिनियम, १९४७ (१९४७ चा १४).
३.	कर्मचारी राज्य विमा अधिनियम, १९४८ (१९४८ चा ३४).
४.	कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी व संकीर्ण उपबंध अधिनियम, १९५२ (१९५२ चा १९).
५.	प्रसूतिविषयक लाभ अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा ५३).
६.	उपदान प्रदान अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा ३९).

राष्ट्रीय अन्वेषण अभिकरण अधिनियम, २००८

(२००८ चा अधिनियम क्रमांक ३४)

[०१ नोव्हेंबर, २०१८ रोजी यथाविद्यमान]

[३१ डिसेंबर, २००८.]

भारताचे सार्वभौमत्व, सुरक्षा व एकात्मता, राज्यांची सुरक्षा, परराष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध यांमध्ये बाधा आणणाऱ्या अपराधांचे आणि आंतरराष्ट्रीय तह, करार, अभिसंधी व संयुक्त राष्ट्रे, त्यांची अभिकरणे आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना यांचे ठराव अंमलात आणण्यासाठी अधिनियमित केलेल्या अधिनियमांखालील अपराधांचे अन्वेषण करण्याकरिता आणि खटला भरण्याकरिता, राष्ट्रीय स्तरावर अन्वेषण अभिकरण घटित करण्यासाठी आणि त्याच्याशी संबंधित किंवा तदानुषंगिक बाबींसाठी अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या एकोणसाठाव्या वर्षी संसदेकडून तो पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास, राष्ट्रीय अन्वेषण अभिकरण अधिनियम, २००८ असे म्हणावे.

संक्षिप्त नाव, व्याप्ती
व प्रयुक्ती.

(२) तो, संपूर्ण भारतास लागू आहे, आणि—

(क) भारताबाहेर असलेल्या भारताच्या नागरिकांना ;

(ख) शासनाच्या सेवेतील व्यक्ती, त्या जेथे जेथे असतील तेथे त्यांनाही ; आणि

(ग) भारतात नोंदणी झालेली जहाजे व वायुयाने यांमधील व्यक्ती, त्या जेथे जेथे असतील त्यांनाही, लागू असेल.

२. (१) या अधिनियमात, संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर,—

व्याख्या.

(क) “ अभिकरण ” याचा अर्थ, कलम ३ अन्वये घटित केलेले राष्ट्रीय अन्वेषण अभिकरण, असा आहे ;

१९७४ चा
२.

(ख) “ संहिता ” याचा अर्थ, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३, असा आहे ;

(ग) “ उच्च न्यायालय ” याचा अर्थ, ज्याच्या अधिकारितेत विशेष न्यायालय स्थित असेल, ते उच्च न्यायालय, असा आहे ;

(घ) “ विहित ” याचा अर्थ, नियमांद्वारे विहित केलेले, असा आहे ;

(ङ) “ सरकारी अभियोक्ता ” याचा अर्थ, कलम १५ अन्वये नियुक्त केलेला सरकारी अभियोक्ता किंवा अपर सरकारी अभियोक्ता किंवा विशेष सरकारी अभियोक्ता, असा आहे ;

(च) “ अनुसूची ” याचा अर्थ, या अधिनियमाला जोडलेली अनुसूची, असा आहे ;

(छ) “ अनुसूचित अपराध ” याचा अर्थ, अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेला अपराध, असा आहे ;

(ज) “ विशेष न्यायालय ” याचा अर्थ, कलम ११ किंवा, यथास्थिति, कलम २२ अन्वये घटित केलेले विशेष न्यायालय, असा आहे ;

(झ) या अधिनियमात वापरलेले परंतु व्याख्या न केलेले आणि संहितेमध्ये व्याख्या केलेले शब्द व शब्दप्रयोग यांना, संहितेत अनुक्रमे जे अर्थ नेमून दिलेले असतील तेच अर्थ असतील.

(२) ज्या क्षेत्रात या अधिनियमाची कोणतीही अधिनियमिती किंवा त्याची कोणतीही तरतूद अंमलात नसेल, त्या क्षेत्राच्या संबंधात, अशा कोणत्याही अधिनियमितीसंबंधीच्या किंवा कोणत्याही तरतुदीसंबंधीच्या निर्देशाचा अन्वयार्थ, त्या क्षेत्रात अंमलात असलेल्या तत्सम कायद्याचा किंवा त्या तत्सम कायद्याच्या संबंधित कोणत्याही तरतुदीचा निर्देश, म्हणून लावण्यात येईल.

राष्ट्रीय अन्वेषण अभिकरण

राष्ट्रीय अन्वेषण
अभिकरण घटित
करणे.

३. (१) पोलीस अधिनियम, १८६१ यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, केंद्र सरकारला, अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अधिनियमांखालील अपराधांचे अन्वेषण करण्यासाठी व खटला भरण्यासाठी, राष्ट्रीय अन्वेषण अभिकरण म्हणून ओळखले जाणारे एक विशेष अभिकरण घटित करता येईल.

१८६१ चा
५.

(२) केंद्र सरकारला याबाबतीत जे आदेश काढता येतील, अशा कोणत्याही आदेशांना अधीन राहून, अभिकरणाच्या अधिकाऱ्यांना, अनुसूचित अपराधांचे अन्वेषण करण्याच्या व अशा अपराधांतील संबंधित व्यक्तींना अटक करण्याच्या संबंधात, पोलीस अधिकाऱ्यांना त्या ठिकाणी घडणाऱ्या अपराधांचे अन्वेषण करण्याच्या संबंधात जे अधिकार, कर्तव्ये, विशेषाधिकार व दायित्वे असतात, तसेच अधिकार, कर्तव्ये, विशेषाधिकार व दायित्वे, संपूर्ण भारतभर असतील.

(३) केंद्र सरकारला याबाबतीत जे आदेश काढता येतील, अशा कोणत्याही आदेशांना अधीन राहून, अभिकरणाच्या उप-निरीक्षकाच्या दर्जाच्या किंवा त्याच्यापेक्षा वरच्या दर्जाच्या कोणत्याही अधिकाऱ्यास, संपूर्ण भारतात, त्या त्या वेळी तो ज्या क्षेत्रात उपस्थित असेल, त्या क्षेत्रातील पोलीस ठाण्याच्या प्रभारी अधिकाऱ्याच्या कोणत्याही अधिकारांचा वापर करता येईल आणि अशा अधिकारांचा वापर करताना, त्यास पूर्वोक्त अशा कोणत्याही आदेशाला अधीन राहून, त्याच्या ठाण्याच्या हद्दीमध्ये अशा अधिकाऱ्याची कार्ये पार पाडणारा, त्या पोलीस ठाण्याचा तो प्रभारी अधिकारी असल्याचे मानण्यात येईल.

राष्ट्रीय अन्वेषण
अभिकरणाचे
अधीक्षण.

४. (१) अभिकरणाचे अधीक्षण हे केंद्र सरकारकडे निहित असेल.

(२) अभिकरणाचे प्रशासन हे, केंद्र सरकारने याबाबतीत नियुक्त केलेल्या व महासंचालक म्हणून पदनिर्देशित केलेल्या अधिकाऱ्याकडे निहित असेल, तो, केंद्र सरकारकडून याबाबतीत विहित करण्यात येईल त्याप्रमाणे, राज्याच्या पोलीस दलाच्या संबंधात पोलीस महासंचालकाला वापरता येण्याजोगे असतील, अशा अधिकारांचा, अशा अभिकरणाच्या संबंधात वापर करील.

अभिकरण घटित
करण्याची रीत व
सदस्यांच्या सेवाशर्ती.

५. या अधिनियमाच्या तरतुदींना अधीन राहून, विहित करण्यात येईल अशा रीतीने अभिकरण घटित करण्यात येईल आणि अभिकरणामध्ये नियुक्त केलेल्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती या, विहित करण्यात येतील त्याप्रमाणे असतील.

प्रकरण तीन

राष्ट्रीय अन्वेषण अभिकरणाद्वारे अन्वेषण

अनुसूचित अपराधांचे
अन्वेषण.

६. (१) कोणत्याही अनुसूचित अपराधाच्या संबंधात संहितेच्या कलम १५४ अन्वये माहिती व त्याचे अभिलेखन मिळाल्यावर, पोलीस ठाण्याचा प्रभारी अधिकारी, राज्य शासनाकडे तात्काळ त्याचा अहवाल पाठवील.

(२) पोटकलम (१) खालील अहवाल मिळाल्यावर, राज्य शासन, तो अहवाल, शक्य तितक्या शीघ्रतेने केंद्र सरकारकडे पाठवील.

(३) राज्य शासनाकडून अहवाल मिळाल्यावर, केंद्र सरकार, राज्य शासनाकडून उपलब्ध झालेल्या किंवा इतर स्रोतांकडून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे, अहवाल मिळाल्याच्या दिनांकापासून पंधरा दिवसांच्या आत, सदर अपराध अनुसूचित अपराध आहे किंवा नाही आणि तसेच, अपराध व इतर संबंधित घटकांची तीव्रता लक्षात घेता, हा अपराध अभिकरणाने अन्वेषण करण्यायोग्य बाब आहे किंवा कसे, याबाबत निर्णय घेईल.

(४) केंद्र सरकारच्या मते सदर अपराध हा अनुसूचित अपराध असेल आणि ती अभिकरणाने अन्वेषण करण्यायोग्य बाब असेल त्याबाबतीत, केंद्र सरकार, उक्त अपराधाचे अन्वेषण करण्यासाठी अभिकरणाला निदेश देईल.

(५) या कलमामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, अनुसूचित अपराध करण्यात आला असून या अधिनियमान्वये त्याचे अन्वेषण करण्याची आवश्यकता आहे, असे केंद्र सरकारचे मत असेल तर, उक्त अपराधाचे अन्वेषण करण्यासाठी अभिकरणाला, स्वतःहून निदेश देता येईल.

(६) पोटकलम (४) किंवा पोटकलम (५) अन्वये कोणताही निदेश देण्यात आलेला असेल त्याबाबतीत, राज्य शासन व अपराधाचे अन्वेषण करणारा राज्य शासनाचा कोणताही पोलीस अधिकारी, अन्वेषणाच्या संबंधात कार्यवाही करणार नाही आणि संबंधित दस्तऐवज व अभिलेख अभिकरणाकडे तात्काळ पाठवील.

(७) शंकांनिर्सनार्थ, याद्वारे असे घोषित करण्यात येत आहे की, अभिकरण सदर प्रकरणाचे अन्वेषण हाती घेईपर्यंत, अन्वेषण चालू ठेवणे हे त्या पोलीस ठाण्याच्या प्रभारी अधिकाऱ्याचे कर्तव्य असेल.

७. या अधिनियमाखालील कोणत्याही अपराधाचे अन्वेषण करताना, अपराधाची व इतर संबंधित घटकांची तीव्रता लक्षात घेता, अभिकरणाला—

राज्य शासनाकडे
अन्वेषण हस्तांतरित
करण्याचा अधिकार.

(क) तसेच करणे इष्ट वाटत असेल तर, अन्वेषणासंबंधात प्रत्यक्ष सहकार्य करण्यासाठी राज्य शासनाला विनंती करणे इष्ट वाटत असेल तर, तसे करता येईल ; किंवा

(ख) केंद्र सरकारच्या पूर्वमान्यतेने, अपराधाचे अन्वेषण व न्यायचौकशी करण्यासाठी राज्य शासनाकडे ते प्रकरण हस्तांतरित करता येईल.

८. कोणत्याही अनुसूचित अपराधाचे अन्वेषण करताना, जो अपराध आरोपीने केला असल्याचे अभिकथन केले असेल, असा अपराध अनुसूचित अपराधाशी संबंधित असेल तर, अशा इतर कोणत्याही अपराधाचेही अन्वेषण अभिकरणाला करता येईल.

संबंधित अपराधांचे
अन्वेषण करण्याचा
अधिकार.

९. राज्य शासन, अनुसूचित अपराधांचे अन्वेषण करण्यासाठी अभिकरणाला सर्व साहाय्य व सहकार्य करील.

राज्य शासनाने
राष्ट्रीय अन्वेषण
अभिकरणाला
साहाय्य करणे.

१०. या अधिनियमात अन्यथा तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त, या अधिनियमात अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीमुळे, कोणत्याही अनुसूचित अपराधाचे, किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याखालील अन्य अपराधांचे, अन्वेषण करण्याच्या आणि त्याबाबत खटला भरण्याच्या राज्य शासनाच्या अधिकारांना बाधा पोचणार नाही.

राज्य शासनाचा
अनुसूचित
अपराधांचे अन्वेषण
करण्याचा अधिकार.

प्रकरण चार

विशेष न्यायालये

११. (१) केंद्र सरकार, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, अनुसूचित अपराधांची न्यायचौकशी करण्यासाठी, त्या अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा क्षेत्रासाठी किंवा क्षेत्रांसाठी, किंवा अशा प्रकरणासाठी किंवा प्रकरणांच्या वर्गासाठी अथवा गटासाठी, एक किंवा अधिक विशेष न्यायालये घटित करील.

विशेष न्यायालये
घटित करण्याचा
केंद्र सरकारचा
अधिकार.

(२) कोणत्याही विशेष न्यायालयाच्या अधिकारितेविषयी कोणताही प्रश्न उद्भवला असेल त्याबाबतीत, तो प्रश्न केंद्र सरकारकडे निर्देशित करण्यात येईल व त्याबाबतीत केंद्र सरकारचा निर्णय अंतिम असेल.

(३) उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीच्या शिफारशीवरून, केंद्र सरकारने नियुक्त करावयाचा न्यायाधीश हा, विशेष न्यायालयाच्या अध्यक्षपदी असेल.

(४) अभिकरणाला, विशेष न्यायालयाच्या अध्यक्षपदी न्यायाधीशाची नियुक्ती करण्यासाठी, उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीकडे अर्ज करता येईल.

(५) पोटकलम (४) खालील अर्ज मिळाल्यावर, मुख्य न्यायमूर्ती, शक्य तितक्या लवकर व सात दिवसांच्या आत, विशेष न्यायालयाच्या अध्यक्षपदी नियुक्ती केली जाण्यासाठी न्यायाधीशाच्या नावाची शिफारस करील.

(६) केंद्र सरकारला, आवश्यकता वाटल्यास, उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीच्या शिफारशीवरून, विशेष न्यायालयासाठी अतिरिक्त न्यायाधीशाची किंवा न्यायाधीशांची नियुक्ती करता येईल.

(७) कोणतीही व्यक्ती, विशेष न्यायालयाची न्यायाधीश किंवा अतिरिक्त न्यायाधीश म्हणून नियुक्त केली जाण्यासाठी, ती अशा नियुक्तीच्या लगतपूर्वी, कोणत्याही राज्यात सत्र न्यायाधीश किंवा अतिरिक्त सत्र न्यायाधीश नसेल तर, अर्ह ठरणार नाही.

(८) शंकांनिरसनार्थ, याद्वारे अशी तरतूद करण्यात येत आहे की, विशेष न्यायालयाची न्यायाधीश म्हणून किंवा अतिरिक्त न्यायाधीश म्हणून नियुक्त झालेली व्यक्ती, ती ज्या सेवेत असेल त्या सेवेत तिला लागू असलेल्या नियमान्वये नियत सेवावधीच्या वयास पोहोचल्यावर, असा न्यायाधीश किंवा अतिरिक्त न्यायाधीश म्हणून ती त्या पदावर राहण्याच्या संबंधात कोणताही परिणाम होणार नाही आणि केंद्र सरकारला, आदेशाद्वारे असा निदेश देता येईल की, त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल त्या विनिर्दिष्ट दिनांकापर्यंत किंवा तिच्यासमोरील प्रकरणाची किंवा प्रकरणांची न्यायचौकशी पूर्ण होईपर्यंत, ती न्यायाधीश म्हणून त्या पदावर राहील.

(९) विशेष न्यायालयात कोणत्याही अतिरिक्त न्यायाधीशाची किंवा न्यायाधीशांची नियुक्ती केली असेल त्याबाबतीत, विशेष न्यायालयाच्या न्यायाधीशाला, वेळोवेळी, सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे, तो स्वतः आणि अतिरिक्त न्यायाधीश किंवा अनेक अतिरिक्त न्यायाधीश यांच्यासह सर्व न्यायाधीशांमध्ये विशेष न्यायालयाच्या कामकाजाचे वाटप करण्यासाठी आणि तसेच, त्याच्या अनुपस्थितीत किंवा कोणत्याही अतिरिक्त न्यायाधीशाच्या अनुपस्थितीत तातडीच्या कामकाजाचा निपटारा करण्यासाठी, लेखी तरतूद करता येईल.

बैठकीचे स्थान. १२. विशेष न्यायालयाला, स्वतःहून, किंवा सरकारी अभियोक्त्याने केलेल्या अर्जावरून, आणि तसे करणे इष्ट किंवा आवश्यक वाटत असेल तर, त्याच्या कोणत्याही कार्यवाहीसाठी त्याच्या न्यायपीठाच्या सर्वसाधारण ठिकाणाव्यतिरिक्त कोणत्याही ठिकाणी बैठक आयोजित करता येईल.

विशेष न्यायालयांची अधिकारिता. १३. (१) संहितेमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, अभिकरणाने अन्वेषण केलेल्या प्रत्येक अनुसूचित अपराधाची न्यायचौकशी, ज्याच्या स्थानिक अधिकारितेत तो अपराध घडला होता केवळ अशाच विशेष न्यायालयाकडून करण्यात येईल.

(२) राज्यातील प्रचलित परिस्थितीची निकड लक्षात घेता, जर,—

(क) न्याय्य, निःपक्षपाती किंवा जलदगतीने न्यायचौकशी करणे शक्य नसेल तर ; किंवा

(ख) शांतता भंग न होता किंवा आरोपी, साक्षीदार, विशेष न्यायालयाचा सरकारी अभियोक्ता किंवा न्यायाधीश याच्या किंवा त्यांच्यापैकी कोणाच्याही सुरक्षिततेला गंभीर धोका न पोहोचता न्यायचौकशी करणे शक्य नसेल तर ; किंवा

(ग) ते अन्यथा न्यायाच्या हिताचे नसेल तर,

सर्वोच्च न्यायालयाला, विशेष न्यायालयासमोर प्रलंबित असलेले कोणतेही प्रकरण, त्या राज्यातील किंवा इतर कोणत्याही राज्यातील इतर कोणत्याही विशेष न्यायालयाकडे वर्ग करता येईल आणि उच्च न्यायालयाला, त्या राज्यात असलेल्या विशेष न्यायालयासमोरील कोणतेही प्रलंबित प्रकरण, राज्यातील इतर कोणत्याही विशेष न्यायालयाकडे वर्ग करता येईल.

(३) सर्वोच्च न्यायालयाला किंवा, यथास्थिति, उच्च न्यायालयाला, एकतर केंद्र सरकारच्या किंवा हितसंबंधित पक्षाच्या अर्जावरून, या कलमान्वये कार्यवाही करता येईल आणि असा कोणताही अर्ज, चालना अर्जाद्वारे करण्यात येईल आणि जेव्हा अर्जदार हा भारताचा महान्यायवादी असेल तेव्हा ती बाब खेरीज करून, शपथपत्र किंवा दृढकथन याद्वारे त्या अर्जाला पुष्टी देण्यात येईल.

इतर अपराधांच्या संबंधात विशेष न्यायालयांचे अधिकार. १४. (१) कोणत्याही अपराधाची न्यायचौकशी करताना, विशेष न्यायालयास आरोपीवर संहिते अन्वये ठेवलेल्या इतर कोणत्याही अपराधाशी जर तो अपराध संबंधित असेल तर त्याच्या न्यायचौकशीच्या वेळी, अशा इतर अपराधाची देखील न्यायचौकशी करता येईल.

(२) कोणत्याही अपराधाची या अधिनियमान्वये कोणतीही न्यायचौकशी करण्याच्या ओघात, आरोपी व्यक्तीने या अधिनियमाखालील किंवा इतर कोणत्याही कायद्याखालील इतर कोणताही अपराध केला असल्याचे आढळून आले तर, विशेष न्यायालयास, अशा इतर अपराधाबद्दल अशा व्यक्तीस दोषी ठरविता येईल आणि या अधिनियमान्वये किंवा, यथास्थिति, अशा इतर कायद्यान्वये कोणताही शिक्षादेश देता येईल किंवा प्राधिकृत केलेली शिक्षा देता येईल.

१५. (१) केंद्र सरकार, सरकारी अभियोक्ता म्हणून एखाद्या व्यक्तीची नियुक्ती करील आणि त्यास अपर सरकारी अभियोक्ता किंवा अपर सरकारी अभियोक्ते म्हणून एका किंवा अधिक व्यक्तींची नियुक्ती करता येईल :

सरकारी अभियोक्ते.

परंतु असे की, केंद्र सरकारला, कोणत्याही प्रकरणासाठी किंवा प्रकरणांच्या वर्गासाठी किंवा गटासाठी विशेष सरकारी अभियोक्त्याचीही नियुक्ती करता येईल.

(२) ज्या व्यक्तीने सात वर्षांपेक्षा कमी नसेल इतकी वर्षे अधिवक्ता म्हणून व्यवसाय केला नसेल किंवा एखाद्या संघराज्यात किंवा राज्यात, सात वर्षांपेक्षा कमी नसेल इतक्या कालावधीसाठी कायद्याच्या विशेष ज्ञानाची आवश्यकता असणारे कोणतेही पद धारण केले नसेल तर, अशी व्यक्ती, या कलमान्वये सरकारी अभियोक्ता, किंवा अपर सरकारी अभियोक्ता किंवा विशेष सरकारी अभियोक्ता म्हणून नियुक्त केली जाण्यास अर्ह असणार नाही.

(३) या कलमान्वये सरकारी अभियोक्ता किंवा अपर सरकारी अभियोक्ता किंवा विशेष सरकारी अभियोक्ता म्हणून नियुक्त केलेली प्रत्येक व्यक्ती, संहितेच्या कलम २ च्या खंड (प) च्या अर्थातर्गत सरकारी अभियोक्ता असल्याचे मानण्यात येईल आणि तदनुसार त्यास संहितेच्या तरतुदी लागू होतील.

१६. (१) विशेष न्यायालयास, अपराध घटित करणाऱ्या अशा तथ्यविषयक फिर्यादीवरून किंवा अशा तथ्यविषयक पोलीस अहवालावरून, न्यायचौकशीसाठी आरोपीला त्याच्याकडे सुपूर्द न करता, अशा कोणत्याही अपराधाची दखल घेता येईल.

विशेष न्यायालयांची कार्यपद्धती व अधिकार.

(२) विशेष न्यायालयाकडून न्यायचौकशीयोग्य असलेला अपराध, तीन वर्षांपेक्षा अधिक नसलेल्या मुदतीच्या कारावासाच्या किंवा द्रव्यदंडाच्या किंवा दोन्ही शिक्षांना पात्र असेल त्याबाबतीत, विशेष न्यायालयाला, संहितेच्या कलम २६० च्या पोटकलम (१) मध्ये किंवा कलम २६२ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, संहितेमध्ये विहित केलेल्या कार्यपद्धतीनुसार संक्षिप्त रीतीने अपराधाची न्यायचौकशी करता येईल आणि संहितेची कलमे २६३ ते २६५ च्या तरतुदी, शक्य असतील तेथवर, अशा न्यायचौकशीला लागू होतील :

परंतु असे की, या पोटकलमान्वये संक्षिप्त न्यायचौकशी करण्याच्या ओघात, संक्षिप्त रीतीने न्यायचौकशी करणे इष्ट होणार नाही, अशा स्वरूपाचे ते प्रकरण आहे, असे विशेष न्यायालयाला दिसून येईल तेव्हा, विशेष न्यायालय, अशा अपराधाच्या न्यायचौकशीसाठी ज्यांची तपासणी झालेली असेल, अशा कोणत्याही साक्षीदारांना परत बोलावील आणि संहितेच्या तरतुदीद्वारे तरतूद केलेल्या रीतीने प्रकरणाची फेर-सुनावणी करण्याची कार्यवाही करील आणि उक्त तरतुदी या, दंडाधिकार्याला व त्याच्यासंबंधात जशा लागू होतात, तशाच प्रकारे विशेष न्यायालयाला व त्यासंबंधात लागू होतील :

परंतु आणखी असे की, या कलमाखालील संक्षिप्त न्यायचौकशीमध्ये दोषसिद्ध झाल्याच्या कोणत्याही प्रकरणात, एका वर्षांपेक्षा अधिक नसेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाचा आणि पाच लाख रुपयांपर्यंत असू शकेल, इतक्या द्रव्यदंडाचा शिक्षादेश विशेष न्यायालयाने देणे विधिसंमत असेल.

(३) या अधिनियमाच्या इतर तरतुदींना अधीन राहून, विशेष न्यायालयाला, कोणत्याही अपराधाची न्यायचौकशी करण्याच्या प्रयोजनार्थ, सत्र न्यायालयाचे सर्व अधिकार असतील आणि ते विशेष न्यायालय जणू काही सत्र न्यायालय होते, असे मानून, सत्र न्यायालयासमोरील न्यायचौकशीसाठी संहितेमध्ये विहित केलेल्या कार्यपद्धतीनुसार, शक्य असेल तेथवर, अशा अपराधाची न्यायचौकशी करील.

(४) या अधिनियमाच्या इतर तरतुदींना अधीन राहून, कलम १३ च्या पोटकलम (२) अन्वये विशेष न्यायालयाकडे वर्ग केलेल्या प्रत्येक प्रकरणावर, जणू काही असे प्रकरण अशा विशेष न्यायालयाकडे संहितेच्या कलम ४०६ अन्वये वर्ग करण्यात आले होते, असे मानून कार्यवाही करण्यात येईल.

(५) संहितेमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, परंतु संहितेच्या कलम २९९ च्या तरतुदींना अधीन राहून, विशेष न्यायालयास, त्याला योग्य वाटल्यास, आणि त्याने नमूद करावयाच्या कारणास्तव आरोपीच्या किंवा त्याच्या वकिलाच्या अनुपस्थितीत, न्यायचौकशीसंबंधात कार्यवाही करता येईल आणि उलट तपासणीसाठी साक्षीदारास परत बोलावण्याच्या आरोपीच्या अधिकारास अधीन राहून, कोणत्याही साक्षीदाराची साक्ष नोंदवता येईल.

साक्षीदारांचे
संरक्षण.

१७. (१) संहितेमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, विशेष न्यायालयास इष्ट वाटल्यास, त्याची कारणे लेखी नमूद करून त्यास, या अधिनियमाखालील कामकाज कक्षांतर्गत चालविता येईल.

(२) विशेष न्यायालयासमोरील कोणत्याही कार्यवाहीमध्ये, साक्षीदाराने किंवा अशा साक्षीदाराच्या संबंधात सरकारी अभियोक्त्याने, केलेल्या अर्जावरून, किंवा विशेष न्यायालयाने स्वतःहून, अशा साक्षीदाराच्या जीवाला धोका आहे याबाबत, त्याची खात्री पटली असेल तर, तशी लेखी कारणे नमूद करून अशा साक्षीदाराची ओळख व पत्ता गुप्त राखण्यासाठी, त्याला योग्य वाटतील अशा उपाययोजना करता येतील.

(३) विशेषतः आणि पोटकलम (२) च्या तरतुदींच्या सर्वसाधारणतेला बाध येऊ न देता, विशेष न्यायालयास, त्या पोटकलमान्वये ज्या उपाययोजना करता येतील, त्या उपाययोजनांमध्ये पुढील बाबींचा समावेश असेल—

(क) विशेष न्यायालयाकडून ठरविण्यात येईल अशा ठिकाणी कामकाज चालविणे ;

(ख) न्यायालयाचे आदेश किंवा न्यायनिर्णय किंवा जनतेला पाहावयास मिळण्यायोग्य असलेले प्रकरणाचे कोणतेही अभिलेख यांमध्ये साक्षीदारांची नावे व पत्ते नमूद करण्याचे टाळणे ;

(ग) साक्षीदारांची ओळख व पत्ते उघड होऊ नयेत, याची सुनिश्चिती करण्यासाठी कोणतेही निदेश देणे ; आणि

(घ) अशा न्यायालयासमोर प्रलंबित असलेली सर्व किंवा कोणतीही कार्यवाही कोणत्याही रीतीने प्रसिद्ध केली जाऊ नये, यासाठी जनहितार्थ निर्णय घेणे.

(४) पोटकलम (३) अन्वये घेतलेल्या कोणत्याही निर्णयाचे किंवा निदेशाचे उल्लंघन करणारी कोणतीही व्यक्ती, तीन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या व एक हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस पात्र असेल.

खटला भरण्यासाठी
मंजूरी.

१८. या अधिनियमान्वये प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करताना केलेल्या किंवा करण्याचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या संबंधात, अभिकरणाच्या कोणत्याही सदस्याविरुद्ध किंवा त्याच्यावतीने काम करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध, केंद्र सरकारच्या पूर्वमंजूरीशिवाय, कोणत्याही न्यायालयात कोणताही खटला, दावा किंवा इतर कायदेशीर कार्यवाही दाखल करण्यात येणार नाही.

विशेष न्यायालयाच्या
न्यायचौकशीस
अग्रक्रम असणे.

१९. विशेष न्यायालयांकडून कोणत्याही अपराधाची या अधिनियमाखालील न्यायचौकशी ही कामकाजाच्या सर्व दिवशी, दररोज करण्यात येईल आणि या न्यायचौकशीस, इतर कोणत्याही न्यायालयातील (विशेष न्यायालय नसणाऱ्या) आरोपीविरुद्धच्या इतर कोणत्याही प्रकरणाच्या न्यायचौकशीपेक्षा अग्रक्रम असेल आणि अशा इतर प्रकरणाच्या न्यायचौकशीपेक्षा ही, न्यायचौकशी प्राधान्यक्रमाने संपविण्यात येईल आणि त्यानुसार अशा इतर प्रकरणाची न्यायचौकशी आवश्यकता वाटल्यास, आस्थगित ठेवण्यात येईल.

नियमित
न्यायालयांकडे
प्रकरणे वर्ग
करण्याचा अधिकार.

२०. कोणत्याही अपराधाची दखल घेतल्यानंतर, विशेष न्यायालयाच्या मते तो अपराध विशेष न्यायालयाकडून न्यायचौकशी करण्यायोग्य नसेल त्याबाबतीत, विशेष न्यायालय, अशा अपराधाची न्यायचौकशी करण्याची अधिकारिता त्याच्याकडे नसली तरीसुद्धा, अशा अपराधाची न्यायचौकशी करण्यासाठी ते प्रकरण, संहितेअन्वये अधिकारिता असलेल्या कोणत्याही न्यायालयाकडे वर्ग करील आणि ज्या न्यायालयाकडे हे

प्रकरण वर्ग करण्यात आले असेल, त्या न्यायालयाला, जणू काही त्या न्यायालयानेच अपराधाची दखल घेतली होती, असे मानून, त्या अपराधाची न्यायचौकशी करण्याची कार्यवाही करता येईल.

२१. (१) संहितेमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, विशेष न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, अपिले. शिक्षादेश किंवा वादकालीन आदेश नसलेला आदेश यांवरील अपील हे, तथ्ये व कायदा या दोन्हीनुसार उच्च न्यायालयात दाखल करण्यात येईल.

(२) पोटकलम (१) खालील प्रत्येक अपिलावर, उच्च न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाकडून सुनावणी करण्यात येईल आणि शक्यतोवर अपील दाखल केल्याच्या दिनांकापासून तीन महिन्यांच्या कालावधीच्या आत, ते निकालात काढण्यात येईल.

(३) पूर्वोक्तप्रमाणे नमूद केले असेल त्या व्यतिरिक्त, विशेष न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, शिक्षादेश किंवा आदेश तसेच वादकालीन आदेश यांवरही कोणतेही अपील किंवा पुनरीक्षण, कोणत्याही न्यायालयात दाखल केले जाणार नाही.

(४) संहितेच्या कलम ३७८ च्या पोटकलम (३) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, जामीन मंजूर करण्याच्या किंवा तो नाकारण्याच्या विशेष न्यायालयाच्या आदेशाविरुद्धचे अपील, उच्च न्यायालयात दाखल करण्यात येईल.

(५) या कलमाखालील प्रत्येक अपील, ज्याविरुद्ध ते दाखल करावयाचे असेल त्या न्यायनिर्णयाच्या, शिक्षादेशाच्या किंवा आदेशाच्या दिनांकापासून तीस दिवसांच्या कालावधीत दाखल करण्यात येईल :

परंतु असे की, तीस दिवसांच्या कालावधीमध्ये अपील दाखल न करण्यास अपीलकारास पुरेसे कारण होते, याबाबत उच्च न्यायालयाची खात्री पटली असेल तर, उच्च न्यायालयाला, उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपल्यानंतरही अपील विचारार्थ स्वीकारता येईल :

परंतु आणखी असे की, नव्वद दिवसांचा कालावधी संपल्यानंतर कोणतेही अपील विचारार्थ स्वीकारण्यात येणार नाही.

२२. (१) राज्य शासनास, अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही किंवा सर्व अधिनियमितीखालील अपराधांची न्यायचौकशी करण्यासाठी एक किंवा अधिक विशेष न्यायालये घटित करता येतील. विशेष न्यायालये घटित करण्याचा राज्य शासनाचा अधिकार.

(२) या प्रकरणाच्या तरतुदी, पोटकलम (१) अन्वये राज्य शासनाने घटित केलेल्या विशेष न्यायालयांना लागू असतील आणि त्या, पुढील फेरबदलांना अधीन राहून लागू होतील :—

(एक) कलमे ११ व १५ यांमधील “ केंद्र सरकार ” संबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, राज्य शासनाचे निर्देश म्हणून लावण्यात येईल ;

(दोन) कलम १३ च्या पोटकलम (१) मधील “ अभिकरण ” या संबंधीच्या निर्देशाचा अन्वयार्थ, “ राज्य शासनाच्या अन्वेषण अभिकरणाचा ” निर्देश म्हणून लावण्यात येईल ;

(तीन) कलम १३ च्या पोटकलम (३) मधील “ भारताचे महान्यायवादी ” याच्या संबंधीच्या निर्देशाचा अन्वयार्थ, “ राज्याचा महाअधिवक्ता ” याच्या संबंधीचा निर्देश म्हणून लावण्यात येईल.

(३) या अधिनियमान्वये शिक्षापात्र असलेल्या कोणत्याही अपराधाच्या बाबतीत, पोटकलम (१) अन्वये राज्य शासनाकडून विशेष न्यायालय घटित होईपर्यंत, विशेष न्यायालयाला या अधिनियमाद्वारे प्रदान केलेल्या अधिकारितेचा वापर, संहितेमध्ये काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, ज्या विभागात असा अपराध घडलेला असेल, त्या विभागाच्या सत्र न्यायालयाकडून करण्यात येईल आणि त्या सत्र न्यायालयाला, या प्रकरणान्वये तरतूद केलेले सर्व अधिकार असतील व ते, या प्रकरणाखालील कार्यपद्धतीचे अनुसरण करील.

(४) ज्या दिनांकास राज्य शासनाकडून विशेष न्यायालय घटित करण्यात आले असेल, त्या दिनांकास व तेव्हापासून, या अधिनियमाच्या तरतुदींअन्वये राज्य शासनाने अन्वेषण केलेल्या ज्या अपराधाची न्यायचौकशी

विशेष न्यायालयापुढे करणे भाग पडले असते अशा कोणत्याही अपराधाची न्यायचौकशी, ज्या दिनांकास ते न्यायालय घटित करण्यात आले असेल, त्या दिनांकास त्या न्यायालयाकडे वर्ग होईल.

प्रकरण पाच

संकीर्ण

उच्च न्यायालयांचा
नियम करण्याचा
अधिकार.

२३. उच्च न्यायालयास, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे, त्याच्या क्षेत्रामध्ये येणाऱ्या विशेष न्यायालयांच्या संबंधात, या अधिनियमाच्या तरतुदीची अंमलबजावणी करण्यासाठी, त्यास आवश्यक वाटतील असे नियम करता येतील.

अडचणी दूर
करण्याचा अधिकार.

२४. (१) या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणताना, जर कोणतीही अडचण उद्भवली तर, केंद्र सरकारला, ती अडचण दूर करण्यासाठी, त्यास आवश्यक किंवा इष्ट वाटतील अशा, या अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत नसलेल्या तरतुदी **राजपत्रात** प्रसिद्ध केलेल्या आदेशाद्वारे, करता येतील :

परंतु असे की, या अधिनियमाच्या प्रारंभापासून दोन वर्षे समाप्त झाल्यानंतर, या कलमान्वये कोणताही आदेश काढण्यात येणार नाही.

(२) या कलमान्वये काढण्यात आलेला प्रत्येक आदेश, तो काढण्यात आल्यानंतर, शक्य तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल.

नियम करण्याचा
अधिकार.

२५. (१) केंद्र सरकारला, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी नियम करता येतील.

(२) विशेषतः आणि पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेस बाध न येऊ देता, अशा नियमांत पुढील सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही बाबींची तरतूद करता येईल :—

(क) कलम ५ अन्वये अभिकरण घटित करण्याची रीत आणि त्या अभिकरणामध्ये नियुक्त केलेल्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती ;

(ख) विहित करण्याची आवश्यकता असेल किंवा विहित करता येईल अशी अन्य कोणतीही बाब.

नियम मांडणे.

२६. या अधिनियमान्वये केंद्र सरकारने केलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर, ते एका सत्राने किंवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता सत्रासीन असताना ठेवण्यात येईल आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या लगतनंतरचे सत्र संपण्यापूर्वी जर, त्या नियमात कोणताही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले अथवा तो नियम करण्यात येऊ नये याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर तो नियम, अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अंमलात येईल किंवा, यथास्थिति, मुळीच अंमलात येणार नाही ; तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे त्या नियमान्वये यापूर्वीच करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेस बाध येणार नाही.

अनुसूची

[कलम २ (१) (च) पहा]

१. अणुऊर्जा अधिनियम, १९६२ (१९६२ चा ३३) ;
२. बेकायदेशीर कृत्ये (प्रतिबंध) अधिनियम, १९६७ (१९६७ चा ३७) ;
३. विमान अपहरण प्रतिबंधक अधिनियम, १९८२ (१९८२ चा ६५) ;
४. नागरी विमान चालनाच्या सुरक्षिततेसाठी बेकायदेशीर कृत्यांचे दमन अधिनियम, १९८२ (१९८२ चा ६६) ;
५. सार्क अभिसंधी (दहशतवादाचे दमन) अधिनियम, १९९३ (१९९३ चा ३६) ;
६. सागरी नौकानयनाच्या सुरक्षिततेसाठी बेकायदेशीर कृत्यांचे दमन आणि सागरमग्न खंडभूमीवरील स्थिर फ्लाट अधिनियम, २००२ (२००२ चा ६९) ;
७. महासंहारक शस्त्रे व त्यांची प्रेषण यंत्रणा (बेकायदेशीर कृत्यांना प्रतिबंध) अधिनियम, २००५ (२००५ चा २१) ;
८. (क) भारतीय दंड संहितेचे (१८६० चा ४५) प्रकरण सहा [कलम १२१ ते १३० (दोन्ही धरून)] ;
(ख) भारतीय दंड संहितेची (१८६० चा ४५) कलमे ४८९-क ते ४८९-ड ; (दोन्ही धरून),
यांखालील अपराध.

जन्म, मृत्यू व विवाह नोंदणी अधिनियम, १८८६

(१८८६ चा अधिनियम क्रमांक ६)^१

[१९ नोव्हेंबर, २०१८ रोजी यथाविद्यमान]

[८ मार्च, १८८६.]

विवक्षित जन्म व मृत्यू यांच्या ऐच्छिक नोंदणीबाबत, विवक्षित जन्म, मृत्यू व विवाह यांच्या नोंदवह्या ठेवण्यासाठी सर्वसाधारण नोंदणी कार्यालये स्थापन करण्याबाबत व अन्य विवक्षित प्रयोजनांबाबत तरतूद करण्यासाठी अधिनियम.

ज्याअर्थी, विवक्षित व्यक्तिवर्गामधील जन्म व मृत्यू यांच्या ऐच्छिक नोंदणीसाठी, त्या जन्मांची व मृत्यूंची १८७२ चा आणि १८७२ चा अधिनियम ३रा ^२ किंवा 'भारतीय ख्रिस्ती विवाह अधिनियम, १८७२' व * 'पारशी विवाह व १५. घटस्फोट अधिनियम, १८६५' यांखाली नोंदवलेल्या विवक्षित विवाहांची नोंदणी अधिक परिणामकारक करण्यासाठी १८६५ चा आणि ते जन्म, मृत्यू व विवाह यांच्या नोंदवह्या ठेवण्याकरिता सर्वसाधारण नोंदणी कार्यालये स्थापन करण्यासाठी १५. तरतूद करणे समयोचित आहे ;

आणि ज्याअर्थी, नोंदवह्या ज्या देशामध्ये ठेवण्यात आल्या असतील त्या देशाच्या कायद्याद्वारे विशेष करून व्यादिष्ट केलेल्या कर्तव्याच्या पालनार्थ आवश्यक असेल तेवढे सोडून एरव्ही, ठेवलेल्या विवक्षित विद्यमान नोंदवह्यांचे अधिप्रमाणन व अभिरक्षा यांच्याकरिता तरतूद करणे आणि त्या नोंदवह्यांतील नोंदीच्या नकला पुराव्यामध्ये स्वीकार्य असतील हे घोषित करणे हे देखील समयोचित आहे ;

त्याअर्थी, पुढीलप्रमाणे अधिनियम करण्यात येत आहे :—

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास, जन्म, मृत्यू व विवाह नोंदणी अधिनियम, १८८६ असे म्हणावे ; आणि संक्षिप्त नाव व प्रारंभ.
(२) ^३[केंद्र सरकार] ^४[राजपत्रातील] अधिसूचनेद्वारे निदेशित करील अशा दिनांकास ^५ तो, अंमलात येईल.

६ * * * * *

^७[२. या अधिनियमाचा 'विस्तार' ^१[१ नोव्हेंबर, १९५६ च्या लगतपूर्वी 'भाग ख' राज्यामध्ये समाविष्ट विस्तार. असलेली राज्यक्षेत्रे] खेरीजकरून संपूर्ण भारतभर आहे.]

१. उद्देश व कारणे यांचे निवेदन याकरिता पहा : गॅझेट ऑफ इंडिया, १८८५, भाग पाच, पृष्ठ १२ ; प्रवर समितीच्या अहवालाकरिता पहा : गॅझेट ऑफ इंडिया, १८८६, भाग चार, पृष्ठ १०३ ; आणि परिषदेतील कामकाजाकरिता पहा : गॅझेट ऑफ इंडिया, १८८५, पुरवणी, पृष्ठे १४ व ८७ आणि गॅझेट ऑफ इंडिया, १८८६, पृष्ठ २९०.

२. आता 'विशेष विवाह अधिनियम, १९५४' पहा.

३. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे "गव्हर्नर जनरल-इन-कौन्सिल" या शब्दांऐवजी घातले.

४. अनुकूलन आदेश, १९३७ द्वारे "गॅझेट ऑफ इंडियामधील" या शब्दांऐवजी घातले.

५. १ ऑक्टोबर, १८८८, पहा ; गॅझेट ऑफ इंडिया, १८८८, भाग एक, पृष्ठ ३३६.

६. १८९१ चा १२ या सुधारणा अधिनियमाद्वारे पोटकलम (३) निरसित.

७. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे मूळ कलमाऐवजी घातले.

८. 'संथाळ परगणा धाराबंदी विनियम' (१८७२ चा ३), कलम ३ द्वारे तो संथाळ परगण्यात अंमलात असल्याचे घोषित करण्यात आले आहे. 'वन्हाड विधि अधिनियम, १९४१' (१९४१ चा ४) याद्वारे तो वन्हाडवरही अंशतः विस्तारित करण्यात आला आहे.

९. अनुकूलन आदेश, १९५६ द्वारे "भाग ख राज्ये" या ऐवजी घातले.

* आता पारशी विवाह व घटस्फोट अधिनियम, १९३६ पहा.

- व्याख्या. ३. या अधिनियमामध्ये विषय किंवा संदर्भ यात काही प्रतिकूल नसेल तर,—
“स्वाक्षरी” यामध्ये निशाणी करणारी व्यक्ती आपले नाव लिहिण्यास असमर्थ असेल तर निशाणीचा समावेश होतो ;
“विहित” याचा अर्थ, या अधिनियमाखाली ^१ * * * * केलेल्या नियमांद्वारे विहित केलेले, असा आहे ; आणि
“निबंधक, जन्म व मृत्यू” याचा अर्थ, या अधिनियमाखाली नियुक्त केलेला निबंधक, जन्म व मृत्यू, असा आहे.

स्थानिक ४. अधिनियमातील किंवा त्याखाली केलेल्या कोणत्याही नियमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, विशिष्ट कायद्यांची स्थानिक क्षेत्रांमधील जन्म व मृत्यू यांच्या नोंदणीची तरतूद करण्यासाठी यापूर्वी किंवा यानंतर पारित केलेल्या व्यावृत्ती. कोणत्याही कायद्यावर परिणाम होणार नाही.

वेळोवेळी ५. या अधिनियमाद्वारे प्रदान करण्यात आलेले अधिकार प्रसंगानुसार आवश्यक असेल त्याप्रमाणे वेळोवेळी वापरावयाचे वापरता येतील.
अधिकार.

प्रकरण दोन

जन्म, मृत्यू व विवाह यांची सर्वसाधारण नोंदणी कार्यालय

सर्वसाधारण ६. (१) प्रत्येक ^१[राज्य शासन]—
नोंदणी (क) या अधिनियमाखाली नोंदलेले जन्म व मृत्यू किंवा (विवक्षित प्रकरणी विवाह पद्धतीबाबत तरतूद करण्यासाठी) १८७२ चा अधिनियम तीन ^३ अथवा ‘भारतीय ख्रिस्ती विवाह अधिनियम, १८७२’ १८७२ चा याखाली किंवा मुंबई उच्च न्यायालयाच्या साधारण मूळ दिवाणी अधिकारितेच्या स्थानिक सीमांच्या पलिकडे ^४ ‘पारशी विवाह व घटस्फोट अधिनियम, १८६५’ याखाली नोंदलेले विवाह यांच्या नोंदवह्यांच्या ज्या प्रमाणित १८६५ चा प्रती या अधिनियमाखाली किंवा या अधिनियमाद्वारे सुधारणा केलेल्या अशा लगतपूर्वी निर्दिष्ट केलेल्या तीन १५. अधिनियमांपैकी कोणत्याही अधिनियमाखाली त्याच्याकडे पाठवण्यात येतील त्या प्रमाणित प्रती ठेवण्यासाठी सर्वसाधारण नोंदणी कार्यालय स्थापन करील ; आणि

(ख) त्या कार्यालयाच्या प्रशासनाखालील क्षेत्रांकरिता, महानिबंधक, जन्म, मृत्यू व विवाह या पदनामाच्या अधिकाऱ्याची त्या कार्यालयाचा प्रभारी म्हणून नियुक्ती करू शकेल.

^५ * * * * *

सर्वसाधारण ७. प्रत्येक महानिबंधक, जन्म, मृत्यू व विवाह हा, या अधिनियमाखाली किंवा १८७२ चा अधिनियम तीन ^३ याखाली, ‘भारतीय ख्रिस्ती विवाह अधिनियम, १८७२’ किंवा या अधिनियमाद्वारे विशोधित केलेला असा ^४ ‘पारशी १८७२ चा १५. विवाह व घटस्फोट अधिनियम, १८६५’ याखाली त्याच्या कार्यालयाकडे पाठवण्यात आलेल्या नोंदवह्यांच्या सर्व १८६५ चा प्रमाणित प्रतींच्या निर्देशिका विहित नमुन्यामध्ये तयार करण्याची व त्या आपल्या कार्यालयामध्ये ठेवण्याची व्यवस्था १५. ठेवावयाच्या. करील.

निर्देशिका ८. विहित फी भरण्याच्या शर्तीवर, अशा प्रकारे तयार केलेल्या निर्देशिका, त्यांचे निरीक्षण करण्यासाठी निरीक्षणार्थ खुल्या अर्ज करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीस निरीक्षणासाठी सर्व वाजवी वेळी खुल्या असतील, आणि निर्देशिका ज्या असावयाच्या. नोंदवह्यांशी संबंधित असतील त्या नोंदवह्यांच्या प्रमाणित प्रतींमध्ये केलेल्या नोंदींच्या नकला त्यांच्यासाठी अर्ज करणाऱ्या सर्व व्यक्तींना देण्यात येतील.

नोंदींच्या नकला ९. लगतपूर्व कलमाखाली दिलेली नोंदीची नकल महानिबंधक, जन्म, मृत्यू व विवाह याच्याकडून अथवा पुराव्यात स्वीकार्य. ^१[राज्य शासनाने] या बाबतीत प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याकडून प्रमाणित करण्यात येईल, आणि ज्याच्याशी ती नोंद संबंधित असेल तो जन्म, मृत्यू किंवा विवाह शाबीत करण्याच्या प्रयोजनार्थ ती पुराव्यात स्वीकार्य असेल.

१. अनुकूलन आदेश, १९३७ द्वारे “गव्हर्नर जनरल-इन-कौन्सिलने” हे शब्द गाळले.

२. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे “प्रांतीय सरकार” च्या उल्लेखाऐवजी हा उल्लेख घातला.

३. आता “विशेष विवाह अधिनियम, १९५४” पहा.

४. आता पारशी विवाह व घटस्फोट अधिनियम, १९३६ पहा.

५. अनुकूलन आदेश, १९३७ द्वारे पोटकलम (२) निरसित.

१०. प्रत्येक महानिबंधक, जन्म, मृत्यू व विवाह हा ज्या क्षेत्रांकरिता त्याची नियुक्ती झाली असेल त्या क्षेत्रांमधील निबंधक, जन्म व मृत्यू यांच्यावर सर्वसाधारण देखरेख ठेवील.

महानिबंधकाने
निबंधकांवर
देखरेख ठेवणे.

प्रकरण तीन

जन्म व मृत्यू यांची नोंदणी

क. या प्रकरणाची प्रयुक्ती

११. (१) ज्या व्यक्तीचे जन्म व मृत्यू प्रथमतः या प्रकरणाखाली नोंदणीयोग्य असतील अशा व्यक्ती पुढीलप्रमाणे आहेत, त्या अशा :—

ज्यांचे जन्म व मृत्यू
नोंदणीयोग्य आहेत
अशा व्यक्ती.

१८६५ चा १०. (क) ^१[हा अधिनियम ज्या राज्यक्षेत्रांवर विस्तारित आहे त्या राज्यक्षेत्रांत] ^२भारतीय उत्तराधिकारी अधिनियम, १८६५' ज्यांना लागू होतो आणि ज्यांच्या बाबतीत त्या अधिनियमाच्या कलम ३३२ खालील आदेश त्या त्या काळी अंमलात नसेल अशा वंशातील, पंथातील किंवा वन्यजमातीतील व्यक्ती आणि ख्रिस्ती धर्म प्रतिज्ञापित करणाऱ्या सर्व व्यक्ती ;

(ख) [निरसित.] विधि अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे निरसित.

(२) परंतु असे की, ^३[राज्य शासन] राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे * * * सर्वसाधारणपणे किंवा कोणत्याही स्थानिक क्षेत्रातील अन्य कोणत्याही व्यक्तिवर्गाला हे प्रकरण लागू करून त्याच्या प्रवर्तनाची कक्षा विस्तारित करू शकेल.

ख. नोंदणी आस्थापना

१२. ^३[राज्य शासनास] आपल्या प्रशासनाखालील राज्यक्षेत्रांमधील ते निश्चित करील अशा स्थानिक क्षेत्रांकरिता आणि त्यास योग्य वाटेल तर त्या राजक्षेत्रांमधील कोणत्याही व्यक्तिवर्गाकरिता निबंधक, जन्म व मृत्यू म्हणून, आपणास आवश्यक वाटतील तितक्या व्यक्तींची नावानिशी किंवा त्यांच्या पदीय नात्याने नियुक्ती करता येईल.

आपल्या
राज्यक्षेत्रांकरिता
निबंधकांची नियुक्ती
करण्याचा राज्य
शासनाचा अधिकार.

१३. ^४[भारतीय संस्थानांकरिता निबंधकांची नियुक्ती करण्याचा केंद्र सरकारचा अधिकार.] विधि अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे निरसित.

१८६० चा ४५. १४. प्रत्येक निबंधक, जन्म व मृत्यू हा 'भारतीय दंड संहिता' यात अभिप्रेत असल्याप्रमाणे लोकसेवक असल्याचे मानण्यात येईल.

निबंधक हा
लोकसेवक
मानावयाचा.

१५. ^५[निबंधकांना काढून टाकण्याचा अधिकार.] भारत शासन (भारतीय विधि अनुकूलन) आदेश, १९३७ द्वारे निरसित.

१६. (१) निबंधक, जन्म व मृत्यू या पदावर असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीची ज्या स्थानिक क्षेत्राकरिता किंवा राज्यक्षेत्रांच्या अगर डोमिनिअन्सच्या ज्या भागांकरिता नियुक्ती करण्यात आली असेल त्या क्षेत्रात किंवा भागात तिचे एकेक कार्यालय असेल.

निबंधकाचे
कार्यालय व
उपस्थिती.

१. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे "प्रांत" याऐवजी घातले.

२. आता 'भारतीय उत्तराधिकार अधिनियम, १९२५' (१९२५ चा ३९), कलम ३ पहा.

३. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे "प्रांतीय सरकार" च्या उल्लेखाऐवजी हा उल्लेख घातला.

४. प्रक्रांति अधिनियम, १९२० (१९२० चा ३८), कलम २ व १ ली अनुसूची याद्वारे "गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिल यांच्या पूर्वमान्यतेने" हे शब्द वगळण्यात आले.

५. या कलमाखाली नियुक्त केलेल्या निबंधकांप्रमाणे, आता विविध स्थानिक नियम आणि आदेश आणि सर्वसाधारण नियम आणि आदेश, खंड २, पृष्ठ ५५९ पहा.

(२) हे पोटकलम ज्याच्याबाबतीत लागू असल्याचे ^१[राज्य शासन] निदेशित करील असा प्रत्येक निबंधक, जन्म व मृत्यू हा महानिबंधक, जन्म, मृत्यू व विवाह यांच्याकडून निदेशित करण्यात येईल अशा दिवशी व अशा वेळेत जन्म व मृत्यू यांची नोंदणी करण्याच्या प्रयोजनार्थ आपापल्या कार्यालयात उपस्थित राहील आणि आपल्या कार्यालयाच्या किंवा बाहेरच्या दरवाजावर किंवा त्याच्या आसपास ठळक जागी, आपले नाव व त्याचप्रमाणे ज्या क्षेत्राकरिता किंवा वर्गाकरिता त्याची या पदावर नियुक्ती झाली असेल त्याचा निबंधक, जन्म व मृत्यू म्हणून पदनाम आणि कार्यालयात उपस्थित राहण्याचे आपले दिवस व वेळा हा तपशील नमूद करवील.

निबंधकाची अनुपस्थिती किंवा त्याचे रिक्त पद. १७. (१) कलकत्ता, मद्रास किंवा मुंबई या नगरांमधील स्थानिक क्षेत्राचा निबंधक, जन्म व मृत्यू सोडून अन्य अशा ज्या निबंधकाला हे कलम लागू असल्याचे ^१[राज्य शासन] निदेशित करील असा कोणताही निबंधक अनुपस्थित असेल किंवा त्याचे पद तात्पुरते रिक्त असेल तेव्हा, महानिबंधक, जन्म, मृत्यू व विवाह यांच्याकडून नियुक्त करण्यात येईल अशी कोणतीही व्यक्ती किंवा अशी नियुक्ती करण्यात आली नाही तर, निबंधकाचे कार्यालय ज्याच्या अधिकारितेत असेल असा जिल्हा न्यायालयाचा न्यायाधीश किंवा ^१[राज्य शासन] याबाबतीत नियुक्त करील असा अन्य अधिकारी, अशा अनुपस्थितीच्या काळात किंवा ^१[राज्य शासनाकडून] ते रिक्त पद भरण्यात येईपर्यंत निबंधक, जन्म व मृत्यू या पदावर राहील.

(२) कलकत्ता, मद्रास किंवा मुंबई या नगरांतील स्थानिक क्षेत्राचा असा कोणताही निबंधक, जन्म व मृत्यू हा अनुपस्थित असेल किंवा त्याचे पद तात्पुरते रिक्त असेल तेव्हा महानिबंधक, जन्म, मृत्यू व विवाह यांच्याकडून नियुक्त करण्यात येईल अशी कोणतीही व्यक्ती अशा अनुपस्थितीच्या काळात किंवा ^१[राज्य शासनाकडून] ते रिक्त पद भरण्यात येईपर्यंत निबंधक, जन्म व मृत्यू या पदावर राहील.

(३) महानिबंधक, जन्म, मृत्यू व विवाह हा आपण या कलमाखाली केलेल्या सर्व नियुक्त्यांचे वृत्त ^१[राज्य शासनाला] कळवील.

नोंदवह्या पूरवावयाच्या व अभिलेखांचे जतन करण्याची व्यवस्था करावयाची. १८. राज्य शासन हे, निबंधक, जन्म व मृत्यू या पदावर असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला पुरेशा जन्म नोंदवह्या आणि मृत्यू नोंदवह्या पुरवील, आणि जन्म, मृत्यू याच्या नोंदणीसंबंधीच्या अभिलेखांचे जतन करण्याकरिता योग्य ती व्यवस्था करील.

ग. नोंदणीची पद्धती

ज्यांच्या संबंधात नोटीस देण्यात आली असेल अशा जन्मांची व मृत्यूंची नोंदणी करण्याचे निबंधकाचे कर्तव्य. १९. ज्यासाठी आपली नियुक्ती करण्यात आली असेल अशा स्थानिक क्षेत्रातील किंवा अशा वर्गातील जन्माबद्दलची किंवा मृत्यूबद्दलची नोटीस मिळाल्यानंतर प्रत्येक निबंधक, जन्म व मृत्यू हा जर नोटीस देण्यास या अधिनियमाद्वारे प्राधिकृत करण्यात आलेल्या व्यक्तीने विहित मुदतीत व विहित पद्धतीने ती दिलेली असेल तर, ताबडतोब त्या जन्माची किंवा मृत्यूची नोंद योग्य त्या नोंदवह्यामध्ये करील :

परंतु असे की,—

(क) नोटीस एखाद्या बाबतीत खोटी असल्याचे समजण्यास त्यास कारण असेल तर, नोंद करण्याचा निदेश देणारा किंवा नोंद कोणत्या पद्धतीने करावयाची ते विहित करणारा आदेश त्याला, जिल्हा न्यायालयाच्या न्यायाधीशाकडून मिळेपर्यंत तो जन्माची किंवा मृत्यूची नोंद करण्यास नकार देऊ शकेल ; आणि

(ख) अनौरस बालकाचा पिता म्हणून एखाद्या व्यक्तीच्या नावाची नोंद करण्याबाबत मातेने आणि त्या बालकाचा पिता म्हणून अभिस्वीकार करणाऱ्या व्यक्तीने विनंती केल्याखेरीज तो त्या व्यक्तीचे नाव नोंदवहीत नोंदणार नाही.

जन्माबद्दलची नोटीस देण्यास प्राधिकृत असलेल्या व्यक्ती. २०. पुढीलपैकी कोणतीही व्यक्ती जन्माबद्दलची नोटीस देऊ शकेल, त्या व्यक्ती अशा :—

(क) बालकाचा पिता किंवा माता ;

(ख) जन्माच्या वेळी उपस्थित असलेली कोणतीही व्यक्ती ;

१. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे “प्रांतीय सरकार” च्या उल्लेखाऐवजी हा उल्लेख घातला.

२. मद्रास शासनाचे हे कलम, त्या शासनाने नियुक्त केलेल्या सर्व निबंधकांना कलम १२ खाली लागू असल्याचे जाहीर केले आहे, मद्रास नियम आणि आदेश पहा.

(ग) ज्या घरात बालकाचा जन्म झाला असेल त्या घराचा कोणताही भाग बालकाच्या जन्माच्या वेळी स्वतःच्या ताब्यात असून जिला घरामध्ये बालकाचा जन्म झालेला आहे हे माहीत असेल अशी कोणतीही व्यक्ती ;

(घ) जन्मानंतरची उपचारव्यवस्था सांभाळणारा आणि जन्म झालेला आहे यासंबंधी प्रत्यक्ष माहिती असलेला कोणताही वैद्यक व्यवसायी ;

(ङ) बालकाचा जिच्याकडे ताबा असेल अशी कोणतीही व्यक्ती.

२१. पुढीलपैकी कोणतीही व्यक्ती मृत्युबद्दलची नोटीस देऊ शकेल :—

मृत्युबद्दलची
नोटीस देण्यास
प्राधिकृत असलेल्या
व्यक्ती.

(क) मृत्यूच्या संबंधात नोंदावयाचा आवश्यक तो कोणताही तपशील माहीत असलेला मृताचा कोणताही नातेवाईक ;

(ख) मृत्यूच्या वेळी उपस्थित असलेली कोणतीही व्यक्ती ;

(ग) ज्या घरात मृत्यू झाला असेल त्या घराचा कोणताही भाग मयताच्या मृत्यूच्या वेळी स्वतःच्या ताब्यात असून जिला घरामध्ये मयताचा मृत्यू घडून आला आहे हे माहीत असेल अशी कोणतीही व्यक्ती ;

(घ) मृताच्या शेवटच्या आजारपणामध्ये देखभाल करणारी कोणतीही व्यक्ती ;

(ङ) मृत्यूनंतर मयताचे प्रेत जिने पाहिले असेल अशी कोणतीही व्यक्ती.

२२. (१) कलम १९ खाली निबंधक, जन्म व मृत्यू याने जन्माची किंवा मृत्युची नोंद केलेली असेल तेव्हा, जन्माबद्दलची किंवा मृत्युबद्दलची नोटीस देणाऱ्या व्यक्तीने निबंधकाच्या समक्ष नोंदीवर स्वाक्षरी केली पाहिजे :

जन्माची किंवा
मृत्यूची नोंद
नोटीस देणाऱ्या
व्यक्तीने स्वाक्षरित
करावयाची.

^१[परंतु असे की, नोटीस देणाऱ्या व्यक्तीने अशी नोटीस लेखी दिलेली असेल आणि ^२[राज्य शासनाने] या बाबतीत केलेल्या कोणत्याही नियमांनुसार आवश्यक असल्याप्रमाणे आपली ओळख पटवण्यासंबंधीचा पुरावा निबंधकाची खात्री होईल अशाप्रकारे तिने दिलेला असेल तर, तिने निबंधकाच्या समक्ष उपस्थित राहण्याची किंवा नोंद स्वाक्षरित करण्याची आवश्यकता असणार नाही.]

(२) नोंद अशाप्रकारे स्वाक्षरित होईपर्यंत ^१[किंवा पोटकलम (१) च्या परंतुकामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या शर्ती पूर्ण होईपर्यंत] या अधिनियमाखाली जन्माची किंवा मृत्युची नोंदणी झाली असे मानण्यात येणार नाही.

(३) अनौरस बालकाच्या जन्माची नोंदणी करताना आणि माता व आपण त्या बालकाचा पिता असल्याचे अभिस्वीकृत करणारी व्यक्ती यांनी मिळून, पिता म्हणून त्या व्यक्तीची नोंद करण्यात यावी अशी विनंती केली तर, मातेने व त्या व्यक्तीने निबंधकाच्या समक्ष नोंदवहीतील नोंदीवर स्वाक्षरी केली पाहिजे.

२३. (१) कोणत्याही जन्माची किंवा मृत्युची नोंदणी करण्याच्या वेळी, जन्माबद्दलची किंवा मृत्युबद्दलची नोटीस देणाऱ्या व्यक्तीकडून अर्ज आल्यानंतर व तिच्याकडून विहित फी भरण्यात आल्यानंतर निबंधक, जन्म व मृत्यू हा जन्माची किंवा मृत्युची नोंदणी केल्याबद्दल आपल्या स्वाक्षरीचे विहित नमुन्यातील प्रमाणपत्र अर्जदारास देईल.

जन्म किंवा मृत्यू
यांच्या नोंदणीचे
प्रमाणपत्र देणे.

२४. (१) ^३[हा अधिनियम ज्या राज्यक्षेत्रांवर विस्तारित असेल त्या राज्यक्षेत्रांमधील] प्रत्येक निबंधक, जन्म व मृत्यू हा विहित कालांतरागणिक, त्याने ठेवलेल्या नोंदवहीमध्ये त्यामागील कालांतरांपैकी अखेरच्या कालांतरानंतर केलेल्या जन्म-मृत्युच्या सर्व नोंदीची विहित नमुन्यातील त्याने प्रमाणित केलेली खरी प्रत ज्याकरिता आपली नियुक्ती झाली आहे ते स्थानिक क्षेत्र ज्या ठिकाणी वसलेले असेल किंवा त्या वर्गातील लोक जेथे राहात असतील अशा राज्यक्षेत्रांचा महानिबंधक, जन्म, मृत्यू व विवाह याच्याकडे पाठवील :

नोंदवह्यांतील
नोंदीच्या प्रमाणित
प्रती
महानिबंधकास
पाठविण्याचे
निबंधकाचे कर्तव्य.

परंतु असे की, चर्च ऑफ इंग्लंड, चर्च ऑफ रोम आणि चर्च ऑफ स्कॉटलंड यांचे क्लर्जीमेन असलेले निबंधक, जन्म व मृत्यू यांच्या बाबतीत निबंधक, त्याच्या धर्मकार्य वरिष्ठांकडून तसा निदेश देण्यात आला असेल तर प्रथमतः

१. 'जन्म, मृत्यू आणि विवाह नोंदणी (सुधारणा) अधिनियम, १९११' (१९११ चा ९), कलम २ द्वारे घातले.

२. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे "प्रांतीय सरकार" च्या उल्लेखाऐवजी हा उल्लेख घातला.

३. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे "भाग 'क' राज्ये किंवा भाग 'ग' राज्ये" या शब्दाऐवजी घातले.

त्या प्रमाणित प्रती त्या धर्मकार्य वरिष्ठाकडे पाठवू शकेल व तो वरिष्ठ त्या प्रती योग्य तो महानिबंधक, जन्म, मृत्यू व विवाह याच्याकडे पाठवील.

त्या पोटकलमात “चर्च ऑफ इंग्लंड” व “चर्च ऑफ स्कॉटलंड” याचा अर्थ, कायदानुसार स्थापन करण्यात आलेले अनुक्रमे चर्च ऑफ इंग्लंड आणि चर्च ऑफ स्कॉटलंड, असा आहे आणि “चर्च ऑफ रोम” याचा अर्थ, रोमच्या पोपला धर्मप्रमुख मानणारे चर्च, असा आहे.

(२) [निरसित.] विधि अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे निरसित.

१ * * * *

शोध घेणे व नोंदवह्यांतील नोंदींच्या प्रती. २५. (१) प्रत्येक निबंधक, जन्म व मृत्यू हा विहित फी भरण्यात आल्यानंतर सर्व वाजवी वेळांमध्ये, त्याने ठेवलेल्या नोंदवह्यांमध्ये शोध घेण्याची परवानगी देईल, आणि त्यामधील कोणत्याही नोंदीची प्रत देईल.

(२) या कलमाखाली दिलेली नोंदवह्यांतील कोणत्याही नोंदीची प्रत्येक प्रत निबंधक, जन्म व मृत्यू याच्याकडून प्रमाणित करण्यात येईल आणि ती ज्या जन्माशी किंवा मृत्युशी संबंधित असेल तो शाबीत करण्याच्या प्रयोजनार्थ पुराव्यात स्वीकार्य असेल.

विवक्षित जन्म व मृत्यू यांच्या नोंदणीकरिता अपवादात्मक तरतूद. २६. कलम १९ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी ^१[राज्य शासन] नियम ^३ करून निबंधक, जन्म व मृत्यू यांना, ज्या स्थानिक क्षेत्रांकरिता किंवा ज्या वर्गांकरिता त्यांची नियुक्ती करण्यात आली असेल त्यांच्याबाहेर होणाऱ्या जन्मांची किंवा मृत्युंची नोंद करण्यासाठी त्या नियमांमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात यावयाच्या अशा शर्तीवर व अशा परिस्थितीमध्ये त्या नियमांद्वारे प्राधिकृत करू शकेल.

घ. खोट्या माहितीबद्दल शास्ती

बुद्धिपुरस्सर खोटी माहिती देण्याबद्दल शास्ती. २७. जर कोणत्याही व्यक्तीने जन्माच्या किंवा मृत्युच्या संबंधी या अधिनियमाखाली द्यावयाच्या कोणत्याही नोंदणीच्या संबंधात कोणतेही खोटे विधान ते जन्मांच्या किंवा मृत्युंच्या कोणत्याही नोंदवह्यात समाविष्ट व्हावे या हेतूने केले तर, तिला तीन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीचा कारावास किंवा द्रव्यदंड किंवा दोन्ही शिक्षा होतील.

ड. चुकांची दुरुस्ती

जन्मांच्या किंवा मृत्युंच्या नोंदवह्यांतील नोंदीची दुरुस्ती. २८. (१) निबंधक, जन्म व मृत्यू याने या अधिनियमाखाली ठेवलेल्या कोणत्याही नोंदवह्यांतील कोणत्याही जन्माची किंवा मृत्युची नोंद, तिचे स्वरूप किंवा आशय यांच्या बाबतीत चुकीची असल्याची त्याची खात्री पटेल अशा प्रकारे शाबीत करण्यात आले तर, कोणत्या शर्तीवर व कोणत्या परिस्थितीत चुका दुरुस्त करता येतील त्यासंबंधात ^१[राज्य शासनाकडून] करण्यात येतील अशा नियमांच्या ^३ अधीनतेने तो मूळ नोंदीमध्ये कोणताही फेरफार न करता समासामध्ये नोंद करून चुकीची दुरुस्ती करू शकेल आणि समासातील नोंदीवर स्वाक्षरी करील आणि दुरुस्ती केल्याचा दिनांक नमूद करील.

(२) जर नोंदीची प्रमाणित प्रत महानिबंधक, जन्म, मृत्यू व विवाह याच्याकडे अगोदरच पाठवण्यात आली असेल तर, निबंधक, जन्म व मृत्यू हा मुळातील चुकीच्या नोंदीची आणि त्या नोंदीच्या समासात केलेल्या दुरुस्तीची स्वतंत्र प्रमाणित प्रत तयार करून पाठवील.

१. प्रक्रांति अधिनियम, १९२० (१९२० चा ३८), कलम २ व १ ली अनुसूची याद्वारे हे परंतुक घातले आणि अनुकूलन आदेश, १९३७ द्वारे निरसित केले.

२. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे “प्रांतीय सरकार” च्या उल्लेखाऐवजी हा उल्लेख घातला.

३. कलम २६ खाली, कलमे २८ आणि ३८ यांच्या खाली संयुक्तपणे केलेल्या नियमांकरिता पहा: सर्वसाधारण नियम आणि आदेश, खंड दोन, पृष्ठ ५६२ आणि विविध स्थानिक नियम आणि आदेश. गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिल यांनी या अधिनियमाखाली १९११ पूर्वी केलेले सर्व नियम राज्य शासनांनी केले असल्याचे मानले जाईल, पहा : १९११ चा अधिनियम ९, कलम ६.

प्रकरण चार

विवाह अधिनियमांची सुधारणा

[कलमे २९ ते ३१]

निरसन अधिनियम, १९३८ (१९३८ चा १) कलम २ व अनुसूची याद्वारे निरसित.

प्रकरण पाच

विवक्षित विद्यमान नोंदवह्यांच्या संबंधात विशेष तरतूद

३२. ^१[हा अधिनियम ज्या राज्यक्षेत्रांवर विस्तारित असेल त्या राज्यक्षेत्रांतील] कोणत्याही व्यक्तीच्या विवाहानंतर जीवित असेल त्या व्यक्तीच्या विवाहाच्या वर्षांमध्ये असतील त्यांना ते विवाहाच्या वर्षांमध्ये महाविवाहकाकडे पाठवण्यास परवानगी.

१८७२ चा नामकरणविधी, समर्पणविधी, मृत्यू किंवा दफन यांची कोणतीही नोंदवही किंवा अभिलेख अथवा १८७२ चा १५. अधिनियम ३रा ^२ किंवा 'भारतीय ख्रिस्ती विवाह अधिनियम, १८७२' किंवा * 'पारशी विवाह व घटस्फोट अधिनियम, १८६५ चा १८६५' ज्यांना लागू होतो अशा वर्गातील कोणत्याही व्यक्तीच्या विवाहाची नोंदवही किंवा अभिलेख त्या त्या वेळी १५. कोणत्याही व्यक्तीच्या अभिरक्षेत असेल, आणि अशी नोंदवही किंवा अभिलेख जेथे ठेवलेले असतील अशा देशाच्या कायद्याद्वारे विशेष करून व्यादिष्ट केलेल्या कर्तव्याचे अनुपालन म्हणून आवश्यक असेल त्याव्यतिरिक्त अन्यथा अशी नोंदवही किंवा अभिलेख तयार करण्यात आला असेल तर, ती व्यक्ती ^३[१ एप्रिल, १८९१ या दिवसापूर्वी केव्हाही] ती नोंदवही किंवा तो अभिलेख ज्या राज्यक्षेत्रात ती व्यक्ती राहते त्याचा महाविवाहक, जन्म, मृत्यू व विवाह याच्या कार्यालयाकडे * * * * * पाठवू शकेल ;

३३. ^४[(१) कोणतेही ^५[राज्य शासन] त्याच्या प्रशासनाखालील राज्यक्षेत्रांच्या महाविवाहकाकडे कलम ३२ खाली पाठविण्यात आलेल्या नोंदवह्यांच्या किंवा अभिलेखांच्या बाबतीत * * * अशा नोंदवह्या किंवा अभिलेख यांच्या तपासणीसाठी आयुक्त म्हणून आपणास योग्य वाटेल एवढ्या व्यक्तींची नियुक्ती करू शकेल.]

(२) अशा प्रकारे नियुक्त केलेले आयुक्त ^६[राज्य शासनाकडून] नियुक्तीच्या आदेशाद्वारे किंवा त्यानंतरच्या कोणत्याही आदेशाद्वारे निर्देशित करण्यात येईल अशा मुदतीपर्यंत पद धारण करतील.

३४. (१) लगतपूर्व कलमाखाली नियुक्त केलेले आयुक्त, कलम ३२ खाली महाविवाहक, जन्म, मृत्यू व विवाह यांच्याकडे पाठवण्यात येईल अशा प्रत्येक नोंदवह्याची किंवा अभिलेखाची स्थिती, अभिरक्षा आणि त्याचा अस्सलपणा यासंबंधी चौकशी करतील आणि अशा सर्व नोंदवह्या किंवा अभिलेख यांची अथवा नोंदवह्यांचे किंवा अभिलेखांचे भाग यांची ते जितपत यथार्थ व विश्वासाह असतील त्याप्रमाणे वर्णनपर सूची किंवा वर्णनपर सूच्या महाविवाहकाकडे सुपूर्द करतील.

(२) सूचीमध्ये किंवा सूच्यांमध्ये विहित तपशील असेल आणि नोंदवह्या किंवा अभिलेख किंवा नोंदवह्यांचे किंवा अभिलेखांचे भाग विहित रीतीने निर्दिष्ट करण्यात येतील.

(३) त्याचप्रमाणे आयुक्त, त्यांनी केलेली कोणतीही सूची किंवा सूच्या यांमध्ये निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे अशी कोणतीही नोंदवही किंवा अभिलेख, अथवा नोंदवह्याची किंवा अभिलेखाचा असा कोणताही भाग समाविष्ट असलेल्या प्रत्येक स्वतंत्र पुस्तकाच्या किंवा खंडाच्या एखाद्या भागावर ती नोंदवही, तो अभिलेख अथवा नोंदवह्यांचा किंवा अभिलेखांचा तो भाग उक्त सूचीत किंवा सूच्यांपैकी निर्दिष्ट केलेल्यांपैकी एक असल्याचे लेखी प्रमाणितही करतील.

१. अनुकूलन आदेश, १९५६ द्वारे "भाग क राज्य किंवा भाग ग राज्य यामधील" या मजकुराऐवजी घातले.
२. 'विशेष विवाह अधिनियम, १८७२' (१८७२ चा ३), आता 'विशेष विवाह अधिनियम, १९५४' (१९५४ चा ४३) पहा.
३. 'जन्म, मृत्यू व विवाह नोंदणी (सुधारणा) अधिनियम, १८९०' (१८९० चा १६), कलम १ द्वारे "हा अधिनियम अंमलात आल्याच्या दिनांकापासून एक वर्षाच्या आत" या मजकुराऐवजी घातले.
४. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे विवाह शब्द व परंतुक गाढले.
५. प्रक्रांति अधिनियम, १९२० (१९२० चा ३८), कलम २ व १ ली अनुसूची याद्वारे मूळ पोटकलम (१) ऐवजी घातले.
६. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे "प्रांतीय सरकार" च्या उल्लेखाऐवजी हा उल्लेख घातला.
७. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे विवाह शब्द निरसित केले.
- * आता पारशी विवाह व घटस्फोट अधिनियम, १९३६ पहा.

आयुक्तांनी तयार
केलेल्या सूच्यांमध्ये
शोध घेणे व
नोंदींच्या प्रमाणित
प्रती देणे.

३५. (१) आयुक्तांनी महानिबंधक, जन्म, मृत्यू व विवाह यांच्याकडे सुपूर्द केलेली नोंदवही किंवा अभिलेख किंवा नोंदवह्यांचे अथवा अभिलेखांचे भाग यांची वर्णनपर सूची किंवा सूच्या त्या पाहण्याकरिता अर्ज करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला विहित फी भरण्याच्या शर्तीवर निरीक्षणार्थ खुल्या असतील आणि त्या नोंदवह्यांमधील किंवा अभिलेखांमधील नोंदींच्या प्रती त्यांच्यासाठी अर्ज करणाऱ्या सर्व व्यक्तींना देण्यात येतील.

(२) या कलमाखाली देण्यात आलेल्या नोंदींची प्रत महानिबंधक, जन्म, मृत्यू व विवाह यांच्याकडून किंवा ^१[राज्य शासन] या बाबतीत प्राधिकृत केलेला अधिकारी किंवा व्यक्ती यांच्याकडून प्रमाणित करण्यात येईल, आणि ती नोंद ज्याच्याशी संबंधित असेल तो जन्म, बाप्तिस्मा, नामकरणविधी, समर्पणविधी, मृत्यू, दफन किंवा विवाह शाबित करण्याच्या प्रयोजनार्थ ती पुराव्यात स्वीकार्य असेल.

^१[या प्रकरणाच्या
प्रयोजनार्थ जादा
आयोगांची
स्थापना.

३५क. (१) * * * राज्य शासन ^२[राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे] कलम ३३ च्या प्रयोजनार्थ एकापेक्षा अधिक ^३आयोगांची नियुक्ती करू शकेल ; असा प्रत्येक आयोग अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करण्यात येतील एवढे आणि असे सदस्य मिळून बनलेला असेल आणि कलम ३२ खाली महानिबंधकाकडे पाठवलेल्या नोंदवह्या व अभिलेख यांपैकी अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशांची या अधिनियमाखाली किंवा तदन्वये केलेल्या नियमांखाली विल्हेवाट लावण्यापुरती त्यांची कर्तव्ये मर्यादित असतील.

(२) पोटकलम (१) द्वारे प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकाराचा वापर करून एकापेक्षा अधिक आयोगांची नियुक्ती करण्यात आल्यास या अधिनियमातील आयुक्तांचे उल्लेख हे अशा प्रकारे नियुक्त केलेल्या आयोगातील सदस्यांचे उल्लेख आहेत असा त्यांचा अर्थ लावण्यात येईल.]

प्रकरण सहा

नियम

नियम. ^४[३६. ^५[(१) प्रत्येक राज्याकरिता राज्य शासनाला * * * या अधिनियमाची उद्दिष्टे पार पाडण्यासाठी नियम करता येतील].

(२) विशेषतः आणि पूर्वगामी शक्तीच्या व्यापकतेला बाध न येता, अशा नियमांद्वारे,—

(क) या अधिनियमाखाली द्याव्या लागणाऱ्या फीच्या रकमा निश्चित करता येतील ;

(ख) या अधिनियमाच्या प्रयोजनांसाठी आवश्यक असलेले नमुने विहित करता येतील ;

(ग) निबंधक, जन्म व मृत्यू याला जन्माबद्दलची किंवा मृत्यूबद्दलची नोटीस देण्यास या अधिनियमाखाली प्राधिकृत असलेल्या व्यक्तींनी किती मुदतीत व कोणत्या पद्धतीने ती नोटीस दिली पाहिजे ते विहित करता येईल ;

१. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे “प्रांतीय सरकार” च्या उल्लेखाऐवजी हा उल्लेख घातला.
२. ‘जन्म, मृत्यू व विवाह नोंदणी अधिनियम, १८८६,’ सुधारणा अधिनियम, १८९० (१८९० चा १६), कलम २ द्वारे कलम ३५क जादा दाखल केले व नंतर प्रक्रांति अधिनियम, १९२० (१९२० चा ३८), कलम ३ आणि २री अनुसूची याद्वारे निरसित केले. प्रक्रांति अधिनियम, १९२० (१९२० चा ३८) कलम २ व १ली अनुसूची याद्वारे मूळच्या पोटकलमाऐवजी आताचे पोटकलम (१) घातले आणि निरसन आणि सुधारणा अधिनियम, १९३४ (१९३४ चा २४) कलम २ आणि १ली अनुसूची याद्वारे मूळच्या पोटकलम (२) प्रमाणे असणारे पोटकलम (२) घालण्यात आले.
३. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे “केंद्र सरकार किंवा” हे शब्द निरसित केले.
४. अनुकूलन आदेश, १९३७ द्वारे “जर त्याला किंवा शासनाला योग्य वाटले तर गॅझेट ऑफ इंडियामधील किंवा, प्रकरणपरत्वे, स्थानिक राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे” याऐवजी घातले.
५. या कलमाखाली नियुक्त केलेल्या आयोगांसाठी पहा : गॅझेट ऑफ इंडिया १८९०, भाग एक, पृ. ७४४.
६. जन्म, मृत्यू आणि विवाह नोंदणी (सुधारणा) अधिनियम, १९११ (१९११ चा ९), कलम ४ द्वारे मूळ पोटकलमाऐवजी घातले.
७. अनुकूलन आदेश, १९३७ द्वारे मूळ पोटकलमाऐवजी घातले.
८. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे “आणि भारतीय राज्यांमधील ब्रिटिश प्रजाजनांकरिता केंद्र सरकारला” हे शब्द निरसित केले.

(घ) जन्माबद्दलची किंवा मृत्युबद्दलची नोटीस देणाऱ्या व्यक्तींनी निबंधक, जन्म व मृत्यू याच्यासमोर उपस्थित राहणे अनावश्यक करण्यात आले असेल तेव्हा, त्या व्यक्तींनी आपली ओळख पटवण्यासाठी निबंधकाकडे सादर करावयाचा पुरावा विहित करता येईल ;

(ङ) कोणत्या नोंदवह्या ठेवावयाच्या आणि निबंधक, जन्म व मृत्यू यांनी कोणत्या नमुन्यात व कशा रीतीने या अधिनियमाखाली जन्म-मृत्युची नोंदणी करावयाची आणि आपण ठेवलेल्या नोंदवह्यांतील जन्म-मृत्युंच्या नोंदींच्या खऱ्या प्रती त्यांनी किती कालांतरागणिक महानिबंधक, जन्म, मृत्यू व विवाह याच्याकडे पाठवावयाच्या ते विहित करता येईल ;

(च) निबंधक, जन्म व मृत्यू याला आपण ठेवलेल्या नोंदवह्यांमधील जन्म-मृत्युंच्या नोंदी कोणत्या शर्तीवर व कोणत्या परिस्थितीत दुरुस्त करता येतील ते विहित करता येईल ;

(छ) प्रकरण ५ खाली नियुक्त केलेल्या आयुक्तांनी तयार केलेल्या वर्णनपर सूचीमध्ये किंवा सूच्यांमध्ये कोणता तपशील नमूद असावयास हवा आणि त्या सूच्या ज्यांच्याशी संबंधित असतील त्या नोंदवह्या किंवा ते अभिलेख अथवा नोंदवह्यांचे किंवा अभिलेखांचे ते भाग त्या सूच्यांमध्ये कशा रीतीने निर्दिष्ट करावयास हवेत ते विहित करता येईल ; आणि

(ज) त्या नोंदवह्या किंवा ते अभिलेख कशाप्रकारे अभिरक्षेत ठेवावयाचे ते विहित करता येईल.

(३) या अधिनियमाद्वारे प्रदान करण्यात आलेला नियम करण्याचा प्रत्येक अधिकार ते नियम आधी प्रकाशित करून नंतर करण्यात आले पाहिजेत या शर्तीस अधीन आहे.

(४) या अधिनियमाखाली करण्यात आलेले सर्व नियम ^१[राजपत्रात] प्रकाशित करण्यात येतील आणि असे प्रकाशन झाल्यावर, ते जणू काही या अधिनियमातच अधिनियमित करण्यात आलेले असावेत त्याप्रमाणे परिणामक होतील.]

१९११ चा ३७. [नियम करण्याची व प्रकाशित करण्याची कार्यपद्धती.] जन्म, मृत्यू व विवाह नोंदणी (सुधारणा)
९. अधिनियम, १९११, कलम ५ द्वारे निरसित.

विभागीय चौकशी (साक्षीदारांना हजर राहण्यास भाग पाडणे
व दस्तऐवज दाखल करवणे) अधिनियम, १९७२

(१९७२ चा अधिनियम क्रमांक १८)

[१४ नोव्हेंबर, २०१८ रोजी यथाविद्यमान]

[३१ मे, १९७२.]

विवक्षित विभागीय चौकशीच्या कामांमध्ये साक्षीदारांना हजर राहण्यास भाग पाडणे व दस्तऐवज दाखल करवणे यांसाठी व तत्संबंधित अथवा तदानुषंगिक बाबींसाठी तरतूद करण्याकरिता अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या तेविसाव्या वर्षी संसदेकडून पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

१. (१) या अधिनियमास, विभागीय चौकशी (साक्षीदारांना हजर राहण्यास भाग पाडणे व दस्तऐवज दाखल करवणे) अधिनियम, १९७२ असे म्हणावे.

संक्षिप्त नाव व
विस्तार.

(२) त्याचा विस्तार जम्मू व काश्मीर राज्य खेरीजकरून संपूर्ण भारतभर आहे.

२. पुढील व्यक्तींच्या बाबतीत करण्यात आलेल्या प्रत्येक विभागीय चौकशीस या अधिनियमाच्या तरतुदी लागू होतील :—

हा अधिनियम
ज्यांना लागू होईल
ती विभागीय
चौकशीची
कामे.

(क) संघराज्याच्या कारभाराशी संबंधित असलेल्या लोकसेवांमध्ये किंवा तशा पदांवर नियुक्त केलेल्या व्यक्ती ;

(ख) संघराज्याच्या कारभाराशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही लोकसेवेमध्ये किंवा तशा पदावर नियुक्त करण्यात आलेल्या असून ज्या व्यक्ती—

(एक) कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्रातील कोणतेही स्थानिक प्राधिकारी ;

(दोन) एखाद्या केंद्रीय अधिनियमाद्वारे किंवा त्याखाली स्थापन झालेला आणि केंद्र सरकारच्या मालकीचा किंवा त्याच्या नियंत्रणाखाली असलेला कोणताही निगम ;

१९५६ चा
१. (तीन) ज्या कंपनीतील भरणा झालेल्या भागभांडवलापैकी किमान एकवन्न टक्के एवढे भरणा झालेले भागभांडवल केंद्र सरकारने धारण केलेले असतील अशी, 'कंपनी अधिनियम, १९५६' याच्या कलम ६१७ च्या अर्थानुसार असलेली कोणतीही शासकीय कंपनी किंवा अशा शासकीय कंपनीची कोणतीही दुय्यम कंपनी ;

१८६० चा
२१. (चार) ज्या संस्थेची 'सोसायटी नोंदणी अधिनियम, १८६०' याखाली नोंदणी झालेली असून जी केंद्र सरकारच्या नियंत्रणाखाली असेल अशी कोणतीही संस्था, यांच्या सेवेत असतील किंवा त्यांच्याकडून वेतन घेत असतील त्या व्यक्ती.

३. या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ,—

व्याख्या.

(क) "विभागीय चौकशी" याचा अर्थ, हा अधिनियम लागू असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध सचोटीच्या अभावासंबंधाने करण्यात आलेल्या कोणत्याही अभिकथनासंबंधी :—

(एक) संसदेने केलेला कोणताही कायदा अथवा त्याखाली करण्यात आलेला कोणताही नियम, किंवा

(दोन) भारतीय संविधानाचा अनुच्छेद ३०९ याच्या परंतुकाखाली केलेला किंवा अनुच्छेद ३१३ अन्वये चालू राहिलेला कोणताही नियम, याखाली आणि यानुसार चालविलेली चौकशी, असा आहे ;

(ख) "चौकशी प्राधिकारी" याचा अर्थ, केंद्र सरकारने किंवा त्याला दुय्यम असणाऱ्या कोणत्याही अधिकाऱ्याने किंवा प्राधिकाऱ्याने विभागीय चौकशी चालवण्यासाठी नियुक्त केलेला कोणताही अधिकारी

किंवा प्राधिकारी, असा आहे आणि त्यामध्ये, त्या त्या काळी अंमलात असलेला कोणताही कायदा किंवा नियम याद्वारे किंवा त्याखाली, ज्यास अशी चौकशी चालवण्याचा अधिकार प्रदान करण्यात आला असेल अशा कोणत्याही अधिकाऱ्याचा किंवा प्राधिकाऱ्याचा समावेश आहे ;

(ग) “सचोटीचा अभाव” यामध्ये लाचलुचपत किंवा भ्रष्टाचार याचा समावेश आहे.

कलम ५ मध्ये
विनिर्दिष्ट केलेल्या
अधिकारांचा वापर
करण्यास प्राधिकृत
करण्याचा केंद्र
सरकारचा
अधिकार.

४. (१) एखाद्या विभागीय चौकशीच्या प्रयोजनार्थ एखाद्या वर्गातील किंवा प्रवर्गातील व्यक्तींना साक्षीदार म्हणून बोलावणे किंवा त्यांच्याकडून कोणताही दस्तऐवज मागवणे आवश्यक आहे असे जर केंद्र सरकारचे मत असेल तर, ते **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे अशा वर्गातील किंवा प्रवर्गातील कोणत्याही व्यक्तीच्या संबंधात कलम ५ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अधिकारांचा वापर करण्यासाठी चौकशी प्राधिकाऱ्यास प्राधिकृत करू शकेल आणि त्यानंतर चौकशी प्राधिकाऱ्याला विभागीय चौकशीच्या कोणत्याही टप्प्याला अशा अधिकारांचा वापर करता येईल.

(२) पोटकलम (१) द्वारे केंद्र सरकारला प्रदान करण्यात आलेला अधिकार, ज्या व्यक्तीविरुद्ध विभागीय चौकशी चालवण्यात येत असेल त्या व्यक्तीच्या संबंधातील नियुक्ति-प्राधिकाऱ्यापेक्षा कनिष्ठ प्राधिकारी नसेल अशा प्राधिकाऱ्यालासुद्धा केंद्र सरकार, याबाबतीत **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करील त्याप्रमाणे वापरता येईल.

प्राधिकृत चौकशी
प्राधिकाऱ्याचा
साक्षीदारांना हजर
राहण्यास भाग
पाडण्याचा व
दस्तऐवज दाखल
करवण्याचा
अधिकार.

५. (१) कलम ४ अन्वये प्राधिकृत करण्यात आलेल्या प्रत्येक चौकशी प्राधिकाऱ्याला (यात यानंतर त्याचा “प्राधिकृत चौकशी प्राधिकारी” असा निर्देश करण्यात आलेला आहे) पुढील बाबींच्या संबंधात, एखाद्या दाव्याची संपरीक्षा करताना ‘दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८’ याखाली दिवाणी न्यायालयाकडे जे अधिकार निहित करण्यात आले आहेत तेच अधिकार असतील, त्या बाबी अशा :—

१९०८ चा
५.

(क) कोणत्याही साक्षीदारास समन्स पाठविणे व त्याला हजर राहण्यास भाग पाडणे आणि त्याची शपथेवर तपासणी करणे ;

(ख) पुरावा म्हणून दाखल करण्याजोगा असेल असा कोणताही दस्तऐवज किंवा इतर सामग्री शोधून प्रकट करावयास आणि दाखल करावयास लावणे ;

(ग) कोणत्याही न्यायालयाकडून किंवा कार्यालयाकडून कोणताही सार्वजनिक अभिलेख मागवणे.

(२) पोटकलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, प्राधिकृत चौकशी प्राधिकारी हा भारतीय रिझर्व्ह बँक, भारतीय स्टेट बँक, भारतीय स्टेट बँक (दुय्यम बँका) अधिनियम, १९५९ याचे कलम २, खंड (ट) मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे असलेली कोणतीही दुय्यम बँक किंवा बँक-व्यवसायी कंपनी (उपक्रमांचे संपादन व हस्तांतरण) अधिनियम, १९७० याच्या कलम ३ अन्वये घटित केलेली कोणतीही समनुरूप नवीन बँक यांना पुढील गोष्टी करण्यास भाग पाडणार नाही :—

१९५९ चा
३८.
१९७० चा
५.

(क) भारतीय रिझर्व्ह बँक, भारतीय स्टेट बँक, ती दुय्यम बँक किंवा समनुरूप नवीन बँक यांच्या म्हणण्याप्रमाणे गोपनीय स्वरूपाची असलेली अशी कोणतीही हिशेबपुस्तके किंवा असे इतर दस्तऐवज दाखल करणे ; किंवा

(ख) अशी कोणतीही पुस्तके किंवा दस्तऐवज हा विभागीय चौकशीतील कार्यवाहीच्या कागदपत्रांचा एक भाग बनवणे ; किंवा

(ग) अशी कोणतीही पुस्तके किंवा दस्तऐवज दाखल केले गेल्यास आपल्या समोरील कोणत्याही पक्षकारास किंवा अन्य कोणत्याही व्यक्तीस त्यांची तपासणी करू देणे.

(३) कोणत्याही साक्षीदारास हजर राहण्यास भाग पाडण्यासाठी किंवा कोणताही दस्तऐवज दाखल करवण्यासाठी प्राधिकृत चौकशी प्राधिकाऱ्याने काढलेली प्रत्येक आदेशिका, ती ज्या व्यक्तीवर किंवा साक्षीदारावर बजावण्यात यावयाची असेल किंवा तिची अंमलबजावणी करण्यात यावयाची असेल ती व्यक्ती किंवा तो साक्षीदार ज्या जिल्हा न्यायाधीशाच्या स्थानिक सीमांमध्ये स्वेच्छेने राहत असेल किंवा कामधंदा करीत असेल किंवा प्राप्तीसाठी व्यक्तिशः काम करीत असेल त्या जिल्हा न्यायाधीशामार्फत बजावण्यात येईल किंवा तिची अंमलबजावणी करण्यात

येईल ; आणि अशा कोणत्याही आदेशिकेच्या अवज्ञेबद्दल कारवाई करण्याच्या प्रयोजनार्थ, अशी प्रत्येक आदेशिका ही जिल्हा न्यायाधीशाने दिलेली आदेशिका असल्याचे मानण्यात येईल.

(४) या अधिनियमाखाली कोणतीही विभागीय चौकशी करणारा प्रत्येक प्राधिकृत चौकशी प्राधिकारी हा १८९८ चा 'फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८' याची कलमे ४८० व ४८२ यांच्या प्रयोजनार्थ, दिवाणी न्यायालय असल्याचे ५. मानण्यात येईल.

६. कलम ५ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अधिकारांचा वापर करण्याच्या प्रयोजनार्थ, प्रत्येक प्राधिकृत चौकशी प्राधिकाऱ्याची क्षेत्रीय अधिकारिता ही, जेवढ्या क्षेत्रावर या अधिनियमाचा विस्तार असेल तेवढ्या क्षेत्रापुरती विस्तारित असेल.

कलम ५ मध्ये
विनिर्दिष्ट केलेल्या
अधिकारांचा वापर
ज्यांमध्ये करता
येईल त्या क्षेत्रीय
सीमा.

७. (१) या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी केंद्र सरकारला राजपत्रातील नियम करण्याचा अधिकार.

(२) या कलमाखाली केंद्र सरकारने केलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यावर होईल तितक्या लवकर संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे, ते एका सत्राने बनलेल्या अथवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीसाठी सत्रासीन असताना ठेवण्यात येईल, आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या पाठोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी जर, त्या नियमामध्ये कोणतेही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले किंवा तो नियम करण्यात येऊ नये याबाबत दोन्ही सभागृहाचे मतैक्य झाले तर, तो नियम त्यानंतर, अशा फेरबदलाच्या स्वरूपातच परिणामक होईल किंवा, यथास्थिति, तो मुळीच परिणामक होणार नाही ; तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे, तत्पूर्वी त्या नियमाखाली केलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेस बाध येणार नाही.

गर्भधारणा-पूर्व व प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रे (लिंग निवडीस प्रतिबंध)
अधिनियम, १९९४

(१९९४ चा अधिनियम क्रमांक ५७)

[०९ जानेवारी, २०१९ रोजी यथाविद्यमान]

[२० सप्टेंबर, १९९४.]

१[गर्भधारणा-पूर्व वा गर्भधारणोत्तर लिंग निवडीस प्रतिबंध करण्यासाठी आणि आनुवंशिक अपसामान्यता किंवा चयापचय विकार किंवा गुणसूत्रीय अपसामान्यता किंवा विवक्षित जन्मजात अपरचना किंवा लिंग-संलग्न विकार शोधून काढण्याच्या प्रयोजनार्थ प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रांचे विनियमन करण्याकरिता आणि ज्याची परिणती स्त्रीगर्भहत्यामध्ये होते अशा रीतीने लिंग निर्धारण करण्याच्या प्रयोजनार्थ या तंत्रांचा दुरुपयोग करण्यास प्रतिबंध करण्याकरिता आणि तत्संबंधित वा तदानुषंगिक बाबींची तरतूद करण्याकरिता अधिनियम.]

भारतीय गणराज्याच्या पंचेचाळिसाव्या वर्षी संसदेद्वारे पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :-

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास, १[गर्भधारणा-पूर्व व प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रे (लिंग निवडीस प्रतिबंध)] संक्षिप्त नाव, अधिनियम, १९९४ असे म्हणावे. व्याप्ती व प्रारंभ.

(२) तो, जम्मू व काश्मीर राज्यखेरीज करून संपूर्ण भारतास लागू होईल.

(३) तो, केंद्र सरकार, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा दिनांकास ३ अंमलात येईल.

२. या अधिनियमात, संदर्भानुसार अन्य अर्थ अपेक्षित नसेल तर,—

व्याख्या.

(क) “समुचित प्राधिकरण” याचा अर्थ, कलम १७ अन्वये नियुक्त केलेले समुचित प्राधिकरण, असा आहे ;

(ख) “मंडळ” याचा अर्थ, कलम ७ अन्वये घटित केलेले केंद्रीय पर्यवेक्षी मंडळ, असा आहे ;

१[(खक) “गर्भधारित” याचा अर्थ, भ्रूणाचे बाह्यपटल तसेच भ्रूण व गर्भ यांसह फलनक्रियेपासून जन्मापर्यंतच्या विकासाच्या कोणत्याही टप्प्यावर असलेली गर्भधारणेची कोणतीही निर्मिती, असा आहे ;

(खख) “भ्रूण” याचा अर्थ, फलनानंतर आठ आठवडे (छप्पन्न दिवस) संपेपर्यंत विकसित होत जाणारा मानवी जीव, असा आहे ;

(खग) “गर्भ” याचा अर्थ, फलनानंतर किंवा निर्मितीनंतर सत्तावन्नाव्या दिवसापासून सुरू होऊन जन्माच्या वेळी संपणाऱ्या विकासाच्या कालावधीतील (विकास खुंटला असेल तो कालावधी वगळून) मानवी जीव, असा आहे ;]

(ग) “आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र” याचा अर्थ, रुग्णांना जेथे प्रजननविषयक सल्ला दिला जातो अशी संस्था, रुग्णालय, शुश्रूषालय किंवा अन्य कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येणारे अन्य ठिकाण, असा आहे ;

(घ) “आनुवंशिकीय चिकित्सालय” याचा अर्थ, प्रसव-पूर्व रोगनिदान प्रक्रिया करण्यासाठी ज्याचा वापर केला जातो असे चिकित्सालय, संस्था, रुग्णालय, शुश्रूषालय किंवा अन्य कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येणारे कोणतेही ठिकाण, असा आहे ;

१. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम २ द्वारे पूर्ण शीर्षकाऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).
२. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे, “प्रसव-पूर्व निदान तंत्र (विनियमन व गैरवापरास प्रतिबंध)” या ऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).
३. दिनांक १० जानेवारी १९९६ रोजी अंमलात आला, पहा जी. एस. आर. ७०६, दिनांक २० डिसेंबर, १९९५, भारताचे राजपत्र, असाधारण, भाग- दोन, कलम ३ (दोन), दिनांक २१ डिसेंबर, १९९५ मध्ये प्रकाशित झाला.
४. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम ४ द्वारे समाविष्ट करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

^१[स्पष्टीकरण.— या खंडाच्या प्रयोजनाकरिता, “ आनुवंशिकीय चिकित्सालय ” यामध्ये, स्वनातीत-चित्रण यंत्र किंवा प्रतिमा दर्शक यंत्र किंवा क्रमवीक्षक किंवा गर्भाचे लिंग निर्धारित करणारे अन्य उपकरण किंवा गर्भार अवस्थेत लिंग ओळखण्याची किंवा गर्भधारणा-पूर्व लिंग निवड करण्याची क्षमता असणारे हातवाही उपकरण जेथे वापरण्यात येते असे वाहन, याचा समावेश होतो ;]

(ड) “ आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा ” याचा अर्थ, प्रयोगशाळा, असा आहे आणि त्यामध्ये प्रसव-पूर्व रोगनिदान चाचणीसाठी आनुवंशिकीय चिकित्सालयाकडून प्राप्त झालेल्या नमुन्यांचे विश्लेषण किंवा चाचण्या करण्याची सुविधा पुरविण्यात येत असेल अशा जागेचा समावेश होतो ;

^१[स्पष्टीकरण.— या खंडाच्या प्रयोजनाकरिता, “ आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा ” यामध्ये, स्वनातीत-चित्रण यंत्र किंवा प्रतिमा दर्शक यंत्र किंवा क्रमवीक्षक किंवा गर्भाचे लिंग निर्धारित करणारे अन्य उपकरण किंवा गर्भार अवस्थेत लिंग ओळखण्याची किंवा गर्भधारणा-पूर्व लिंग निवड करण्याची क्षमता असणारे हातवाही उपकरण जेथे वापरण्यात येते अशा जागेचा समावेश होतो ;]

(च) “ स्त्रीरोगतज्ञ ” याचा अर्थ, स्त्रीरोगशास्त्र व प्रसूतिशास्त्र या विषयातील पदव्युत्तर अर्हता प्राप्त केलेली व्यक्ती, असा आहे ;

^१[(छ) “ वैद्यकीय आनुवंशशास्त्रज्ञ ” यामध्ये लिंग निवड व प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रे या क्षेत्रामधील प्रजननशास्त्र या विषयातील पदवी किंवा पदविका धारण करणाऱ्या किंवा पुढील अर्हता प्राप्त केल्यानंतर अशा क्षेत्रामधील दोन वर्षांपेक्षा कमी नसेल एवढ्या कालावधीचा अनुभव असलेल्या व्यक्तीचा समावेश होतो,—

(एक) भारतीय वैद्यक परिषद अधिनियम, १९५६ अन्वये मान्यताप्राप्त असलेल्या वैद्यकीय अर्हतापैकी कोणतीही एक अर्हता ; किंवा १९५६ चा १०२.

(दोन) जीवविज्ञानातील पदव्युत्तर पदवी ;]

(ज) “ बालरोगचिकित्सक ” याचा अर्थ, बालरोगचिकित्सा शास्त्रातील पदव्युत्तर अर्हता धारण करणारी व्यक्ती, असा आहे ;

^१[(झ) “ प्रसव-पूर्व रोगनिदान प्रक्रिया ” याचा अर्थ, गर्भधारणेपूर्वी किंवा त्यानंतर, लिंग निवडीकरिता कोणत्याही प्रकारचे विश्लेषण करण्यासाठी किंवा प्रसव-पूर्व रोगनिदान चाचण्या करण्यासाठी स्वनातीत -चित्रण (अल्ट्रासोनोग्राफी) करणे, गर्भ प्रतिमा-दर्शन (फिटोस्कोपी) करणे, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळेकडे किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालयाकडे पाठविण्यासाठी गर्भजलाचे, जरायु उद्धर्धाचे (कोरियोनिक व्हिलाय), भ्रूणाचे, पुरुषाच्या किंवा गर्भधारणेपूर्वी वा नंतर स्त्रीच्या रक्ताचे किंवा इतर कोणत्याही ऊतीचे किंवा स्त्रावाचे नमुने घेणे किंवा ते काढणे यांसारखी संपूर्ण स्त्रीरोगशास्त्रीय किंवा प्रासविक किंवा वैद्यकीय प्रक्रिया, असा आहे ;]

(ज) “ प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रे ” यामध्ये, सर्व प्रसव-पूर्व रोगनिदान प्रक्रिया व प्रसव-पूर्व रोगनिदान चाचण्या यांचा समावेश होतो ;

^१[(ट) “ प्रसव-पूर्व रोगनिदान चाचणी ” याचा अर्थ, प्रजननदोष किंवा चयापचय दोष अथवा लिंग-गुणसूत्रविषयक अपसामान्यता किंवा जन्मजात विसंगती किंवा हिमोग्लोबीन विकृती किंवा लिंगसंलग्न रोग शोधून काढण्यासाठी गर्भवती स्त्रीचे किंवा गर्भाचे केलेले स्वनातीत-चित्रण किंवा तिचे गर्भजल, जरायु उद्धर्ध, रक्त किंवा कोणतीही ऊती किंवा स्त्राव यांची केलेली कोणतीही चाचणी किंवा विश्लेषण, असा आहे. ;]

१. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम ४ द्वारे समाविष्ट करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).
२. वरील अधिनियमाच्या कलम ४ द्वारे मूळ खंड (छ) ऐवजी हा खंड दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).
३. वरील अधिनियमाच्या कलम ४ द्वारे मूळ खंड (झ) ऐवजी हा खंड दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).
४. वरील अधिनियमाच्या कलम ४ द्वारे मूळ खंड (ट) ऐवजी हा खंड दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

- (ठ) “विहित” याचा अर्थ, या अधिनियमाअन्वये करण्यात आलेल्या नियमांद्वारे विहित, असा आहे ;
- १९५६ (ड) “नौदणीकृत वैद्यक व्यवसायी” याचा अर्थ, भारतीय वैद्यक परिषद अधिनियम, १९५६ याच्या कलम
चा १०२. (२) च्या खंड (ज) मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे, कोणतीही मान्यताप्राप्त वैद्यकीय अर्हता धारण करणारा आणि राज्य
वैद्यक नोंदवहीत ज्याच्या नावाची नोंद करण्यात आली आहे असा, वैद्यक व्यवसायी, असा आहे ;
- (ढ) “विनियम” याचा अर्थ, या अधिनियमाअन्वये, मंडळाने केलेले विनियम, असा आहे ;
- १[(ण) “लिंग निवड” यामध्ये, भ्रूण हे विशिष्ट लिंगाचे असणे सुनिश्चित करण्याच्या आणि तसे बनण्याची
संभाव्यता वाढवण्याच्या प्रयोजनार्थ, करण्यात आलेली कोणतीही प्रक्रिया, तंत्र, चाचणी किंवा औषधयोजना किंवा
औषधपत्र किंवा त्यासाठी केलेली कशाचीही तरतूद, यांचा समावेश होतो ;
- (त) “स्वनातीत-चित्रण विशेषज्ञ किंवा प्रतिमा दर्शक तंत्र विशेषज्ञ” याचा अर्थ, भारतीय वैद्यक परिषद
१९५६ अधिनियम, १९५६ या अन्वये, मान्यताप्राप्त असलेल्या वैद्यकीय अर्हतापैकी कोणतीही एक अर्हता धारण करणारी
चा १०२. व्यक्ती किंवा स्वनातीत-चित्रण किंवा प्रतिमा दर्शक तंत्र किंवा क्ष-किरणशास्त्र यातील पदव्युत्तर अर्हता धारण
करणारी व्यक्ती, असा आहे ;
- (थ) “राज्य मंडळ” याचा अर्थ, कलम १६क अन्वये घटित करण्यात आलेले राज्य पर्यवेक्षी मंडळ किंवा
संघ राज्यक्षेत्र पर्यवेक्षी मंडळ, असा आहे ;
- (द) विधानमंडळ असलेल्या संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधात “राज्य शासन” याचा अर्थ, संविधानाच्या
अनुच्छेद २३९ अन्वये, राष्ट्रपतीने नियुक्त केलेला त्या संघ राज्यक्षेत्राचा प्रशासक, असा आहे.]

प्रकरण दोन

आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्रे, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा व आनुवंशिकीय चिकित्सालये यांचे विनियमन

३. या अधिनियमाच्या प्रारंभासून,—

(१) कोणतेही आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय
यांना, या अधिनियमाअन्वये त्यांची नोंदणी करण्यात आली असल्याखेरीज, प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्राशी संबंधित कार्य
करता येणार नाही, किंवा ते करण्यात सहभागी होता येणार नाही किंवा ते करण्यात मदत करता येणार नाही ;

१[(२) कोणतेही आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र किंवा आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय
विहित करता येईल अशी अर्हता धारण न करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीची नियुक्ती करणार नाही किंवा करण्यास
कारणीभूत होणार नाही किंवा तिची सेवा घेणार नाही, मग ती मानधन तत्वावर असो वा वेतनावर असो ;]

(३) कोणताही वैद्यकीय अनुवंश शास्त्रज्ञ, स्त्रीरोगतज्ज्ञ, बालरोगचिकित्सक, नौदणीकृत वैद्यक व्यवसायी
किंवा कोणतीही अन्य व्यक्ती स्वतः किंवा कोणत्याही अन्य व्यक्तीमार्फत, या अधिनियमाद्वारे नोंदवलेल्या
ठिकाणाव्यतिरिक्त इतर ठिकाणी कोणतीही प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रे वापरणार नाही किंवा वापरण्यास कारणीभूत
किंवा साहाय्यभूत होणार नाही.

३[३क. वंध्यत्वाच्या क्षेत्रातील विशेषज्ञ किंवा विशेषज्ञांचा गट यांच्यासह कोणतीही व्यक्ती, एखाद्या स्त्रीवर
किंवा पुरुषावर किंवा दोहोंवर किंवा त्यांच्यापैकी एकाकडून किंवा दोहोंकडून व्युत्पन्न झालेल्या कोणत्याही ऊती,भ्रूण,
गर्भधारित द्रव किंवा युग्मक यांच्यावर लिंग निवडीची प्रक्रिया स्वतः किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीकडून करणार
नाही किंवा करण्यास कारणीभूत किंवा साहाय्यभूत होणार नाही ;

३ख. कोणतीही व्यक्ती, ज्यांनी या अधिनियमाअन्वये नोंदणी न केलेल्या कोणत्याही आनुवंशिकीय समुपदेशन
केंद्रास आनुवंशिकीय प्रयोगशाळेस, चिकित्सालयास किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीस, गर्भाचे लिंग तपासण्यास
सक्षम असलेले कोणतेही स्वनातीत-चित्रण यंत्र किंवा प्रतिमा दर्शक यंत्र किंवा क्रमवीक्षक किंवा इतर कोणतीही
सामग्री यांची विक्री करणार नाही.]

आनुवंशिकीय
समुपदेशन केंद्रे,
आनुवंशिकीय
प्रयोगशाळा व
आनुवंशिकीय
चिकित्सालये यांचे
विनियमन.

लिंग निवडीस
प्रतिबंध.

अधिनियमाअन्वये
नोंदणी न केलेल्या
व्यक्ती, प्रयोगशाळा,
चिकित्सालये, इत्यादींना
स्वनातीत-चित्रण
यंत्र, इत्यादींची विक्री
करण्यास प्रतिबंध.

१. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम ४ द्वारे हे खंड दाखल करण्यात आले (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ५ द्वारे मूळ पोटकलम (२) ऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ६ द्वारे हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

प्रकरण तीन

प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रांचे विनियमन

प्रसव-पूर्व
रोगनिदान तंत्रांचे
विनियमन.

४. या अधिनियमाच्या प्रारंभास व तेव्हापासून,—

(१) खंड (२) मध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात आलेली प्रयोजने खेरीजकरून आणि खंड (३) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही शर्तीची पूर्तता केल्यानंतर कोणत्याही व्यक्तीला, नोंदणी केलेले आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र किंवा आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय यांसह कोणत्याही ठिकाणाचा उपयोग, प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रांचा वापर करण्यासाठी किंवा असा वापर करण्याची व्यवस्था करण्यासाठी करता येणार नाही ;

(२) पुढीलपैकी कोणत्याही अपसामान्यतेची तपासणी करण्याच्या प्रयोजनाशिवाय प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्राचा वापर करता येणार नाही :—

(एक) गुणसूत्रीय अपसामान्यता ;

(दोन) आनुवंशिक-चयापचय-रोग ;

(तीन) हिमोग्लोबिन विकृती ;

(चार) लिंग-संलग्न आनुवंशिक रोग ;

(पाच) जन्मजात विसंगती ;

(सहा) केंद्रीय पर्यवेक्षी मंडळाद्वारे विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा इतर अपसामान्यता किंवा रोग ;

†[(३) प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्राचा वापर करण्यास अर्ह असलेल्या व्यक्तीची, पुढीलपैकी कोणतीही शर्त पूर्ण करण्यात आली असल्याबाबत, लेखी नमूद करावयाच्या कारणास्तव, खात्री पटली असल्याखेरीज, प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्राचा वापर करण्यात येणार नाही किंवा ते संचालित करण्यात येणार नाही :—

(एक) गर्भवती महिलेचे वय ३५ वर्षांपेक्षा अधिक आहे ;

(दोन) गर्भवती महिलेचा दोन किंवा अधिक वेळा आकस्मिक गर्भपात किंवा गर्भहानी झालेली आहे ;

(तीन) गर्भवती महिलेवर औषधिद्रव्ये, किरणोत्सर्ग, जंतुसंसर्ग किंवा रासायनिक द्रव्ये यांसारख्या गर्भविकृतिकारक पदार्थांचा मारा झालेला आहे ;

(चार) गर्भवती महिला किंवा तिचा पती यांना मतिमंदत्व किंवा स्नायुतानतेसारखी शारीरिक विरूपता किंवा कोणताही इतर आनुवंशिक रोग, यांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी आहे ;

(पाच) मंडळाकडून विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशी इतर कोणतीही शर्त :

परंतु असे की, गर्भवती महिलेची स्वनातीत-चित्रण करणारी व्यक्ती, विहित करण्यात येईल अशा रीतीने चिकित्सालयात त्याचा संपूर्ण अभिलेख ठेवील आणि त्यात आढळलेली कोणतीही कमतरता किंवा दोषपूर्णता राहिल्यास असे स्वनातीत-चित्रण करणाऱ्या व्यक्तीला एतद्विरुद्ध सिद्ध करता आले नाही तर, कलम ५ किंवा कलम ६ च्या तरतुदींचे उल्लंघन मानले जाईल.

(४) गर्भवती महिलेचा नातेवाईक किंवा पती यांसह कोणतीही व्यक्ती, खंड (२) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रयोजनाशिवाय, तिच्यावर कोणत्याही प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रांचा वापर करण्याची मागणी करणार नाही किंवा त्यास उत्तेजन देणार नाही ;

(५) महिलेचा नातेवाईक किंवा पती यांसह कोणतीही व्यक्ती, तिच्यावर किंवा त्याच्यावर किंवा दोघांवरही कोणत्याही लिंग निवड तंत्राचा वापर करण्याची मागणी करणार नाही किंवा त्यास उत्तेजन देणार नाही.]

गर्भवती महिलेची
लेखी संमती व
गर्भाचे लिंग
कळविण्यास
प्रतिबंध.

५. (१) कलम ३ च्या खंड (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेली कोणताही व्यक्ती,—

(क) संबंधित गर्भवती महिलेस, आपल्याला ज्ञात असलेल्या सर्व बाबींचे व अशा पद्धतीच्या उत्तरीय परिणामांचे स्पष्टीकरण केल्याशिवाय ;

(ख) त्या महिलेकडून अशी पद्धती वापरण्याची लेखी संमती, तिला समजणाऱ्या भाषेत, विहित नमुन्यात प्राप्त केल्याशिवाय ; आणि

१. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम ७ द्वारे उपखंड (३) व (४) याऐवजी दाखल करण्यात आले (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

(ग) खंड (ख) अन्वये प्राप्त केलेली गर्भवती महिलेच्या लेखी संमतीची प्रत तिला दिल्याशिवाय ;
प्रसव-पूर्व निदान पद्धतीचा वापर करणार नाही.

†[(२) प्रसव-पूर्व रोगनिदान पद्धतीचे चालन करणाऱ्या व्यक्तीसह कोणतीही व्यक्ती, संबंधित गर्भवती महिलेस किंवा तिच्या नातेवाईकास किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीस अक्षर, खुणा यांद्वारे किंवा कोणत्याही इतर रीतीने, गर्भाचे लिंग कळविणार नाही.]

६. या अधिनियमाच्या प्रारंभास व तेव्हापासून,—

गर्भलिंग निर्धारण
करण्यास प्रतिबंध.

(क) कोणतेही आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र किंवा आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय आपल्या केंद्रात, प्रयोगशाळेत किंवा चिकित्सालयात गर्भलिंग निर्धारण करण्याच्या प्रयोजनाकरिता स्वनातीत-चित्रणासह प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्राचा वापर करणार नाही किंवा वापर करण्यास कारणीभूत होणार नाही.

(ख) कोणतीही व्यक्ती, गर्भलिंग निर्धारण करण्याच्या प्रयोजनासाठी स्वनातीत-चित्रणासह कोणत्याही प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्राचा वापर करणार नाही किंवा वापर करण्यास कारणीभूत होणार नाही.

‡[(ग) कोणतीही व्यक्ती, येनकेन प्रकारे, गर्भधारणेपूर्वी किंवा नंतर लिंगाची निवड करणार नाही किंवा करण्यास मुभा देणार नाही.]

प्रकरण चार

केंद्रीय पर्यवेक्षी मंडळ

७. (१) केंद्र सरकार, या अधिनियमाअन्वये मंडळाला प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचा वापर करण्यासाठी व कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी, केंद्रीय पर्यवेक्षी मंडळ म्हणून ओळखले जाणारे मंडळ घटित करील.

केंद्रीय पर्यवेक्षी
मंडळ घटित
करणे.

(२) हे मंडळ, पुढील व्यक्तींचे मिळून बनलेले असेल,—

(क) कुटुंब कल्याण मंत्रालय किंवा विभाग याचा प्रभारी असलेला मंत्री-पदसिद्ध अध्यक्ष ;

(ख) कुटुंब कल्याण विभागाचा प्रभारी असलेला, भारत सरकारचा सचिव-पदसिद्ध उपाध्यक्ष ;

‡[(ग) महिला व बालविकास यांचा प्रभार असलेली केंद्र सरकारची मंत्रालये ; विधि व न्याय मंत्रालयातील विधिविषयक कामकाज विभाग किंवा वैधानिक विभाग आणि भारतीय औषध व होमिओपॅथी पद्धती या सेवांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी केंद्र सरकारने नियुक्त करावयाचे तीन पदसिद्ध सदस्य ;]

(घ) केंद्र सरकारचा आरोग्य सेवा महासंचालक- पदसिद्ध सदस्य ;

(ङ) केंद्र सरकारने नियुक्त करावयाचे दहा सदस्य, पुढीलपैकी प्रत्येकातून दोन याप्रमाणे असतील—

(एक) निष्णात वैद्यकीय अनुवंशशास्त्रज्ञ ;

‡[(दोन) निष्णात स्त्रीरोगतज्ज्ञ व प्रसूतिशास्त्रज्ञ किंवा स्त्रीरोग किंवा प्रसूतितंत्र यांचा तज्ज्ञ ;]

(तीन) निष्णात बालरोग चिकित्सक ;

(चार) निष्णात समाजशास्त्रज्ञ ; व

(पाच) महिला कल्याण संघटनांचे प्रतिनिधी ;

(च) संसदेच्या तीन महिला सदस्य, यांच्यापैकी दोघांची लोकसभेकडून व एकीची राज्यसभेकडून निवड करण्यात येईल ;

(छ) राज्ये व संघ राज्यक्षेत्रे यांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी, वर्णक्रमानुसार दोन व उलट वर्णक्रमानुसार दोन याप्रमाणे केंद्र सरकारने आळीपाळीने नियुक्त करावयाचे चार सदस्य :

परंतु असे की, राज्य शासनाच्या किंवा, यथास्थिति, संघ राज्यक्षेत्राच्या शिफारशीशिवाय या खंडान्वये कोणतीही नियुक्ती करण्यात येणार नाही.

१. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम ८ द्वारे, पोटकलम (२) ऐवजी हे पोटकलम दाखल करण्यात आले (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ९ द्वारे समाविष्ट करण्यात आले (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम १० द्वारे खंड (ग) ऐवजी हा खंड दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम १० द्वारे उप खंड (दोन) ऐवजी हा उप खंड दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

(ज) कुटुंब कल्याणाचा प्रभारी असलेला, केंद्र सरकारच्या सहसचिवापेक्षा कमी दर्जाचा नसलेला किंवा त्याला समतुल्य असलेला असा अधिकारी- पदसिद्ध सदस्य-सचिव ;

सदस्यांचा पदावधी.

८. (१) पदसिद्ध सदस्यांखेरीज अन्य सदस्यांचा पदावधी,—

(क) कलम ७ च्या पोटकलम (२) च्या खंड (ड) किंवा खंड (च) अन्वये नियुक्ती केली असेल तर, तीन वर्षे : ^१[* * *]

^१[परंतु असे की, कलम ७ च्या पोटकलम (२) च्या खंड (च) अन्वये निवडून आलेल्या सदस्याचा पदावधी, तो मंत्री किंवा राज्यमंत्री किंवा उपमंत्री किंवा लोकसभेचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष किंवा राज्यसभेचा उपसभापती होताच किंवा तो जेथून निवडून आला असेल त्या सभागृहाचा सदस्य असण्याचे बंद होताच संपुष्टात येईल ; आणि]

(ख) उक्त पोटकलमाच्या खंड (छ) अन्वये नियुक्ती केली असेल तर एक वर्ष, इतका असेल.

(२) इतर कोणत्याही सदस्याचे नैमित्तिक पद— मग त्याचा मृत्यू, राजीनामा किंवा त्याच्या आजारपणामुळे त्याची कार्ये पार पाडण्यास येणारी असमर्थता किंवा इतर अक्षमता यामुळे असो— रिक्त झाले तर, असे रिक्त पद केंद्र सरकार, नव्याने नियुक्ती करून भरील आणि अशा रीतीने नियुक्त करण्यात आलेला सदस्य, तो जिच्या जागेवर नियुक्त करण्यात आला असेल त्या व्यक्तीच्या पदावधीतील उर्वरित कालावधीसाठी ते पद धारण करील.

(३) उपाध्यक्ष, अध्यक्षकडून त्यास वेळोवेळी नेमून देण्यात येतील अशी कार्ये पार पाडील.

(४) आपापली कार्ये पार पाडण्याकरिता सदस्यांनी अनुसरावयाची कार्यपद्धती विहित केल्याप्रमाणे असेल.

मंडळाच्या बैठकी.

९. (१) मंडळ आपल्या बैठकी, विनियमांद्वारे तरतूद करण्यात येईल अशा वेळी व ठिकाणी घेईल आणि अशा बैठकीचे कामकाज (अशा बैठकीच्या वेळी गणपूर्तीसह) चालविण्याच्याबाबत विनियमांद्वारे तरतूद करण्यात येईल अशा कार्यपद्धतीविषयक नियमांचे पालन करील :

परंतु असे की, सहा महिन्यांतून किमान एकदा मंडळाची बैठक घेण्यात येईल.

(२) अध्यक्ष व त्याच्या अनुपस्थितीत उपाध्यक्ष मंडळाच्या बैठकीच्या अध्यक्षपदी राहतील.

(३) अध्यक्ष व उपाध्यक्ष जर कोणत्याही कारणास्तव मंडळाच्या कोणत्याही बैठकीला उपस्थित राहू शकले नाहीत तर, बैठकीला उपस्थित असलेल्या सदस्यांनी निवडून दिलेला सदस्य बैठकीच्या अध्यक्षपदी राहील.

(४) मंडळाच्या कोणत्याही बैठकीपुढे येणाऱ्या सर्व प्रश्नांवरील निर्णय बैठकीला उपस्थित असलेल्या व मतदानास पात्र असलेल्या सदस्यांच्या बहुमताने घेतले जातील आणि समसमान मते पडली असतील तर अशा परिस्थितीत अध्यक्ष किंवा त्याच्या अनुपस्थितीत अध्यक्षपदस्थ व्यक्ती, आपले दुसरे किंवा निर्णायक मत देईल व त्याचा वापर करील.

(५) पदसिद्ध सदस्यांशिवाय अन्य सदस्य, मंडळाने, विहित केल्याप्रमाणे, कोणतेही असल्यास भत्ते घेतील.

रिक्त पदे,
इत्यादींमुळे
मंडळाचे कामकाज
विधिअग्राह्य
ठरणार नाही.

१०. केवळ खालील कारणांमुळे मंडळाची कोणतीही कृती अगर कार्यवाही विधिअग्राह्य ठरणार नाही,—

(क) मंडळातील कोणतेही पद रिक्त असल्यास, किंवा मंडळाच्या घटनेत कोणतीही त्रुटी असल्यास ; किंवा

(ख) मंडळाचा सदस्य म्हणून काम करणाऱ्या व्यक्तीच्या नियुक्तीमध्ये कोणतीही त्रुटी राहिल्यास ; किंवा

(ग) प्रकरणाच्या गुणावगुणावर परिणाम न करणारी मंडळाच्या कामकाजातील कोणतीही नियमबाह्य बाब.

विशिष्ट
प्रयोजनाकरिता
मंडळामध्ये
व्यक्तीचा तात्पुरता
सहयोग.

११. (१) मंडळास, या अधिनियमाच्या कोणत्याही तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी एखाद्या व्यक्तीचे साहाय्य किंवा सल्ला घेण्याची इच्छा झाल्यास, विनियमानुसार निर्धारित करण्यात येईल अशा रीतीने आणि अशा प्रयोजनाकरिता त्या व्यक्तीला सहयोगी करून घेता येईल.

(२) पोटकलम (१) अन्वये मंडळाने कोणत्याही प्रयोजनाकरिता आपल्यात सहयोगी करून घेतलेल्या व्यक्तीला त्या प्रयोजनाशी संबंधित असलेल्या चर्चेत भाग घेण्याचा हक्क असेल, पण मंडळाच्या बैठकीत त्याला मतदानाचा हक्क असणार नाही आणि इतर कोणत्याही प्रयोजनाकरिता तो मंडळाचा सदस्य असणार नाही.

१. २००१ चा अधिनियम क्रमांक ३२, कलम २ द्वारे “ आणि ” हा शब्द वगळण्यात आला (३ सप्टेंबर, २००१ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला (३ सप्टेंबर, २००१ रोजी व तेव्हापासून).

१२. (१) या अधिनियमाअन्वये आपली कार्ये सुरळीपणे पार पाडणे शक्य व्हावे म्हणून, मंडळाला याबाबत केलेल्या विनियमांच्या अधीन राहून (प्रतिनियुक्तीवर वा अन्यथा) त्यांना आवश्यक वाटतील इतके अधिकारी व इतर कर्मचारी यांची नियुक्ती करता येईल :

मंडळाचे अधिकारी व इतर कर्मचारी यांची नियुक्ती.

परंतु असे की, अशा विनियमामध्ये विनिर्दिष्ट केले असेल त्याप्रमाणे, प्रवर्गाच्या अधिकाऱ्यांची नियुक्ती, केंद्र सरकारच्या मान्यतेच्या अधीन राहून करण्यात येईल.

(२) मंडळाने नियुक्त केलेला प्रत्येक अधिकारी किंवा इतर कर्मचारी विनियमामध्ये विनिर्दिष्ट केले असेल अशा सेवाशर्तीच्या अधीन असतील आणि अशा पारिश्रमिकासाठी ते हक्कदार असतील.

१३. मंडळाचे सर्व आदेश व निर्णय अध्यक्षाच्या किंवा मंडळाने याबाबतीत प्राधिकृत केलेल्या इतर कोणत्याही सदस्यांच्या स्वाक्षरीने अधिप्रमाणित करण्यात येतील आणि मंडळाने काढलेले इतर संलेख सदस्य-सचिवांच्या स्वाक्षरीने किंवा मंडळाने याबाबतीत तशाच प्रकारे प्राधिकृत केलेल्या इतर कोणत्याही अधिकाऱ्याच्या स्वाक्षरीने अधिप्रमाणित करण्यात येतील.

मंडळाचे आदेश व इतर संलेख यांचे अधिप्रमाणन.

१४. सदस्य म्हणून एखादी व्यक्ती नियुक्त करताना, जर ती,—

सदस्य म्हणून नियुक्तीसाठी अपात्रता.

(क) केंद्र सरकारच्या मते ज्यात नैतिक अधःपतनाचा अंतर्भाव आहे अशा अपराधाबद्दल सिद्धदोष ठरलेली असेल आणि त्यासाठी तिला कारावासाची शिक्षा झालेली असेल ; किंवा

(ख) अविमुक्त नादार असेल ; किंवा

(ग) विकल मनाची असेल व सक्षम न्यायालयाने तिला तसे घोषित केले असेल ; किंवा

(घ) सरकारच्या किंवा सरकारची मालकी आणि नियंत्रण असलेल्या महामंडळाच्या सेवेमधून तिला काढून टाकण्यात आले असेल किंवा बडतर्फ करण्यात आले असेल ; किंवा

(ङ) केंद्र सरकारच्या मते आणि सदस्य म्हणून तिची कार्ये पार पाडताना तिला ते बाधक ठरण्याची शक्यता असेल असे, तिचे मंडळात आर्थिक किंवा इतर हितसंबंध असतील ; किंवा

१[(च) केंद्र सरकारच्या मते, लिंग निर्धारण करण्यासाठी कोणत्याही प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्राचा वापर करण्याशी किंवा अशा तंत्राला चालना देण्याशी अथवा लिंग निवडीच्या कोणत्याही तंत्राशी संबंधित असेल,]

तर तिला अपात्र ठरविण्यात येईल.

१५. विहित केले असेल त्याप्रमाणे सेवेच्या इतर अटी व शर्तीच्या अधीन राहून, जिचे सदस्यत्व संपुष्टात आले असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीला सदस्य म्हणून पुनर्नियुक्तीस पात्र ठरविण्यात येईल :

पुनर्नियुक्ती करण्याकरिता सदस्याची पात्रता.

१[परंतु असे की, पदसिद्ध सदस्याव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही सदस्याची लागोपाठ दोन पदावधीपेक्षा अधिक कालावधीसाठी नियुक्ती केली जाणार नाही.]

१[१६. मंडळाची कार्ये खालीलप्रमाणे असतील,—

मंडळाची कार्ये.

(एक) प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रे व लिंग निवड तंत्रे यांचा वापर करण्याबाबत व त्यांचा दुरुपयोग होऊ नये यासाठी धोरण ठरविण्यात केंद्र सरकारला सल्ला देणे ;

(दोन) अधिनियम व त्याखाली करण्यात आलेले नियम यांचे पुनर्विलोकन करणे व त्यांच्या अंमलबजावणीचे संनियंत्रण करणे आणि उक्त अधिनियम व नियम यामध्ये बदल करण्यासाठी केंद्र सरकारकडे शिफारस करणे ;

(तीन) गर्भधारणा-पूर्व लिंग निवड करणे आणि ज्याची परिणती स्त्रीगर्भ हत्येत होईल अशा रीतीने प्रसव-पूर्व गर्भलिंग निर्धारण करणे या प्रथांविरुद्ध जनजागृती करणे ;

(चार) आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा व आनुवंशिकीय चिकित्सालयात काम करणाऱ्या व्यक्तींनी पालन करावयाची आचारसंहिता घालून देणे ;

१. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम ११ द्वारे खंड (च) ऐवजी दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम १२ द्वारे समाविष्ट करण्यात आले (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम १३ द्वारे कलम १६ ऐवजी दाखल करण्यात आले (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

(पाच) या अधिनियमाअन्वये घटित करण्यात आलेल्या वेगवेगळ्या मंडळांच्या कामकाजावर लक्ष ठेवणे आणि त्यांच्या योग्य व प्रभावी अंमलबजावणीची सुनिश्चिती करण्यासाठी योग्य त्या उपाययोजना करणे ;

(सहा) या अधिनियमामध्ये विहित केली असतील अशी इतर कोणतीही कार्ये.]

राज्य पर्यवेक्षी मंडळ १६क. (१) विधानमंडळ असलेले प्रत्येक राज्य व संघ राज्यक्षेत्र, राज्य पर्यवेक्षी मंडळ किंवा, यथास्थिति, संघ राज्यक्षेत्र पर्यवेक्षी मंडळ म्हणून ओळखले जाणारे एक मंडळ घटित करील, त्याची कार्ये पुढीलप्रमाणे असतील :-
व संघ राज्यक्षेत्र पर्यवेक्षी मंडळ घटित करणे. (एक) गर्भधारणा-पूर्व लिंग निवड करणे आणि ज्याची परिणती स्त्रीगर्भ हत्येत होईल अशा रीतीने प्रसव-पूर्व लिंग निर्धारण करणे या प्रथाविरुद्ध राज्यामध्ये जनजागृती करणे ;

(दोन) राज्यात काम करणाऱ्या समुचित प्राधिकरणांच्या कार्याचे पुनर्विलोकन करणे आणि त्यांच्याविरुद्ध योग्य त्या कारवाईची शिफारस करणे ;

(तीन) अधिनियम आणि नियमांच्या तरतुदींच्या अंमलबजावणीचे संनियंत्रण करणे व मंडळाकडे त्यांच्याशी संबंधित योग्य त्या शिफारशी करणे ;

(चार) या अधिनियमाअन्वये राज्यात हाती घेतलेल्या विविध कृती-कार्यक्रमांच्या बाबतीत विहित करण्यात येतील असे एकत्रित अहवाल मंडळाकडे आणि केंद्र सरकारकडे पाठवणे ; आणि

(पाच) अधिनियमाअन्वये विहित करण्यात येतील अशी अन्य कोणतीही कार्ये करणे.

(२) राज्य मंडळ पुढील व्यक्तींचे मिळून बनलेले असेल,—

(क) राज्यातील आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभागाचा प्रभारी मंत्री-पदसिद्ध अध्यक्ष ;

(ख) आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभागाचा प्रभारी सचिव-पदसिद्ध उपाध्यक्ष ;

(ग) महिला व बाल विकास, समाजकल्याण, विधि विभाग आणि भारतीय औषध व होमिओपॅथी पद्धती यांचे प्रभारी असलेले सचिव किंवा आयुक्त-पदसिद्ध सदस्य किंवा त्यांचे प्रतिनिधी ;

(घ) राज्य शासनाचे आरोग्य व कुटुंब कल्याण संचालक किंवा भारतीय औषध व होमिओपॅथी पद्धती संचालक-पदसिद्ध सदस्य ;

(ङ) विधानसभेच्या किंवा विधानपरिषदेच्या तीन महिला सदस्य ;

(च) खालील प्रवर्गातून प्रत्येकी दोन याप्रमाणे राज्य शासनाने नियुक्त करावयाचे दहा सदस्य असतील :-

(एक) निष्णात समाजशास्त्रज्ञ व विधि तज्ज्ञ ;

(दोन) अशासकीय वा अन्य संघटनांतील नामवंत महिला कार्यकर्त्या ;

(तीन) निष्णात स्त्रीरोगतज्ज्ञ आणि प्रसूतीतज्ज्ञ किंवा स्त्रीरोग किंवा प्रसूति-तंत्र यांचा तज्ज्ञ ;

(चार) निष्णात बालरोगतज्ज्ञ किंवा वैद्यकीय अनुवंशशास्त्रज्ञ ;

(पाच) निष्णात क्ष-किरण शास्त्रज्ञ किंवा सोनोलॉजिस्ट ;

(छ) कुटुंब कल्याण विभागाच्या सह संचालकाच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जाचा नसलेला अधिकारी-पदसिद्ध सदस्य-सचिव.

(३) राज्य मंडळ, चार महिन्यांतून किमान एकदा बैठक घेईल.

(४) पदसिद्ध सदस्यांव्यतिरिक्त अन्य सदस्यांचा पदावधी तीन वर्षांचा असेल.

(५) पदसिद्ध सदस्यांव्यतिरिक्त अन्य कोणत्याही सदस्याचे पद रिक्त झाल्यास ते नव्याने नियुक्ती करून भरण्यात येईल.

(६) जर विधानसभेचा किंवा विधानपरिषदेचा सदस्य असलेली कोणतीही व्यक्ती राज्य मंडळाची सदस्य असेल आणि ती, मंत्री किंवा विधानसभेचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष किंवा विधानपरिषदेचा सभापती किंवा उपसभापती झाली, तर ती राज्य मंडळाची सदस्य म्हणून असण्याचे बंद होईल.

१. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम १४ द्वारे हे कलम समाविष्ट करण्यात आले (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

(७) राज्य मंडळाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या एक-तृतीयांश सदस्यांनी गणपूर्ती होईल.

(८) राज्य मंडळाला, त्याला आवश्यक वाटेल त्या रीतीने आणि तेव्हा, एखाद्या सदस्यास स्वीकृत करून घेता येईल, परंतु अशा स्वीकृत करून घेतलेल्या सदस्यांची संख्या, राज्य मंडळाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या एक तृतीयांशापेक्षा अधिक होता कामा नये.

(९) स्वीकृत सदस्यांना अन्य सदस्यांप्रमाणे अधिकार व कार्ये असतील, मात्र त्यांना मतदानाचा अधिकार असणार नाही आणि ते नियम व विनियम यांचे पालन करण्यास बांधील असतील.

(१०) या कलमात, विनिर्दिष्ट न केलेल्या बाबींबाबत, राज्य मंडळ, त्यास लागू असलेल्या कार्यपद्धतीचे व शर्तीचे अनुसरण करील.]

प्रकरण पाच

समुचित प्राधिकरण आणि सल्लागार समिती

१७. (१) केंद्र सरकार, या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे प्रत्येक संघ राज्यक्षेत्रासाठी एक किंवा अधिक समुचित प्राधिकरणाची नियुक्ती करील.

समुचित
प्राधिकरण आणि
सल्लागार समिती.

(२) राज्य शासन, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे, ज्याची परिणती स्त्रीगर्भहत्येमध्ये होते अशा रीतीने प्रसव-पूर्व लिंग निर्धारण करण्याच्या समस्येची तीव्रता लक्षात घेऊन, या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ संपूर्ण राज्यासाठी किंवा राज्याच्या भागासाठी एक किंवा अधिक समुचित प्राधिकरणाची नियुक्ती करील.

(३) पोटकलम (१) किंवा पोटकलम (२) अन्वये नियुक्त करण्यात आलेले समुचित प्राधिकरण हे,—

^१[(क) जेव्हा संपूर्ण राज्य किंवा संघ राज्यक्षेत्रासाठी नियुक्त करण्यात येत असेल तेव्हा ते पुढील तीन सदस्यांनी मिळून बनलेले असेल :—

(एक) आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभागाच्या सहसंचालकाच्या दर्जाचा किंवा त्याच्या वरच्या दर्जाचा अधिकारी-अध्यक्ष ;

(दोन) महिला संघटनेचे प्रतिनिधित्व करणारी नामवंत महिला ; आणि

(तीन) संबंधित राज्याचा किंवा संघ राज्यक्षेत्राचा संबंधित विधि विभागाचा अधिकारी :

२००३
चा १४.

परंतु असे की, प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रे (विनियमन व गैरवापरास प्रतिबंध) सुधारणा अधिनियम, २००२ अंमलात आल्याच्या दिनांकापासून तीन महिन्यांच्या आत, बहुसदस्यीय राज्य वा संघ राज्यक्षेत्रास्तरीय समुचित प्राधिकरण घटित करणे हे संबंधित राज्याचे व संघ राज्यक्षेत्राचे कर्तव्य असेल :

परंतु आणखी असे की, त्यात रिक्त होणारे कोणतेही पद हे, रिक्त झाल्याच्या दिनांकापासून तीन महिन्यांच्या आत भरले जाईल ;]

(ख) जेव्हा, राज्य किंवा संघ राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागासाठी नियुक्त करण्यात येईल तेव्हा राज्य शासन किंवा, यथास्थिति, केंद्र सरकार यांस योग्य वाटेल अशा अन्य दर्जाच्या अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्यात येईल.

(४) समुचित प्राधिकरणाची कार्ये पुढीलप्रमाणे असतील :—

(क) आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय यांच्या नोंदणीला मान्यता देणे, ती निलंबित किंवा रद्द करणे ;

(ख) आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा आणि आनुवंशिकीय चिकित्सालय यासाठी विहित केलेली मानके अंमलात आणणे ;

(ग) या अधिनियमाच्या तरतुदींचा किंवा त्याखाली करण्यात आलेल्या नियमांचा भंग केल्याच्या तक्रारीचे अन्वेषण करून त्यावर तात्काळ कारवाई करणे ;

१. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम १५ द्वारे खंड (क) दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

(घ) नोंदणीसाठी केलेल्या अर्जावर आणि नोंदणी निलंबित करण्यासाठी किंवा ती रद्द करण्यासाठी केलेल्या तक्रारीवर, पोटकलम (५) अन्वये घटित केलेल्या सल्लागार समितीचा सल्ला मागणे आणि तो विचारात घेणे ;

^१[(ड) कोणत्याही ठिकाणी कोणत्याही व्यक्तीद्वारे कोणत्याही लिंग निवडीच्या तंत्राचा वापर करण्याविरुद्ध स्वतः होऊन किंवा ते निदर्शनास आणून दिल्यावरून उचित कायदेशीर कार्यवाही करणे, आणि अशा प्रकरणी स्वतंत्र अन्वेषण करण्यास सुरुवात करणे ;

(च) लिंग निवड किंवा प्रसव-पूर्व लिंग निर्धारण या प्रथांविरुद्ध जनजागृती करणे ;

(छ) अधिनियमाच्या आणि नियमांच्या तरतुदींच्या अंमलबजावणीवर देखरेख करणे ;

(ज) तांत्रिक किंवा सामाजिक स्थितीतील बदलांनुसार नियमांत आवश्यक असलेल्या फेरबदलासाठी मंडळ आणि राज्य मंडळांकडे शिफारशी करणे ;

(झ) नोंदणी निलंबित करण्यासाठी किंवा ती रद्द करण्यासाठी केलेल्या तक्रारीचे अन्वेषण केल्यानंतर सल्लागार समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार कारवाई करणे.]

(५) केंद्र सरकार किंवा, यथास्थिति, राज्य शासन, समुचित प्राधिकरणाची कार्ये पार पाडण्यात त्याला मदत व सल्ला देण्यासाठी अशा प्रत्येक समुचित प्राधिकरणाकरिता एक सल्लागार समिती घटित करील आणि सल्लागार समितीच्या सदस्यांमधील एकाची तिचा अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती करील.

(६) सल्लागार समिती पुढील सदस्यांची मिळून बनलेली असेल :—

(क) स्त्रीरोगतज्ज्ञ, प्रसूतितज्ज्ञ, बालरोग चिकित्सक आणि वैद्यकीय अनुवंशशास्त्रज्ञ यांमधून तीन वैद्यकीय तज्ज्ञ ;

(ख) एक विधितज्ज्ञ ;

(ग) राज्य शासन किंवा, यथास्थिति, संघ राज्यक्षेत्राच्या माहिती व प्रसिद्धीशी संबंधित असलेल्या विभागाचे प्रतिनिधित्व करणारा एक अधिकारी ;

(घ) तीन नामवंत सामाजिक कार्यकर्ते, यांपैकी महिला संघटनांच्या प्रतिनिधींमधून किमान एकजण असेल.

^१[(७) लिंग निर्धारणासाठी किंवा लिंग निवडीसाठी प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्राचा वापर करणे किंवा त्यास चालना देणे यांच्याशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीची सल्लागार समितीचा सदस्य म्हणून नियुक्ती केली जाणार नाही.]

(८) सल्लागार समितीस नोंदणीबद्दलच्या कोणत्याही अर्जावर किंवा नोंदणी निलंबित किंवा रद्द करण्यासाठी केलेल्या कोणत्याही तक्रारीवर विचार करण्यासाठी समुचित प्राधिकरणाच्या विनंतीवरून किंवा तिला ज्या ज्या वेळी योग्य वाटेल त्या त्या वेळी बैठक घेऊन त्यावर सल्ला देता येईल :

परंतु असे की, कोणत्याही दोन बैठकींच्या मधला कालावधी हा विहित कालावधीपेक्षा अधिक असणार नाही.

(९) सल्लागार समितीवर, एखाद्या व्यक्तीची नियुक्ती ज्यांच्या अधीन राहून करण्यात येईल अशा अटी व शर्ती आणि अशा समितीची कामे पार पाडण्यासाठी तिने अनुसरावयाची कार्यपद्धती या बाबी, विहित केल्याप्रमाणे असतील.

^१[समुचित १७क. समुचित प्राधिकरणास, पुढील बाबतीत अधिकार असतील :—

प्राधिकरणाचे
अधिकार.

(क) या अधिनियमाच्या किंवा त्याखाली केलेल्या नियमांच्या तरतुदींचा भंग करण्याच्या संबंधातील कोणतीही माहिती बाळगणाऱ्या अशा कोणत्याही व्यक्तीस समन्स पाठवणे ;

(ख) खंड (क) शी संबंधित कोणताही दस्तऐवज किंवा महत्वाची वस्तू सादर करणे ;

(ग) लिंग निवड तंत्रे किंवा प्रसव-पूर्व लिंग निर्धारण करण्यामध्ये गुंतल्याचा संशय असलेल्या कोणत्याही ठिकाणाची झडती घेण्यासाठी वॉरंट काढणे ; आणि

(घ) विहित करण्यात येईल अशी अन्य कोणतीही बाब.]

१. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम १५ द्वारे समाविष्ट करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या, कलम १५ द्वारे हे पोटकलम (७) ऐवजी दाखल करण्यात आले (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम १६ द्वारे समाविष्ट करण्यात आले (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

प्रकरण सहा

आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्रे, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा आणि आनुवंशिकीय
चिकित्सालये यांची नोंदणी

२००३ चा १४. १८. १[(१) कोणतीही व्यक्ती, प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रे (विनियमन व गैरवापरास प्रतिबंध) सुधारणा अधिनियम, २००२ याच्या प्रारंभानंतर, स्वनातीत-चित्रण किंवा प्रतिमा दर्शक यंत्र किंवा क्रमवीक्षक यंत्र किंवा गर्भ लिंग निर्धारण किंवा लिंग निवड करू शकणारे किंवा त्यापैकी कशाचीही सेवा देणारे चिकित्सालय, प्रयोगशाळा किंवा केंद्र यांसह कोणतेही आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा आणि आनुवंशिकीय चिकित्सालय, यांची त्या अधिनियमान्वये रीतसर नोंदणी केल्याशिवाय असे कोणतेही केंद्र, प्रयोगशाळा किंवा चिकित्सालय सुरू करणार नाही.]

आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्रे, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालये यांची नोंदणी.

(२) पोटकलम (१) अन्वये नोंदणीसाठी केलेला प्रत्येक अर्ज, विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात आणि अशा रीतीने, समुचित प्राधिकरणाकडे करण्यात येईल आणि त्यासोबत विहित करण्यात येईल अशी फी देण्यात येईल.

(३) या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी कलम ४ मध्ये नमूद केलेल्या कोणत्याही प्रयोजनासाठी प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्राबाबत समुपदेशन करण्याच्या किंवा त्या तंत्रांचे संचालन करण्याच्या कामात अंशतः किंवा पूर्णतः गुंतलेले प्रत्येक आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय, अशा प्रारंभाच्या दिनांकापासून साठ दिवसांच्या आत नोंदणीसाठी अर्ज करील.

(४) कलम ६ च्या तरतुदींना अधीन राहून, प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्राबाबत समुपदेशन करणारे किंवा त्यांचे संचालन करणारे प्रत्येक आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय नोंदणीसाठी अर्ज करून स्वतंत्रपणे किंवा संयुक्तपणे त्यांची नोंदणी करण्यात आली नसेल तर, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांचा कालावधी समाप्त झाल्यानंतर किंवा असा अर्ज निकालात काढण्यात येईपर्यंत, यापैकी जे आधी घडेल तोपर्यंत असे प्रत्येक केंद्र, प्रयोगशाळा किंवा चिकित्सालय असे कोणतेही समुपदेशन करण्याचे किंवा तंत्र वापरण्याचे बंद करील.

(५) कोणतेही आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय, विहित केल्या असतील अशा सुविधा पुरविण्याच्या, अशी उपकरणे बाळगण्याच्या व असा दर्जा सांभाळण्याच्या स्थितीत आहे याबाबत खात्री झाल्याशिवाय, समुचित प्राधिकरण या अधिनियमाअन्वये असे समुपदेशन केंद्र, प्रयोगशाळा किंवा चिकित्सालय यांची नोंदणी करणार नाही.

१९. (१) समुचित प्राधिकरण, चौकशी केल्यानंतर, आणि अर्जदाराने या अधिनियमाच्या व त्याखाली तयार करण्यात आलेल्या नियमांच्या आवश्यक त्या सर्व बाबींची पूर्तता केलेली आहे अशी स्वतःची खात्री पटल्यानंतर आणि सल्लागार समितीचा यासंबंधी दिलेला सल्ला लक्षात घेऊन आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा, यथास्थिति, आनुवंशिकीय चिकित्सालय यांना संयुक्तपणे किंवा स्वतंत्रपणे विहित नमुन्यातील नोंदणी प्रमाणपत्र देईल.

नोंदणी प्रमाणपत्र.

(२) जर चौकशी केल्यानंतर आणि अर्जदारास आपले म्हणणे मांडण्याची संधी दिल्यानंतर व सल्लागार समितीचा सल्ला लक्षात घेतल्यानंतर, अर्जदाराने या अधिनियमाखालील किंवा नियमाखालील आवश्यक बाबींची पूर्तता केलेली नाही याबाबत समुचित प्राधिकरणाची खात्री पटल्यास, ते, नाकारण्यासंबंधीच्या कारणांची लेखी स्वरूपात नोंद करून, नोंदणीचा अर्ज नाकारील.

(३) प्रत्येक नोंदणी प्रमाणपत्राचे विहित करण्यात येईल अशा रीतीने व अशा मुदतीनंतर आणि फी दिल्यानंतर नवीकरण करण्यात येईल.

(४) नोंदणीकृत आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय यांच्या व्यवसायाच्या जागेत, ठळक ठिकाणी नोंदणी प्रमाणपत्र लावण्यात येईल.

२०. (१) समुचित प्राधिकरणास स्वतः होऊन किंवा तक्रार प्राप्त झाल्यावरून, आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय यांना नोटीस काढून त्यांची नोंदणी नोटीशीमध्ये नमूद केलेल्या कारणांसाठी निलंबित किंवा रद्द का करण्यात येऊ नये याची कारणे दाखवण्यास फर्मावता येईल.

नोंदणी रद्द करणे किंवा निलंबित करणे.

(२) जर, आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय यांनी या अधिनियमाच्या किंवा नियमाच्या तरतुदीपैकी कोणत्याही तरतुदीचा भंग केला आहे याबाबत समुचित प्राधिकरणाची

१. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम १७ द्वारे पोटकलम (१) ऐवजी दाखल करण्यात आले (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

खात्री पटली तर, त्यांना त्यांची बाजू मांडण्याची वाजवी संधी दिल्यानंतर आणि सल्लागार समितीचा सल्ला विचारात घेतल्यानंतर, त्यास असे केंद्र, प्रयोगशाळा किंवा चिकित्सालय यांच्याविरुद्ध करता येईल अशा कोणत्याही फौजदारी कार्यवाहीस बाध येऊ न देता, त्यास योग्य वाटेल त्या मुदतीकरिता त्यांची नोंदणी निलंबित करता येईल किंवा, यथास्थिति, रद्द करता येईल.

(३) पोटकलमे (१) आणि (२) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरीही, जनहितार्थ तसे करणे आवश्यक किंवा इष्ट आहे असे समुचित प्राधिकरणाचे मत झाले असेल तर, त्यास पोटकलम (१) मध्ये निर्देशित केलेली कोणतीही नोटीस न देता, त्याबाबतची कारणे लेखी नोंदवून कोणतेही आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय याची नोंदणी निलंबित करता येईल.

अपील. २१. आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय यांना कलम २० अन्वये समुचित प्राधिकरणाकडून संमत करण्यात आलेल्या नोंदणीच्या निलंबनाचा किंवा रद्द करण्याचा आदेश मिळाल्याच्या दिनांकापासून तीस दिवसांच्या आत, अशा आदेशाविरुद्ध —

(एक) अपील, केंद्रीय समुचित प्राधिकरणाच्या आदेशाविरुद्ध असल्यास, केंद्र सरकारकडे ; आणि

(दोन) अपील, राज्य समुचित प्राधिकरणाच्या आदेशाविरुद्ध असल्यास, राज्य शासनाकडे, विहित नमुन्यात करता येईल.

प्रकरण सात

अपराध व शास्ती

१[गर्भधारणा-पूर्व व प्रसव-पूर्व लिंग निर्धारणाच्या संबंधात जाहिरात करण्यास मनाई आणि त्याचे उल्लंघन करण्यासाठी शिक्षा. २२. (१) गर्भ लिंग निर्धारणासाठी किंवा लिंग निवडीसाठी वापरण्यात येणारे स्वनातीत-चित्रण यंत्र किंवा प्रतिमा दर्शक यंत्र किंवा क्रमवीक्षक किंवा अन्य कोणतेही तंत्रज्ञान जवळ बाळगणारे कोणतेही चिकित्सालय, प्रयोगशाळा किंवा केंद्र यांसह कोणतीही व्यक्ती, आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय चिकित्सालय हे अशा केंद्रात, प्रयोगशाळेत, चिकित्सालयात किंवा अन्य कोणत्याही ठिकाणी प्रसव-पूर्व लिंग निर्धारणाच्या किंवा लिंग निवडीच्या सुविधा उपलब्ध असल्याबाबत इंटरनेटसह कोणत्याही माध्यमातून कोणतीही जाहिरात काढणार नाही व ती प्रसिद्ध, वितरित, किंवा प्रसारित करणार नाही किंवा ती काढण्याची, प्रसिद्ध करण्याची, वितरित किंवा प्रसारित करण्याची व्यवस्था करणार नाही.

(२) आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय यांसह कोणत्याही व्यक्तीला किंवा संस्थेला शास्त्रशुद्ध किंवा अन्य कोणत्याही पद्धतींद्वारे प्रसव-पूर्व लिंग निर्धारण किंवा गर्भधारणा-पूर्व लिंग निवड यासंबंधातील कोणतीही जाहिरात कोणत्याही रीतीने काढणार नाही, ती प्रसिद्ध, वितरित वा प्रसारित करणार नाही किंवा ती जाहिरात काढण्याची, प्रसिद्ध करण्याची, वितरित किंवा प्रसारित करण्याची व्यवस्था करणार नाही.

(३) पोटकलम (१) किंवा पोटकलम (२) च्या तरतुदींचे उल्लंघन करणारी कोणतीही व्यक्ती तीन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या कारावासाच्या आणि दहा हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस पात्र असेल.

स्पष्टीकरण.— या कलमाच्या प्रयोजनार्थ, “ जाहिरात ” यामध्ये कोणतीही नोटीस, परिपत्रक, लेबल, आवेष्टन किंवा इतर कोणताही लेख तसेच इंटरनेट किंवा इलेक्ट्रॉनिक वा मुद्रित स्वरूपातील इतर कोणत्याही प्रसारमाध्यमांद्वारे करण्यात आलेल्या जाहिराती यांचा, आणि तसेच त्यामध्ये कोणतेही जाहिरात फलक, भिक्तीचित्र, संकेत, दिवा, आवाज, धूर किंवा वायू यांद्वारे करण्यात आलेले कोणतेही दृश्य प्रतिरूपण यांचादेखील समावेश होतो.]

अपराध व शास्ती. २३. (१) एखादे आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय ज्याच्या मालकीचे असेल किंवा जो अशा केंद्रात, प्रयोगशाळेत किंवा चिकित्सालयात नोकरीला असून तो, आपल्या व्यावसायिक किंवा तांत्रिक सेवा अशा केंद्राला, प्रयोगशाळेत किंवा चिकित्सालयाला मानसेवी तत्त्वावर किंवा अन्य प्रकारे देत असेल, आणि, जो, या अधिनियमाच्या किंवा त्याखाली केलेल्या नियमांच्या तरतुदींचे उल्लंघन करील असा कोणताही वैद्यकीय अनुवंशशास्त्रज्ञ, स्त्रीरोगतज्ञ, नोंदणीकृत वैद्यक व्यवसायी किंवा कोणतीही व्यक्ती तीन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या आणि दहा हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्य-दंडाच्या शिक्षेस आणि त्यानंतरच्या कोणत्याही दोषसिद्धीसाठी, पाच वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या आणि पन्नास हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस पात्र असेल.

२[(२) जर न्यायालयात नोंदणीकृत वैद्यक व्यवसायीवर दोषारोप ठेवले असतील तर ते प्रकरण निकालात निघेपर्यंत नोंदणी निलंबित करण्यासह आवश्यक ती कार्यवाही करण्यासाठी आणि दोषसिद्ध झाल्यावर,

१. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम १८ द्वारे कलम २२ ऐवजी दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम १९ द्वारे पोटकलम २ व ३ ऐवजी दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

परिषदेच्या नोंदवहीतून त्या वैद्यक व्यवसायीचे नाव, पहिल्या अपराधाकरिता पाच वर्षांसाठी आणि त्यानंतरच्या अपराधाकरिता कायमचे काढून टाकण्यासाठी समुचित प्राधिकरणाकडून, संबंधित राज्य वैद्यक परिषदेला कळविण्यात येईल.

(३) जी कोणतीही व्यक्ती, कलम ४ च्या पोटकलम (२) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रयोजनांव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही प्रयोजनांसाठी कोणत्याही गर्भवती स्त्रीवर लिंग निवड करण्याकरिता किंवा प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्राचा वापर करण्याकरिता कोणत्याही आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्राची, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळेची, आनुवंशिकीय चिकित्सालयाची किंवा स्वनातीत-चित्रण चिकित्सालयाची किंवा प्रतिमा दर्शक तंत्र चिकित्सालयाची किंवा वैद्यकीय अनुवंशशास्त्रज्ञाची, स्त्रीरोगशास्त्रज्ञाची, स्वनातीत-चित्रण विशेषतज्ज्ञाची किंवा प्रतिमा दर्शक तंत्र विशेषतज्ज्ञाची किंवा नोंदणीकृत वैद्यक व्यवसायीची किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीची मदत घेईल, ती व्यक्ती, पहिल्या अपराधाकरिता, तीन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या कारावासाच्या व पन्नास हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस आणि त्यानंतरच्या कोणत्याही अपराधाकरिता, पाच वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या कारावासाच्या व एक लाख रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस पात्र असेल.

(४) शंका निवारणार्थ, याद्वारे अशी तरतूद करण्यात येत आहे की, पोटकलम (३) च्या तरतुदी ह्या, ज्या स्त्रीला अशा रोगनिदान तंत्राचा किंवा अशा निवडीचा वापर करण्यात भाग पाडले होते त्या स्त्रीला लागू होणार नाहीत.]

१८७२ चा १.

[२४. भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम, १८७२ यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, एतद्विरुद्ध काहीही शाबित झाले नाही तर न्यायालय असे गृहीत धरील की, एखाद्या गर्भवती स्त्रीला, तिच्या पतीने किंवा, यथास्थिति, अन्य कोणत्याही नातेवाईकाने कलम ४ च्या पोटकलम (२) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रयोजनांव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही प्रयोजनांसाठी, प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्राचा वापर करण्यास भाग पाडले होते आणि अशी व्यक्ती, कलम २३ च्या पोटकलम (३) अन्वये केलेल्या अपराधास अपप्रेरणा देण्यासाठी जबाबदार असेल आणि त्या कलमान्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या अपराधाच्या शिक्षेस पात्र असेल.]

प्रसव-पूर्व
रोगनिदान तंत्राचा
वापर करण्याच्या
बाबतीत गृहीतक.

२५. जो कोणी, या अधिनियमाच्या कोणत्याही तरतुदींचे किंवा त्याखाली केलेल्या कोणत्याही नियमांचे उल्लंघन करील व त्यासाठी या अधिनियमात अन्यत्र कोठेही कोणत्याही शास्तीची तरतूद केलेली नसेल त्याला तीन महिन्यांपर्यंत असू शकेल इतक्या कारावासाची किंवा एक हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाची शिक्षा होईल किंवा दोन्ही शिक्षा होतील, आणि अशा पहिल्या उल्लंघनाचा दोष सिद्ध झाल्यानंतर असे उल्लंघन करणे चालू राहिले तर, ते जेवढे दिवस चालू राहील त्या प्रत्येक दिवसासाठी पाचशे रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या अतिरिक्त द्रव्यदंडाची शिक्षा होईल.

ज्या अधिनियमांच्या
किंवा नियमांच्या
ज्या तरतुदींच्या
उल्लंघनाबद्दल
कोणत्याही
विनिर्दिष्ट शिक्षेची
तरतूद केलेली
नसेल अशा
अधिनियमाच्या
किंवा नियमांच्या
तरतुदींचे उल्लंघन
केल्याबद्दलची
शास्ती.

२६. (१) या अधिनियमान्वये शिक्षापात्र असलेला कोणताही अपराध एखाद्या कंपनीने केला असेल त्याबाबतीत अपराध घडला त्यावेळी जी व्यक्ती, कंपनीचे कामकाज चालू ठेवण्यासाठी कंपनीची प्रभारी होती किंवा कंपनीला जबाबदार होती अशी प्रत्येक व्यक्ती तसेच, कंपनी ही, अपराधाबद्दल दोषी असल्याचे मानण्यात येईल आणि ती तिच्याविरुद्ध कार्यवाही केली जाण्यास व त्यानुसार शिक्षा होण्यास पात्र असेल :

परंतु असे की, जर, तो अपराध त्या व्यक्तीच्या नकळत घडला होता किंवा तिने असा अपराध घडू नये म्हणून योग्य ती सर्व तत्परता दाखविली होती हे सिद्ध केले तर, या पोटकलमात अंतर्भूत असलेली कोणतीही बाब, अशा कोणत्याही व्यक्तीला कोणत्याही शिक्षेस पात्र ठरवू शकणार नाही.

(२) पोटकलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असेल तरीही, या अधिनियमान्वये शिक्षापात्र असलेला कोणताही अपराध एखाद्या कंपनीने केला असेल आणि तो अपराध, कंपनीच्या कोणत्याही संचालकाच्या, व्यवस्थापकाच्या, सचिवाच्या किंवा इतर अधिकाऱ्याच्या संमतीने किंवा मूकसंमतीने केला आहे किंवा त्याच्या हलगर्जीपणामुळे घडला आहे असे सिद्ध करण्यात आले असेल, त्याबाबतीत, असा संचालक, व्यवस्थापक, सचिव किंवा इतर अधिकारी, त्या अपराधाबद्दल दोषी असल्याचे मानण्यात येईल आणि ते देखील त्यांच्याविरुद्ध कार्यवाही केली जाण्यास व त्यानुसार शिक्षा होण्यास पात्र असतील.

स्पष्टीकरण.— या कलमाच्या प्रयोजनार्थ,—

(क) “कंपनी” याचा अर्थ, कोणताही निगम निकाय, असा असून त्यामध्ये एखाद्या भागीदारी संस्थेचा किंवा इतर व्यक्तिसंघाचा समावेश होतो, आणि

(ख) एखाद्या भागीदारी संस्थेच्या संबंधातील “संचालक” याचा अर्थ, भागीदारी संस्थेमधील एखादा भागीदार, असा आहे.

१. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम २० द्वारे कलम २४ ऐवजी दाखल करण्यात आले (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

अपराध दखलपात्र, २७. या अधिनियमाअन्वये प्रत्येक अपराध हा, दखलपात्र, अजामीनपात्र व आपसात न मिटविण्याजोगा असेल.
अजामीनपात्र व आपसात न मिटविण्याजोगा असणे.

अपराधांची २८. (१) कोणतेही न्यायालय,—
दखल.

(क) संबंधित समुचित प्राधिकरण, किंवा केंद्र सरकार किंवा, यथास्थिति, राज्य शासन, यांनी याबाबतीत प्राधिकृत केलेला कोणताही अधिकारी किंवा समुचित प्राधिकरण ; किंवा

(ख) जिने, अभिकथित अपराधाबाबत आणि न्यायालयाकडे तक्रार करण्याच्या आपल्या इराद्याबाबत ^१ [पंधरा दिवसांपेक्षा] कमी नसेल इतक्या दिवसांची नोटीस विहित केलेल्या रीतीने समुचित प्राधिकरणाकडे दिली असेल अशी व्यक्ती,

यांच्याकडून तक्रार प्राप्त झाल्याशिवाय या अधिनियमाखालील अपराधाची दखल घेणार नाही.

स्पष्टीकरण.— या खंडाच्या प्रयोजनार्थ, “ व्यक्ती ” या संज्ञेमध्ये, सामाजिक संस्थेचा समावेश होतो.

(२) महानगर दंडाधिकारी किंवा प्रथम वर्ग न्याय दंडाधिकारी, यांच्या न्यायालयाव्यतिरिक्त कोणतेही न्यायालय, या अधिनियमाअन्वये कोणत्याही शिक्षापात्र अपराधाची न्यायचौकशी करणार नाही.

(३) पोटकलम (१) च्या खंड (ख) अन्वये, तक्रार करण्यात आली असेल त्याबाबतीत, न्यायालयास, अशा व्यक्तीच्या मागणीवरून, समुचित प्राधिकरणाच्या ताब्यातील संबंधित अभिलेखांच्या प्रती अशा व्यक्तीला उपलब्ध करून देण्यासाठी समुचित प्राधिकरणाला निदेश देता येतील.

प्रकरण आठ

संकीर्ण

अभिलेख ठेवणे. २९. (१) या अधिनियमाअन्वये व नियमांन्वये ठेवणे आवश्यक असलेले सर्व अभिलेख, तक्ते, नमुने, अहवाल, संमतीपत्रे व इतर सर्व दस्तऐवज दोन वर्षांच्या कालावधीकरिता किंवा विहित करण्यात येईल एवढ्या कालावधीकरिता जतन करून ठेवण्यात येईल :

परंतु असे की, एखाद्या आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्राच्या, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळेच्या किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालयाच्या विरुद्ध कोणताही फौजदारी व अन्य खटला दाखल करण्यात आलेला असेल तर, त्या केंद्राचे, प्रयोगशाळेचे किंवा चिकित्सालयाचे अभिलेख व इतर सर्व दस्तऐवज, असा खटला अंतिमरीत्या निकालात निघेपर्यंत जतन करून ठेवण्यात येतील.

(२) असे सर्व अभिलेख, समुचित प्राधिकरणाला किंवा समुचित प्राधिकरणाने याबाबतीत प्राधिकृत केलेल्या अन्य कोणत्याही व्यक्तीला तपासणीसाठी सर्व वाजवी वेळी उपलब्ध करून देण्यात येतील.

अभिलेख, ३०. ^१[(१) जर, कोणत्याही आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्रामध्ये, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळेत, आनुवंशिकीय इत्यादींची झडती चिकित्सालयात किंवा इतर कोणत्याही ठिकाणी, या अधिनियमाखालील एखादा अपराध करण्यात आला आहे किंवा घेणे व जप्त करणे करण्यात येत आहे असे समुचित प्राधिकरणाला सकारण वाटत असेल तर, असे प्राधिकरण किंवा याबाबतीत प्राधिकृत केलेला कोणताही अधिकारी यास, विहित करण्यात येतील अशा नियमांना अधीन राहून, अशा आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्रात, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळेत, आनुवंशिकीय चिकित्सालयात किंवा इतर कोणत्याही ठिकाणी, अशा प्राधिकरणाला किंवा अधिकाऱ्याला ज्या मदतीची, कोणतीही असल्यास, आवश्यकता वाटत असल्यास अशा मदतीसह सर्व वाजवी वेळांमध्ये प्रवेश करता येईल व झडती घेता येईल आणि तेथील कोणताही अभिलेख, नोंदवही, दस्तऐवज, वही, पत्रक, जाहिरात किंवा तेथे आढळणारी इतर कोणतीही वस्तू यांची तपासणी करता येईल आणि या अधिनियमाअन्वये, शिक्षापात्र असलेला अपराध केल्याचा पुरावा म्हणून या बाबी सादर करता येतील असे या प्राधिकरणास किंवा अधिकाऱ्यास सकारण वाटत असेल तर, त्या जप्त करून त्यास मोहोरबंद करता येईल.]

१. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम २९ द्वारे “तीस दिवसांपेक्षा” या ऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २२ द्वारे पोटकलम (१) ऐवजी दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

१९७४ चा २. (२) झडती व जप्ती या संबंधातील फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ च्या तरतुदी, शक्य असतील तेथवर, या अधिनियमाअन्वये केलेल्या प्रत्येक झडतीस किंवा जप्तीस लागू होतील.

३१. या अधिनियमाच्या तरतुदीनुसार सद्भावनेने केलेल्या किंवा करण्याचा उद्देश असलेल्या कोणत्याही गोष्टीकरिता केंद्र सरकार किंवा राज्य शासन किंवा समुचित प्राधिकरण, अथवा यांपैकी कोणीही प्राधिकृत केलेला कोणताही अधिकारी यांच्याविरुद्ध कोणताही दावा, खटला किंवा इतर कायदेशीर कारवाई दाखल करण्यात येणार नाही.

सद्भावनेने
केलेल्या कृतीस
संरक्षण.

२००३ चा १४. [३१क. (१) प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रे (विनियमन व गैरवापरास प्रतिबंध) सुधारणा अधिनियम, २००२ च्या तरतुदी अंमलात आणताना कोणतीही अडचण उद्भवल्यास, केंद्र सरकारला राजपत्रात प्रसिद्ध केलेल्या आदेशाद्वारे, ती अडचण दूर करण्यासाठी त्याला आवश्यक किंवा इष्ट वाटेल त्याप्रमाणे उक्त अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत नसतील अशा तरतुदी करता येतील :

अडचणी दूर
करणे.

२००३ चा १४. परंतु असे की, प्रसव-पूर्व रोगनिदान तंत्रे (विनियमन व गैरवापरास प्रतिबंध) सुधारणा अधिनियम, २००२ याच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून तीन वर्षांचा कालावधी संपल्यानंतर या कलमाअन्वये कोणताही आदेश दिला जाणार नाही.

(२) या कलमाअन्वये काढण्यात आलेला प्रत्येक आदेश, तो काढण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर संसदेच्या दोन्ही सभागृहांपुढे मांडण्यात येईल.]

३२. (१) या अधिनियमांच्या तरतुदी पार पाडण्यासाठी केंद्र सरकारला नियम करता येतील.

नियम करण्याचा
अधिकार.

(२) विशेषकरून आणि पूर्ववर्ती अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेस बाध न आणता अशा नियमांद्वारे पुढील गोष्टींची तरतूद करता येईल :-

१[(एक) कलम ३ च्या खंड (२) अन्वये नोंदणीकृत आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय येथे नियुक्त केलेल्या व्यक्तींच्या किमान अर्हता ;

(एक क) कलम ४ चे पोटकलम (३) याच्या परंतुकान्वये आपल्या चिकित्सालयांमध्ये गरोदर महिलेवर स्वनातीत-चित्रणाचा वापर करणाऱ्या एखाद्या व्यक्तीने ज्या पद्धतीने त्यांचा अभिलेख ठेवला पाहिजे, ती पद्धत ;]

(दोन) कलम ५ अन्वये गरोदर महिलेची संमती ज्या नमुन्यात घ्यावयाची आहे तो नमुना ;

(तीन) कलम ८ च्या पोटकलम (४) अन्वये केंद्रीय पर्यवेक्षी मंडळाच्या सदस्यांनी आपली कार्ये पार पाडताना अनुसरावयाची कार्यपद्धती ;

(चार) कलम ९ च्या पोटकलम (५) अन्वये पदसिद्ध सदस्यांखेरीज अन्य सदस्यांना अनुज्ञेय असलेले भत्ते ;

३[(चार क) केंद्रीय पर्यवेक्षी मंडळाने कलम १६ च्या खंड (चार) अन्वये निर्धारित केलेली आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा आणि आनुवंशिकीय चिकित्सालये येथे कार्यरत असणाऱ्या व्यक्तींनी पालन करावयाची आचारसंहिता ;

(चार ख) या अधिनियमाच्या कलम १६क, पोटकलम (१) च्या खंड (चार) अन्वये राज्यात हाती घेण्यात आलेल्या विभिन्न उपक्रमांच्या बाबतीत मंडळ आणि केंद्र सरकार यांच्याकडे राज्य किंवा संघ राज्यक्षेत्र पर्यवेक्षी मंडळे ज्या रीतीने अहवाल सादर करतील ती रीत ;

(चार ग) कलम १७क च्या खंड (घ) अन्वये अन्य कोणत्याही बाबतीत समुचित प्राधिकाऱ्याला अधिकार प्रदान करणे ;]

(पाच) कलम १७ च्या पोटकलम (८) याच्या परंतुकान्वये सल्लागार समितीच्या कोणत्याही दोन बैठकांदरम्यानचा कालावधी ;

१. २००३ चा अधिनियम क्रमांक १४, कलम २३ द्वारे हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २४ द्वारे खंड (एक) ऐवजी दाखल करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम २४ द्वारे हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला (१४ फेब्रुवारी, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

(सहा) ज्या अटी व शर्तीच्या अधीन राहून एखाद्या व्यक्तीची सल्लागार समितीवर नियुक्ती करता येईल त्या अटी व शर्ती आणि कलम १७ च्या पोटकलम (९) अन्वये, अशा समितीने अनुसरावयाची कार्यपद्धती ;

(सात) ज्या नमुन्यात व ज्या रीतीने नोंदणीसाठी अर्ज करण्यात येईल तो नमुना व ती रीत आणि कलम १८ च्या पोटकलम (२) अन्वये त्यासाठी भरावयाची फी ;

(आठ) कलम १८ च्या पोटकलम (५) अन्वये आनुवंशिकीय समुपदेशन केंद्र, आनुवंशिकीय प्रयोगशाळा किंवा आनुवंशिकीय चिकित्सालय यांनी पुरवावयाच्या सुविधा, ठेवावयाची साधनसामग्री व अन्य प्रमाणके ;

(नऊ) कलम १९ च्या पोटकलम (१) अन्वये नोंदणी प्रमाणपत्र ज्या नमुन्यात देण्यात येईल तो नमुना ;

(दहा) ज्या रीतीने आणि ज्या कालावधीनंतर, नोंदणी प्रमाणपत्राचे नवीकरण करण्यात येईल ती रीत आणि तो कालावधी, आणि नवीकरणासाठी कलम १९ च्या पोटकलम (३) अन्वये अनुज्ञेय असेल ती फी ;

(अकरा) कलम २१ अन्वये ज्या रीतीने अपील दाखल करण्यात येईल ती रीत ;

(बारा) कलम २९ च्या पोटकलम (१) अन्वये ज्या कालावधीपर्यंत अहवाल, तक्ते, इत्यादी जतन करण्यात येतील असा कालावधी ;

(तेरा) कागदपत्रे, अभिलेख, वस्तू, इत्यादी ज्या रीतीने जप्त करण्यात येतील ती रीत आणि अशा जप्त केलेल्या वस्तूंची यादी तयार करण्याची आणि अशी कागदपत्रे, अभिलेख आणि वस्तू कलम ३० च्या पोटकलम (१) अन्वये ज्या व्यक्तीच्या अभिरक्षेतून जप्त करण्यात आले होते, तिच्याकडे सुपूर्द करण्याची रीत ;

(चौदा) विहित करणे आवश्यक असणारी किंवा विहित करण्यात येईल अशी अन्य कोणतीही बाब.

विनियम करण्याचा अधिकार. ३३. मंडळास, केंद्र सरकारच्या पूर्व मंजूरीने, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे या अधिनियमाच्या आणि त्याखाली करण्यात आलेल्या नियमांच्या तरतुदींशी विसंगत नसतील असे विनियम करून पुढील गोष्टींची तरतूद करता येईल :—

(क) मंडळाच्या बैठकीची वेळ व ठिकाण आणि अशा बैठकीच्या कामकाजासाठी अनुसरावयाची कार्यपद्धती, आणि कलम ९ च्या पोटकलम (१) अन्वये गणपूर्तीसाठी आवश्यक असलेली सदस्य संख्या ;

(ख) कलम ११ च्या पोटकलम (१) अन्वये एखादी व्यक्ती मंडळाशी ज्या रीतीने तात्पुरती सहभागी होईल ती रीत ;

(ग) कलम १२ अन्वये नियुक्त करण्यात आलेले मंडळाचे अधिकारी व अन्य कर्मचारी यांच्या नियुक्तीची पद्धत, त्यांच्या सेवाशर्ती आणि वेतनमान व भत्ते ;

(घ) सर्वसाधारणपणे मंडळाच्या कामकाजाचे कार्यक्षम चालन.

संसदेपुढे मांडावयाचे नियम व विनियम. ३४. या अधिनियमाअन्वये केलेला प्रत्येक नियम आणि प्रत्येक विनियम, तो करण्यात आल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर, ते एका सत्राने बनलेल्या अथवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता सत्रासीन असताना ठेवला जाईल आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या पाठोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी जर त्या नियमांत वा विनियमात कोणतेही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले अथवा तो नियम वा विनियम करण्यात येऊ नये याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले, तर त्यानंतर ते नियम किंवा विनियम अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच परिणामक होतील किंवा, यथास्थिति, मुळीच परिणामक होणार नाहीत ; तथापि, असे कोणतेही फेरबदल किंवा शुन्यीकरण यामुळे त्या नियमान्वये किंवा विनियमान्वये पूर्वी केलेल्या कोणत्याही गोष्टींच्या विधिग्राह्यतेस बाध येणार नाही.

ग्राम न्यायालय अधिनियम, २००८

(सन २००९ चा अधिनियम क्रमांक ४)

[१८ डिसेंबर, २०१८ रोजी यथाविद्यमान]

[७ जानेवारी, २००९.]

नागरिकांना त्यांच्या दारी न्याय मिळवून देण्याच्या प्रयोजनांसाठी आणि कोणत्याही नागरिकाला सामाजिक, आर्थिक किंवा इतर निःसमर्थता या कारणांमुळे न्याय मिळण्याची संधी नाकारली जाणार नाही याची सुनिश्चिती करण्यासाठी मूलभूत स्तरावर ग्राम न्यायालये स्थापन करण्याकरिता आणि त्याच्याशी संबंधित व तदानुषंगिक बाबींसाठी तरतूद करण्याकरिता अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या एकोणसाठाव्या वर्षी तो संसदेद्वारे पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास, ग्राम न्यायालय अधिनियम, २००८ असे म्हणावे.

संक्षिप्त नाव, व्याप्ती
व प्रारंभ.

(२) तो, जम्मू व काश्मीर राज्य, नागालँड राज्य, अरुणाचल प्रदेश राज्य, सिक्किम राज्य खेरीज करून संपूर्ण भारतात आणि जनजाती क्षेत्रांस लागू होईल.

स्पष्टीकरण.—या पोटकलमात, “ जनजाति क्षेत्रे ” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, संविधानाच्या सहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद २० खालील तक्त्याच्या भाग एक, दोन, दोन क आणि तीन यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली क्षेत्रे ही अनुक्रमे आसाम राज्य, मेघालय राज्य, त्रिपुरा राज्य व मिझोरम राज्य यांमधील क्षेत्रे, असा आहे.

(३) तो, केंद्र सरकार, **राजपत्रात** प्रसिद्ध केलेल्या अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा दिनांकास ^१ अंमलात येईल; आणि वेगवेगळ्या राज्यांसाठी वेगवेगळे दिनांक नियत करता येतील.

२. या अधिनियमात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर,—

व्याख्या.

(क) “ ग्राम न्यायालय ” याचा अर्थ, कलम ३ च्या पोटकलम (१) अन्वये स्थापन केलेले न्यायालय, असा आहे ;

(ख) “ग्रामपंचायत” याचा अर्थ, ग्रामीण क्षेत्रांसाठी, संविधानाच्या अनुच्छेद २४३ ख अन्वये ग्राम पातळीवर घटित करण्यात आलेली स्वराज्य संस्था (मग तिला कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येवो), असा आहे ;

(ग) “उच्च न्यायालय” याचा अर्थ,—

(एक) कोणत्याही राज्याच्या संबंधात, त्या राज्यासाठी असलेले उच्च न्यायालय ;

(दोन) एखाद्या राज्यासाठी असलेल्या उच्च न्यायालयाच्या अधिकारितेचा ज्या संघ राज्यक्षेत्रावर कायद्याद्वारे विस्तार करण्यात आलेला असेल त्याच्या संबंधात ते उच्च न्यायालय ;

(तीन) इतर कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधात, भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाव्यतिरिक्त त्या राज्यक्षेत्रासाठी असलेले फौजदारी अपिलाचे उच्चतम न्यायालय,

असा आहे ;

(घ) “ अधिसूचना ” याचा अर्थ, **राजपत्रात** प्रसिद्ध केलेली अधिसूचना, असा आहे आणि “अधिसूचित” या शब्दप्रयोगाचा अन्वयार्थ त्यानुसार लावण्यात येईल ;

(ङ) “ न्यायाधिकारी ” याचा अर्थ, कलम ५ अन्वये नियुक्त केलेला ग्राम न्यायालयाचा पीठासीन अधिकारी, असा आहे ;

(च) “ मधल्या पातळीवरील पंचायत ” याचा अर्थ, संविधानाच्या भाग नऊ च्या तरतुदीनुसार ग्रामीण क्षेत्रासाठी, संविधानाच्या अनुच्छेद २४३ ख अन्वये मधल्या पातळीवर घटित करण्यात आलेली स्वराज्य संस्था, (मग तिला कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येवो) असा आहे ;

(छ) “ विहित ” याचा अर्थ, या अधिनियमान्वये केलेल्या नियमांद्वारे विहित, असा आहे ;

^१ २ ऑक्टोबर २००९, पहा अधिसूचना क्र. एस. ओ. २३१३ (ई), दिनांक ११ नोव्हेंबर २००९, पहा भारताचे **राजपत्र**, असाधारण, भाग दोन, कलम ३ (दोन).

- (ज) “ अनुसूची ” याचा अर्थ, या अधिनियमाला जोडलेली अनुसूची, असा आहे;
- (झ) संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधात “ राज्य शासन ” याचा अर्थ, संविधानाच्या अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त केलेला त्याचा प्रशासक, असा आहे;

(ज) यामध्ये वापरलेले व व्याख्या न केलेले परंतु दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ किंवा फौजदारी १९०८ चा ५. प्रक्रिया संहिता, १९७३ यामध्ये व्याख्या केलेले शब्द व शब्दप्रयोग यांना त्या संहितांमध्ये अनुक्रमे जे अर्थ १९७४ चा २. नेमून दिलेले असतील, तेच अर्थ असतील.

प्रकरण दोन

ग्राम न्यायालय

ग्राम न्यायालयांची स्थापना. ३. (१) या अधिनियमाद्वारे ग्राम न्यायालयास प्रदान केलेल्या अधिकारितेच्या व अधिकारांचा वापर करण्याच्या प्रयोजनासाठी, राज्य शासनास, उच्च न्यायालयाशी विचारविनिमय केल्यानंतर, अधिसूचनेद्वारे जिल्ह्यातील प्रत्येक मधल्या पातळीवरील पंचायतीसाठी किंवा लगतच्या मधल्या पातळीवरील पंचायतीच्या गटासाठी किंवा जेथे कोणत्याही राज्यामध्ये मधल्या पातळीवरील पंचायत नसेल तेथे, लगतच्या ग्रामपंचायतीच्या गटासाठी एका किंवा अधिक ग्राम न्यायालयांची स्थापना करता येईल.

(२) राज्य शासन, उच्च न्यायालयाशी विचारविनिमय केल्यानंतर, ग्राम न्यायालयाच्या अधिकारितेचा ज्या क्षेत्रावर विस्तार करावयाचा असेल त्या क्षेत्राच्या स्थानिक सीमा अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करील आणि शासनाला अशा सीमा कोणत्याही वेळी वाढविता येतील, कमी करता येतील किंवा त्यांमध्ये फेरफार करता येईल.

(३) पोटकलम (१) अन्वये केलेली ग्राम न्यायालये ही, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यान्वये स्थापन करण्यात आलेल्या न्यायालयांव्यतिरिक्त असतील.

ग्राम न्यायालयाचे मुख्यालय. ४. प्रत्येक ग्राम न्यायालयाचे मुख्यालय, ज्या मधल्या पातळीवरील पंचायतीसाठी ग्राम न्यायालय स्थापन केले असेल त्या मधल्या पातळीवरील पंचायतीच्या मुख्यालयाच्या ठिकाणी किंवा राज्य शासनाकडून अधिसूचित करण्यात येईल अशा इतर ठिकाणी स्थित असेल.

न्यायाधिकाऱ्याची नियुक्ती. ५. राज्य शासन, उच्च न्यायालयाशी विचारविनिमय करून, प्रत्येक ग्राम न्यायालयासाठी एका न्यायाधिकाऱ्याची नियुक्ती करील.

न्यायाधिकाऱ्याच्या नियुक्तीसाठी अर्हता. ६. (१) एखादी व्यक्ती, प्रथम वर्ग न्याय दंडाधिकारी म्हणून नियुक्त केली जाण्यास पात्र नसेल तर, ती न्यायाधिकारी म्हणून नियुक्त केली जाण्यास अर्ह असणार नाही.

(२) न्यायाधिकाऱ्याची नियुक्ती करताना, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, महिला आणि राज्य शासनाकडून वेळोवेळी अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करण्यात येईल असे इतर वर्ग किंवा समुदाय यांच्या सदस्यांना प्रतिनिधित्व देण्यात येईल.

न्यायाधिकाऱ्याचे वेतन, भत्ते आणि सेवेच्या इतर अटी व शर्ती. ७. न्यायाधिकाऱ्याला देय असलेले वेतन व इतर भत्ते, आणि त्याच्या सेवेच्या इतर अटी व शर्ती, ह्या प्रथम वर्ग न्याय दंडाधिकाऱ्याला जशा लागू असतात तशाच लागू असतील.

न्यायाधिकारी ज्या कार्यवाहीशी हितसंबंधित असेल त्याने त्या कार्यवाहीमध्ये पीठासीन न होणे. ८. न्यायाधिकाऱ्याचा ग्राम न्यायालयाच्या ज्या कार्यवाहीमध्ये कोणताही हितसंबंध असेल किंवा अन्यथा त्याचे नाव विवादाच्या विषयवस्तूमध्ये अंतर्भूत असेल किंवा तो अशा कार्यवाहीतील कोणत्याही पक्षकाराशी संबंधित असेल तर तो त्या कार्यवाहीमध्ये पीठासीन होणार नाही, आणि अशा प्रकरणात न्यायाधिकारी ही बाब अन्य कोणत्याही न्यायाधिकाऱ्याकडे हस्तांतरित करण्यासाठी जिल्हा न्यायालयाकडे किंवा, यथास्थिति, सत्र न्यायालयाकडे ती बाब सोपवील.

न्यायाधिकाऱ्याने गावागावांमध्ये फिरती न्यायालये भरवणे व कामकाज चालविणे. ९. (१) न्यायाधिकारी त्याच्या अधिकारितेत येणाऱ्या गावांना नियतकालिक भेट देईल आणि त्याच्या मते, जेथे साधारणपणे पक्षकार राहतात किंवा जेथे संपूर्ण वादकारण किंवा त्याचा भाग उद्भवला होता त्या ठिकाणाच्या अगदी जवळ जे ठिकाण असेल अशा कोणत्याही ठिकाणी न्यायचौकशी करील किंवा कार्यवाही करील :

परंतु असे की, ग्राम न्यायालयाने त्याच्या मुख्यालयाच्या बाहेर फिरते न्यायालय भरविण्याचे ठरविले असेल त्याबाबतीत ते, ज्या दिनांकास व ज्या ठिकाणी फिरते न्यायालय भरविण्याचे प्रस्तावित केले तो दिनांक व ते ठिकाण यांना व्यापक प्रसिद्धी देईल.

(२) राज्य शासन, ग्राम न्यायालयाच्या मुख्यालयाबाहेर न्यायचौकशी करताना किंवा कार्यवाही चालविताना, न्यायाधिकाऱ्याकडून फिरते न्यायालय भरविण्याकरिता, ग्राम न्यायालयांना वाहनांसह सर्व सुविधा पुरवील.

१०. या अधिनियमान्वये स्थापन करण्यात आलेले प्रत्येक ग्राम न्यायालय, राज्य शासनाच्या मान्यतेने, ग्राम न्यायालयाची उच्च न्यायालयाकडून विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यातील व आकारातील न्यायालयीन मोहोरेचा वापर करील. मोहोर.

प्रकरण तीन

ग्राम न्यायालयाची अधिकारिता, अधिकार व प्राधिकार

१९७४ चा २. ११. फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ किंवा दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, ग्राम न्यायालय या अधिनियमान्वये तरतूद केलेल्या रीतीने व त्या मर्यादेत दिवाणी व फौजदारी या दोन्ही अधिकारितेचा वापर करील. ग्राम न्यायालयाची अधिकारिता.

१९७४ चा २. १२. (१) फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, ग्राम न्यायालयास एखाद्या तक्रारीवरून किंवा पोलीस अहवालावरून अपराधाची दखल घेता येईल आणि ते,— फौजदारी अधिकारिता.

(क) पहिल्या अनुसूचीच्या भाग एक मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या सर्व अपराधांची न्यायचौकशी करील ; आणि

(ख) त्या अनुसूचीच्या भाग दोन मध्ये समाविष्ट केलेल्या अधिनियमितींमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या सर्व अपराधांची न्यायचौकशी करील व कोणताही असल्यास, अनुतोष देईल.

(२) पोट-कलम (१) च्या तरतुदींना बाध न येऊ देता, ग्राम न्यायालय, कलम १४ च्या पोट-कलम (३) अन्वये राज्य शासनाकडून अधिसूचित करण्यात येतील अशा, राज्य अधिनियमांखालील सर्व अपराधांचीही न्यायचौकशी करील किंवा असा अनुतोष देईल.

१९०८ चा ५. १३. (१) दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, आणि पोट-कलम (२) ला अधीन राहून, ग्राम न्यायालयास,— दिवाणी अधिकारिता.

(क) दुसऱ्या अनुसूचीच्या भाग एक मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या विवादांच्या प्रवर्गांतर्गत येणाऱ्या दिवाणी स्वरूपाच्या सर्व दाव्यांची किंवा कार्यवाहीची न्यायचौकशी करण्याची ;

(ख) कलम १४ च्या पोट-कलम (१) अन्वये केंद्र सरकारकडून आणि उक्त कलमाच्या पोट-कलम (३) अन्वये राज्य शासनाकडून अधिसूचित करण्यात येतील अशा सर्व प्रवर्गांतील दाव्यांची व विवादांची न्यायचौकशी करण्याची,
—अधिकारिता असेल.

(२) ग्राम न्यायालयाच्या आर्थिक मर्यादा, राज्य शासनाशी विचारविनिमय करून उच्च न्यायालयाकडून अधिसूचनेद्वारे, वेळोवेळी, विनिर्दिष्ट करण्यात येतील त्याप्रमाणे असतील.

१४. (१) पहिल्या अनुसूचीच्या भाग एक किंवा भाग दोन मध्ये किंवा, यथास्थिति, दुसऱ्या अनुसूचीच्या भाग दोन मध्ये कोणत्याही बाबीची भर घालणे किंवा ती वगळणे आवश्यक किंवा इष्ट आहे याबाबत केंद्र सरकारची खात्री पटली असेल त्याबाबतीत त्याला अधिसूचनेद्वारे, तसे करता येईल आणि त्यानुसार त्यात सुधारणा करण्यात आली असल्याचे मानण्यात येईल. अनुसूचीमध्ये सुधारणा करण्याचा अधिकार.

(२) पोट-कलम (१) अन्वये काढलेली प्रत्येक अधिसूचना संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर मांडण्यात येईल.

(३) ज्या संबंधात राज्य विधानमंडळ कायदे करण्यासाठी सक्षम असेल त्या संबंधात, जर, पहिल्या अनुसूचीच्या भाग तीन मध्ये किंवा दुसऱ्या अनुसूचीच्या भाग तीनमध्ये कोणत्याही बाबीची भर घालणे किंवा कोणतीही बाब अनुसूचीमधून वगळणे आवश्यक किंवा इष्ट आहे याबाबत, राज्य शासनाची खात्री पटली असेल तर, राज्य शासनाला, उच्च न्यायालयाशी विचारविनिमय करून, अधिसूचनेद्वारे तसे करता येईल आणि त्यानंतर, पहिल्या अनुसूचीत किंवा, यथास्थिति, दुसऱ्या अनुसूचीत त्यानुसार सुधारणा करण्यात आली असल्याचे मानण्यात येईल.

(४) पोट-कलम (३) अन्वये काढलेली प्रत्येक अधिसूचना राज्य विधानमंडळासमोर मांडण्यात येईल.

- मुदत. १५. (१) मुदत अधिनियम, १९६३ याच्या तरतुदी ग्राम न्यायालयाकडून चौकशीयोग्य असलेल्या दाव्यांना १९६३ चा ३६.
लागू असतील.
- (२) फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ याच्या प्रकरण छत्तीसमधील तरतुदी, ग्राम न्यायालयाकडून चौकशीयोग्य १९७४ चा २.
असलेल्या अपराधांच्या संबंधात लागू असतील.

प्रलंबित कार्यवाहीचे हस्तांतरण. १६. (१) जिल्हा न्यायालयाला किंवा, यथास्थिति, सत्र न्यायालयाला, उच्च न्यायालयाकडून अधिसूचित करण्यात येईल अशा दिनांकापासून, त्या न्यायालयांना दुय्यम असलेल्या न्यायालयांसमोर प्रलंबित असलेली सर्व दिवाणी किंवा फौजदारी प्रकरणे, अशा प्रकरणांची न्यायचौकशी करण्यासाठी किंवा ती निकालात काढण्यासाठी सक्षम असलेल्या ग्राम न्यायालयाकडे हस्तांतरित करता येतील.

(२) ग्राम न्यायालयास, त्याच्या स्वविवेकाने, एकतर, प्रकरणांची पुनर्चौकशी करता येईल किंवा ज्या टप्प्यावर ती प्रकरणे त्याच्याकडे हस्तांतरित करण्यात आली होती त्या टप्प्यापासून त्यांवर कार्यवाही करता येईल.

लिपिकवर्गीय अधिकाऱ्यांची कर्तव्ये. १७. (१) राज्य शासन, ग्राम न्यायालयाला त्याची कार्ये पार पाडताना साहाय्य करण्यासाठी आवश्यक असलेले अधिकारी व इतर कर्मचारी यांचे स्वरूप व प्रवर्ग ठरवील आणि त्याला योग्य वाटतील असे अधिकारी व इतर कर्मचारी ग्राम न्यायालयास पुरवील.

(२) ग्राम न्यायालयाचे अधिकारी व इतर कर्मचारी यांना देय असलेले वेतन व भत्ते आणि त्यांच्या सेवेच्या इतर शर्ती ह्या, राज्य शासनाकडून विहित करण्यात येतील त्याप्रमाणे असतील.

(३) ग्राम न्यायालयाचे अधिकारी व इतर कर्मचारी हे, न्यायाधिकाऱ्याकडून त्यांना वेळोवेळी नेमून देण्यात येतील अशी कर्तव्ये पार पाडतील.

प्रकरण चार

फौजदारी खटल्यांची कार्यपद्धती

फौजदारी न्यायचौकशीमध्ये अधिनियमाचा अधिभावी अंमल असणे. १८. या अधिनियमाच्या तरतुदी ह्या, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ मध्ये किंवा इतर कोणत्याही कायद्यामध्ये १९७४ चा २.
काहीही अंतर्भूत असले तरी, अंमलात असतील परंतु, या अधिनियमात स्पष्टपणे तरतूद केली असल्याखेरीज, संहितेच्या तरतुदी ह्या जेथवर या अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत नसतील तेथवर, ग्राम न्यायालयासमोरील कार्यवाहीला लागू होतील ; आणि संहितेच्या उक्त तरतुदींच्या प्रयोजनासाठी, ग्राम न्यायालय हे, प्रथम वर्ग न्याय दंडाधिकाऱ्याचे न्यायालय असल्याचे मानण्यात येईल.

ग्राम न्यायालयाने संक्षिप्त न्यायचौकशीची कार्यपद्धती अनुसरणे. १९. (१) फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ याच्या कलम २६० च्या पोट-कलम (१) मध्ये किंवा कलम १९७४ चा २६२ च्या पोट-कलम (२) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, ग्राम न्यायालय, उक्त संहितेच्या प्रकरण एकवीस २.
मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कार्यपद्धतीनुसार संक्षिप्त रीतीने अपराधांची न्यायचौकशी करील आणि उक्त संहितेचे कलम २६२ चे पोट-कलम (१) आणि कलमे २६३ ते २६५ यांच्या तरतुदी शक्य होईल तेथवर, अशा न्यायचौकशीस लागू होतील.

(२) संक्षिप्त न्यायचौकशी करण्याच्या ओघात, जेव्हा एखाद्या प्रकरणाची संक्षिप्तपणे न्यायचौकशी करणे इष्ट होणार नाही, अशा स्वरूपाचे हे प्रकरण असेल असे न्यायाधिकाऱ्याला दिसून येईल तेव्हा, न्यायाधिकारी, ज्याची तपासणी करण्यात आलेली असेल अशा कोणत्याही साक्षीदाराला परत बोलावील आणि फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७४ चा १९७३ अन्वये तरतूद केलेल्या रीतीने प्रकरणाची फेरसुनावणी करण्याची कार्यवाही करील. २.

ग्राम न्यायालयासमोर तडजोडीची विनंती करणे. २०. अपराधाचा आरोप असलेल्या व्यक्तीला, ज्या ग्राम न्यायालयात अशा अपराधाची न्यायचौकशी प्रलंबित आहे त्या ग्राम न्यायालयात तडजोडीसाठी विनंती अर्ज दाखल करता येईल आणि ग्राम न्यायालय, फौजदारी १९७४ चा २.
प्रक्रिया संहिता, १९७३ याच्या प्रकरण एकवीस क मधील तरतुदीनुसार प्रकरण निकालात काढील.

ग्राम न्यायालयात खटले चालविणे आणि पक्षकारांना कायदेविषयक साहाय्य. २१. (१) शासनाच्या वतीने ग्राम न्यायालयात फौजदारी खटले चालविण्याच्या प्रयोजनासाठी, फौजदारी १९७४ चा २.
प्रक्रिया संहिता, १९७३ याच्या कलम २५ च्या तरतुदी लागू होतील.

(२) पोट-कलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, ग्राम न्यायालयासमोरील फौजदारी कार्यवाहीमध्ये, फिर्यादीला, ग्राम न्यायालयाच्या संमतीने, खटल्यात बाजू मांडण्यासाठी त्याच्या खर्चाने त्याच्या पसंतीच्या एखाद्या अधिवक्त्याची नेमणूक करता येईल.

१९८७ चा ३९. (३) विधि सेवा प्राधिकरण अधिनियम, १९८७ याच्या कलम ६ अन्वये घटित केलेले राज्य विधि सेवा प्राधिकरण, अधिवक्त्यांची एक नामिका तयार करील आणि प्रत्येक ग्राम न्यायालयाशी संलग्न म्हणून त्यांच्यापैकी किमान दोघांची नियुक्ती करील जेणेकरून अधिवक्ता नेमण्यास असमर्थ असलेल्या आरोपीला ग्राम न्यायालयाकडून त्यांच्या सेवा पुरविता येतील.

२२. (१) प्रत्येक न्यायचौकशीच्या न्यायनिर्णयाची अधिघोषणा ही, न्यायचौकशी संपल्यानंतर तात्काळ किंवा पक्षकारांना नोटीस देण्यात येईल अशा पंधरा दिवसापेक्षा अधिक नसलेल्या कोणत्याही नंतरच्या वेळी न्यायाधिकाऱ्याकडून खुल्या न्यायालयात करण्यात येईल. न्यायनिर्णयाची अधिघोषणा.

(२) ग्राम न्यायालय, त्याच्या न्यायनिर्णयाची एक प्रत दोन्हीही पक्षकारांना तात्काळ विनामूल्य देईल.

प्रकरण पाच

दिवाणी खटल्यांची कार्यपद्धती

१९०८ चा ५. २३. या अधिनियमाच्या तरतुदी ह्या, दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ मध्ये किंवा इतर कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, अमंलात असतील; परंतु, या अधिनियमात स्पष्टपणे तरतूद केली असल्याखेरीज, संहितेच्या तरतुदी ह्या, जेथवर या अधिनियमाच्या तरतुदीशी विसंगत नसतील तेथवर, ग्राम न्यायालयासमोरील कार्यवाहीला लागू होतील; आणि संहितेच्या उक्त तरतुदींच्या प्रयोजनासाठी, ग्राम न्यायालय हे दिवाणी न्यायालय असल्याचे मानण्यात येईल. दिवाणी कार्यपद्धतीमध्ये अधिनियमाचा अधिभावी अंमल असणे.

२४. (१) त्या त्या वेळी अमंलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अधिनियमाखालील प्रत्येक दावा, हक्कमागणी किंवा विवाद, उच्च न्यायालयाने राज्य शासनाशी वेळोवेळी विचारविनिमय करून विहित केलेल्या अशा नमुन्यात, अशा रीतीने व शंभर रुपयांहून अधिक नसेल अशा फीसोबत, ग्राम न्यायालयाकडे अर्ज करून दाखल करण्यात येईल. दिवाणी विवादांमधील विशेष प्रक्रिया.

(२) एखादा दावा, हक्कमागणी किंवा विवाद यथोचितरीच्या दाखल करण्यात आलेला असेल तर, ग्राम न्यायालयाकडून विरोधी पक्षकाराला त्यात विनिर्दिष्ट केलेल्या दिनांकास उपस्थित राहण्यासाठी आणि हक्कमागणीला उत्तर देण्यासाठी पोटकलम (१) अन्वये करण्यात आलेल्या अर्जाच्या प्रतीसह, समन्स बजावण्यात येईल आणि ते उच्च न्यायालयाकडून विहित करण्यात येईल अशा रीतीने बजावण्यात येईल.

(३) विरोधी पक्षकाराने आपले लेखी निवेदन दाखल केल्यानंतर, ग्राम न्यायालय सुनावणीकरिता दिनांक निश्चित करील आणि सर्व पक्षकारांना व्यक्तिशः किंवा त्यांच्या अधिवक्त्यांमार्फत उपस्थित राहण्याबाबत कळवील.

(४) सुनावणीकरिता निश्चित केलेल्या दिनांकास, ग्राम न्यायालय दोन्ही पक्षकारांचे संबंधित वाद लक्षात घेता, त्यांचे म्हणणे ऐकून घेईल आणि जेथे विवादांमध्ये कोणत्याही पुराव्याच्या नोंदीची आवश्यकता नसेल तेथे, न्यायनिर्णय अधिघोषित करील ; आणि ज्यात पुराव्याच्या नोंदीची आवश्यकता असेल त्याबाबतीत, ग्राम न्यायालय पुढील कार्यवाही करील.

(५) ग्राम न्यायालयास पुढील गोष्टी करण्याचे अधिकार असतील,—

(क) अनुपस्थितीमुळे कोणतेही प्रकरण काढून टाकणे किंवा एकतर्फी कार्यवाही करणे; आणि

(ख) अनुपस्थितीमुळे खारीज केलेला असा कोणताही आदेश किंवा प्रकरणाची एकतर्फी सुनावणी केल्यामुळे त्यांनी संमत केलेला कोणताही आदेश, रद्द ठरवणे.

(६) कार्यवाही दरम्यान उद्भवलेली कोणतीही आनुषंगिक बाब लक्षात घेता, ग्राम न्यायालय, न्यायहिताच्या दृष्टीने त्यास न्याय्य व वाजवी वाटेल अशा कार्यपद्धतीचा अवलंब करील.

(७) कार्यवाही, व्यवहार्य असेल तितक्या, न्यायहिताशी सुसंगत असेल आणि सुनावणी पुढील दिवसांपर्यंत तहकूब करणे आवश्यक आहे अशी कारणे लेखी नमूद करणे आवश्यक असल्याचे ग्राम न्यायालयाला आढळून आले नसेल तर, निष्कर्षाप्रत येईपर्यंत रोजच्या रोज सुनावणी चालू ठेवली जाईल.

(८) ग्राम न्यायालय, पोटकलम (१) अन्वये करण्यात आलेला अर्ज, तो दाखल करण्यात आल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या आत निकालात काढील.

(९) प्रत्येक दावा, हक्कमागणी किंवा विवाद यामधील न्यायनिर्णय, सुनावणीच्या निष्कर्षाच्या लगतनंतर किंवा पंधरा दिवसांपेक्षा अधिक नाही अशा नंतरच्या कोणत्याही कालावधीत, त्याची पक्षकारांना नोटीस देऊन, ग्राम न्यायालयाकडून खुल्या न्यायालयामध्ये अधिघोषित करण्यात येईल.

(१०) न्यायनिर्णयामध्ये प्रकरणाचे संक्षिप्त निवेदन, निर्णीत करावयाचा मुद्दा, त्यावरील निर्णय आणि अशा निर्णयाची कारणे यांचा अंतर्भाव असेल.

(११) न्यायनिर्णय अधिघोषित झाल्याच्या दिनांकापासून तीन दिवसांच्या आत, दोन्ही पक्षकारांना न्यायनिर्णयाची एकेक प्रत विनामूल्य देण्यात येईल.

ग्राम न्यायालयाचे
हुकूमनामे व आदेश
यांची
अंमलबजावणी.

२५. (१) दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, ग्राम न्यायालयाने दिलेला १९०८ चा ५. न्यायनिर्णय हा हुकूमनामा असल्याचे मानण्यात येईल आणि दिवाणी न्यायालयाचा हुकूमनामा म्हणून त्याची ग्राम न्यायालयाकडून अंमलबजावणी करण्यात येईल आणि त्या प्रयोजनाकरिता ग्राम न्यायालयाला दिवाणी न्यायालयाचे सर्व अधिकार असतील.

(२) ग्राम न्यायालय, हुकूमनाम्याच्या अंमलबजावणीच्या संबंधात, दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ मध्ये १९०८ चा ५. तरतूद केलेल्या प्रक्रियेला बांधील असणार नाही तर ते न्यायालय नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वाचा अवलंब करील.

(३) एकतर, ज्या ग्राम न्यायालयाने हुकूमनामा संमत केलेला असेल त्या न्यायालयाला किंवा ज्या ग्राम न्यायालयाकडे तो अंमलबजावणीकरिता पाठवलेला असेल त्या न्यायालयाला त्याची अंमलबजावणी करता येईल.

दिवाणी विवादांचा
समेट आणि
समझोता
करण्यासाठी प्रयत्न
करण्याचे ग्राम
न्यायालयाचे कर्तव्य.

२६. (१) प्रत्येक दाव्यामध्ये किंवा कार्यवाहीमध्ये, दावा हक्कमागणी किंवा विवाद यांच्या विषयवस्तूच्या संबंधात समझोता करताना, पक्षकारांना सहाय्य करणे, त्यांचे मन वळवणे आणि समेट घडवून आणणे यासाठी, त्या प्रकरणाच्या स्वरूपाशी आणि परिस्थितीशी सुसंगत असे करणे जेव्हा शक्य असेल तेव्हा, पहिल्याच क्षणी ग्राम न्यायालयाकडून प्रयत्नांची शिकस्त करण्यात येईल आणि या प्रयोजनाकरिता, ग्राम न्यायालय उच्च न्यायालयाकडून विहित करण्यात येईल अशी कार्यपद्धती अनुसरील.

(२) कोणत्याही दाव्यामध्ये किंवा कार्यवाहीमध्ये, कोणत्याही टप्प्यावर, पक्षकारांमध्ये समझोत्याची वाजवी शक्यता असल्याचे ग्राम न्यायालयास दिसून आले तर, ग्राम न्यायालयास, असा समझोता घडवून आणण्याचे प्रयत्न करणे पक्षकारांना शक्य व्हावे म्हणून, त्यास योग्य वाटेल अशा कालावधीसाठी कार्यवाहीला स्थगिती देता येईल.

(३) पोटकलम (२) अन्वये, कोणत्याही कार्यवाहीला स्थगिती देण्यात आली असेल तर, ग्राम न्यायालयास स्वविवेकाने पक्षकारांमध्ये समझोता घडवून आणण्यासाठी, एका किंवा अनेक समेटकर्त्यांकडे ती बाब निर्देशित करता येईल.

(४) पोटकलम (२) अन्वये प्रदान करण्यात आलेला अधिकार हा, ग्राम न्यायालयाच्या कार्यवाहीला स्थगिती देणाऱ्या अन्य कोणत्याही अधिकाराव्यतिरिक्त असेल आणि तो त्या अधिकाराचे न्यूनीकरण करणारा नसेल.

समेटकर्त्यांची
नियुक्ती.

२७. (१) कलम २६ च्या प्रयोजनार्थ, जिल्हा न्यायालय, जिल्हा दंडाधिकाऱ्याशी विचारविनिमय करून, उच्च न्यायालयाने विहित केलेली अशी अर्हता व अनुभव धारण करीत असेल अशा व्यक्तीची समेटकर्ता म्हणून नियुक्ती करण्यासाठी, ग्राम स्तरावरील सचोटीच्या समाजसेवकांची नावे असलेली एक नामिका तयार करील.

(२) समेटकर्त्यांना देय असणारा बैठक भत्ता व इतर भत्ते आणि समेटकर्ता म्हणून काम करण्यासाठी असलेल्या इतर अटी व शर्ती या, राज्य शासनाने विहित केल्याप्रमाणे असतील.

दिवाणी विवादांचे
हस्तांतरण.

२८. अधिकारिता असलेले जिल्हा न्यायालय, कोणत्याही पक्षकाराने अर्ज केल्यावर किंवा एकाच ग्राम न्यायालयामध्ये बरीच प्रकरणे प्रलंबित असतील किंवा जेव्हा जेव्हा न्यायहिताच्या दृष्टीने त्यास आवश्यक वाटेल तेव्हा, एका ग्राम न्यायालयासमोर प्रलंबित असलेले कोणतेही प्रकरण, त्याच्या अधिकारितेत असलेल्या अन्य कोणत्याही ग्राम न्यायालयाकडे हस्तांतरित करू शकेल.

प्रकरण सहा

सर्वसाधारण कार्यपद्धती

२९. ग्राम न्यायालयासमोरील कार्यवाही आणि त्यांचे न्यायनिर्णय हे, शक्यतोवर, इंग्रजी भाषेव्यतिरिक्त त्या राज्याच्या राजभाषांपैकी एका भाषेत करण्यात येतील.

राज्याच्या राजभाषेत कार्यवाही करणे.

३०. ग्राम न्यायालयास, विवाद परिणामकारक रीतीने हाताळण्यास त्याच्या मते सहाय्यभूत होईल असा कोणताही अहवाल, निवेदन, दस्तऐवज, माहिती किंवा बाब, साक्षीपुरावा म्हणून स्वीकारता येईल मग तो भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम, १८७२ च्या १. अन्वये अन्यथा संबद्ध किंवा अनुज्ञेय असो किंवा नसो.

भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम, १८७२ लागू असणे.

३१. ग्राम न्यायालयापुढील दाव्यांमध्ये किंवा कार्यवाहीमध्ये साक्षीदारांच्या साक्षीपुराव्यांची सविस्तर नोंद करणे आवश्यक असणार नाही, पण न्यायाधिकारी, प्रत्येक साक्षीदाराची तपासणी चालू असताना, साक्षीदारांनी काय अभिसाक्ष दिली याच्या आशयाचे टिपण नोंदवील किंवा नोंदवून घेण्याची व्यवस्था करील आणि अशा टिपणावर साक्षीदाराची व न्यायाधिकाऱ्याची स्वाक्षरी घेण्यात येईल आणि तो अभिलेखाचा भाग होईल.

मौखिक साक्षीपुराव्याची नोंद.

३२. (१) साक्षीपुरावा औपचारिक स्वरूपाचा असेल तेथे, कोणत्याही व्यक्तीचा साक्षीपुरावा शपथपत्राद्वारे देता येईल आणि सर्व न्याय्य अपवादांना अधीन राहून, ग्राम न्यायालयासमोरील कोणत्याही दाव्यामध्ये किंवा कार्यवाहीमध्ये तो साक्षीपुरावा वाचता येईल.

औपचारिक स्वरूपाचा साक्षीपुरावा शपथपत्रावर घेणे.

(२) ग्राम न्यायालय, त्यास योग्य वाटल्यास, आणि दाव्यातील किंवा कार्यवाहीतील कोणत्याही पक्षकाराने अर्ज केल्यावर समन्स काढील आणि कोणत्याही व्यक्तीची तिच्या शपथपत्रात अंतर्भूत असलेल्या वस्तुस्थितीबाबत तपासणी करील.

प्रकरण सात

अपिले.

१९७४ च्या २. ३३. (१) फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ मध्ये किंवा अन्य कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, यात यापुढे तरतूद केलेली असेल त्याव्यतिरिक्त, ग्राम न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, शिक्षादेश किंवा आदेश याविरुद्ध कोणतेही अपील दाखल करता येणार नाही.

फौजदारी प्रकरणातील अपील.

(२) (क) आरोपी व्यक्तीने ती दोषी असल्याचे कबूल केले असेल आणि अशा कबुलीनंतर तिला दोषी ठरविण्यात आले असेल तर;

(ख) ग्राम न्यायालयाने एक हजार रुपयांपेक्षा अधिक नाही इतक्या द्रव्यदंडाचाच केवळ शिक्षादेश दिला असेल तर, कोणतेही अपील दाखल करता येणार नाही.

(३) पोटकलम (२) ला अधीन राहून, ग्राम न्यायालयाचा अन्य कोणताही न्यायनिर्णय, शिक्षादेश किंवा आदेश याविरुद्ध सत्र न्यायालयात अपील दाखल करता येईल.

(४) या कलमाखालील प्रत्येक अपील, ग्राम न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयाच्या, शिक्षादेशाच्या किंवा आदेशाच्या दिनांकापासून तीस दिवसांच्या कालावधीच्या आत दाखल करण्यात येईल:

परंतु असे की, उक्त कालावधीच्या आत अपील दाखल न करण्याकरिता अपीलकर्त्याकडे पुरेसे कारण होते, याबद्दल सत्र न्यायालयाची खात्री पटल्यास, उक्त तीस दिवसांचा कालावधी समाप्त झाल्यानंतर, सत्र न्यायालयास ते अपील विचारार्थ स्वीकारता येईल.

(५) पोटकलम (३) अन्वये दाखल केलेल्या अपिलावर, ते दाखल केल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या आत, सत्र न्यायालयाकडून सुनावणी करण्यात येईल आणि ते निकालात काढण्यात येईल.

(६) सत्र न्यायालयास, अपील निकालात निघेपर्यंत, ज्याविरुद्ध अपील केले असेल त्या शिक्षादेशाच्या किंवा आदेशाच्या निलंबनाचा निदेश देता येईल.

(७) सत्र न्यायालयाचा पोटकलम (५) खालील निर्णय अंतिम असेल आणि सत्र न्यायालयाच्या त्या निर्णयाविरुद्ध कोणतेही अपील किंवा पुनरीक्षण अर्ज दाखल करता येणार नाही :

परंतु असे की, या पोटकलमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ व २२६ याअन्वये उपलब्ध असलेल्या न्यायिक उपाययोजनांचा लाभ घेण्यापासून कोणत्याही व्यक्तीस अवरोध होणार नाही.

दिवाणी
प्रकरणातील
अपील.

३४. (१) दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ मध्ये किंवा अन्य कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, आणि पोटकलम (२) ला अधीन राहून, ग्राम न्यायालयाच्या वादकालीन आदेश नसलेल्या प्रत्येक न्यायनिर्णयाविरुद्ध किंवा आदेशाविरुद्ध जिल्हा न्यायालयाकडे अपील दाखल करण्यात येईल.

(२) ग्राम न्यायालयाकडून देण्यात आलेल्या कोणत्याही न्यायनिर्णयाविरुद्ध किंवा आदेशाविरुद्ध—

(क) पक्षकारांच्या संमतीने ;

(ख) दावा, हक्कमागणी किंवा विवाद यांच्या विषयवस्तूची रक्कम किंवा मूल्य एक हजार रुपयांहून अधिक नसेल तर;

(ग) कायदेविषयक प्रश्न वगळता असा दावा, हक्कमागणी किंवा विवाद यांच्या विषयवस्तूची रक्कम किंवा मूल्य पाच हजार रुपयांहून अधिक नसेल तर, कोणतेही अपील दाखल करण्यात येणार नाही.

(३) या कलमाखालील प्रत्येक अपील, ग्राम न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयाच्या किंवा आदेशाच्या दिनांकापासून तीस दिवसांच्या कालावधीच्या आत, दाखल करण्यात येईल:

परंतु असे की, उक्त कालावधीच्या आत अपील दाखल न करण्याकरिता अपीलकर्त्याकडे पुरेसे कारण होते, यांबद्दल जिल्हा न्यायालयाची खात्री पटल्यास, तीस दिवसांचा उक्त कालावधी समाप्त झाल्यानंतर, जिल्हा न्यायालयास अपील विचारार्थ स्वीकारता येईल.

(४) पोटकलम (१) अन्वये दाखल करण्यात आलेल्या अपिलावर, ते दाखल केल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या आत, जिल्हा न्यायालयाकडून सुनावणी करण्यात येईल आणि ते निकालात काढण्यात येईल.

(५) जिल्हा न्यायालयास, अपील निकालात निघेपर्यंत, न्यायनिर्णय किंवा अपिलाविरुद्ध देण्यात आलेला आदेश यांची अमलबजावणी स्थगित ठेवता येईल.

(६) पोटकलम (४) खालील जिल्हा न्यायालयाचा निर्णय अंतिम असेल आणि जिल्हा न्यायालयाच्या निर्णयाविरुद्ध कोणतेही अपील किंवा पुनरीक्षण अर्ज दाखल करण्यात येणार नाही:

परंतु असे की, या पोटकलमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ व २२६ यांअन्वये उपलब्ध असलेल्या न्यायिक उपाययोजनांचा लाभ घेण्यापासून कोणत्याही व्यक्तीस अवरोध होणार नाही.

प्रकरण आठ

संकीर्ण

ग्राम न्यायालयांना
पोलिसांचे सहाय्य.

३५. (१) ग्राम न्यायालयाच्या अधिकारितेच्या स्थानिक सीमामध्ये कार्य करीत असलेला पोलीस अधिकारी, आपल्या कायदेशीर प्राधिकाराचा वापर करताना ग्राम न्यायालयाला सहाय्य देण्यास बांधील असेल.

(२) ग्राम न्यायालय आपली कार्ये पार पाडताना, जेव्हा जेव्हा ग्राम न्यायालयाला सहाय्य देण्यासाठी महसूल अधिकाऱ्याला किंवा पोलीस अधिकाऱ्याला अथवा शासकीय कर्मचाऱ्याला निदेश देईल तेव्हा, असे सहाय्य देण्यास तो बांधील असेल.

न्यायाधिकारी व
कर्मचारी, इत्यादी,
लोकसेवक असणे.

३६. ग्राम न्यायालयांचे न्यायाधिकारी व अधिकारी आणि इतर कर्मचारी हे, अधिनियमाच्या कोणत्याही तरतुदींना अनुसरून कार्य करीत असताना किंवा कार्य करण्याचे अभिप्रेत असताना, भारतीय दंड संहितेच्या कलम २१ च्या अर्थातर्गत लोकसेवक असल्याचे मानण्यात येईल.

१८६० चा
४५.

ग्राम न्यायालयांची
तपासणी.

३७. उच्च न्यायालयास, न्यायाधिकाऱ्यापेक्षा वरिष्ठ दर्जाच्या कोणत्याही न्यायिक अधिकाऱ्याला दर सहा महिन्यांतून एकदा किंवा उच्च न्यायालय विहित करील अशा अन्य कालावधीत त्याच्या अधिकारितेतील ग्राम न्यायालयांची तपासणी करण्यासाठी आणि त्या न्यायिक अधिकाऱ्यास आवश्यक वाटतील अशा सूचना देण्यासाठी आणि उच्च न्यायालयाला अहवाल सादर करण्यासाठी प्राधिकृत करता येईल.

अडचणी दूर
करण्याचा
अधिकार.

३८. (१) या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणताना कोणतीही अडचण उद्भवली तर, केंद्र सरकारला राजपत्रात आदेश प्रसिद्ध करून, अडचण दूर करण्याकरिता आवश्यक किंवा इष्ट वाटतील अशा, या अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत नसतील अशा तरतुदी करता येतील :

परंतु असे की, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून तीन वर्षांचा कालवधी समाप्त झाल्यानंतर या कलमान्वये कोणताही आदेश काढण्यात येणार नाही.

(२) या कलमान्वये काढण्यात आलेला प्रत्येक आदेश, तो काढण्यात आल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल.

३९. (१) उच्च न्यायालयास, या अधिनियमाची प्रयोजने पार पाडण्यासाठी, अधिसूचनेद्वारे नियम करता येतील. उच्च न्यायालयाचा नियम करण्याचा अधिकार.

(२) विशेषतः आणि पूर्वगामी अधिकाराच्या सर्वसाधारणतेस बाध न येऊ देता, अशा नियमांमध्ये पुढीलपैकी सर्व किंवा कोणत्याही बाबींसाठी तरतूद करता येईल :—

- (क) कलम १० अन्वये ग्राम न्यायालयाच्या मोहोरेचे स्वरूप आणि आकार ;
- (ख) कलम २४ च्या पोटकलम (१) अन्वये, दावा, हक्कमागणी किंवा कार्यवाही दाखल करण्याचा नमुना, रीत व फी ;
- (ग) कलम २४ च्या पोटकलम (२) अन्वये, विरुद्ध पक्षकारावर (समन्स) बजावण्याची रीत ;
- (घ) कलम २६ च्या पोटकलम (१) अन्वये, समेटाची कार्यपद्धती ;
- (ङ) कलम २७ च्या पोटकलम (१) अन्वये, समेटकर्त्याची अर्हता व अनुभव ;
- (च) कलम ३७ अन्वये, ग्राम न्यायालयांच्या तपासणीसाठी कालावधी.

(३) उच्च न्यायालयाने काढलेली प्रत्येक अधिसूचना **राजपत्रात** प्रसिद्ध करण्यात येईल.

४०. (१) राज्य शासनास, या अधिनियमाची प्रयोजने पार पाडण्यासाठी, अधिसूचनेद्वारे नियम करता येतील. राज्य शासनाचा नियम करण्याचा अधिकार.

(२) विशेषतः आणि पूर्वगामी अधिकाराच्या सर्वसाधारणतेस बाध न येऊ देता, अशा नियमांमध्ये पुढीलपैकी सर्व किंवा कोणत्याही बाबींकरिता तरतूद करता येईल :—

- (क) कलम १७ च्या पोटकलम (२) अन्वये, ग्राम न्यायालयांचे अधिकारी व इतर कर्मचारी यांना देय असणारे वेतन व भत्ते आणि सेवेच्या इतर अटी व शर्ती ;
- (ख) कलम २७ च्या पोटकलम (२) अन्वये, समेटकर्त्यांना देय असणारा बैठक भत्ता आणि इतर भत्ते आणि समेटकर्ते म्हणून नियुक्तीसाठी असणाऱ्या इतर अटी व शर्ती.

(३) या अधिनियमान्वये राज्य शासनाने केलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यास आल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, राज्य विधानमंडळासमोर ठेवण्यात येईल.

पहिली अनुसूची

(कलमे १२ व १४ पहा)

भाग एक

भारतीय दंड संहितेखालील अपराध, इत्यादी (१८६० चा ४५).

(एक) मृत्युदंड, आजीव कारावास किंवा दोन वर्षांपेक्षा अधिक मुदतीचा कारावास या शिक्षा देण्यायोग्य नसलेले अपराध;

(दोन) चोरलेल्या मालमत्तेचे मूल्य वीस हजार रुपयांपेक्षा अधिक नसेल अशी, भारतीय दंड संहितेच्या (१८६० चा ४५) कलम ३७९, कलम ३८० किंवा कलम ३८१ यांखालील चोरी;

(तीन) चोरलेल्या मालमत्तेचे मूल्य वीस हजार रुपयांपेक्षा अधिक नसेल अशी, भारतीय दंड संहिता, (१८६० चा ४५) कलम ४११ खालील चोरीची मालमत्ता अप्रामाणिकपणे स्वीकारणे किंवा ठेवून घेणे;

(चार) चोरीच्या मालमत्तेचे मूल्य वीस हजार रुपयांपेक्षा अधिक नसेल अशी, भारतीय दंड संहितेच्या (१८६० चा ४५) कलम ४१४ खालील चोरीची मालमत्ता लपवून ठेवण्याच्या कामी सहाय्य करणे किंवा त्या चोरीच्या मालमत्तेची विल्हेवाट लावणे;

(पाच) भारतीय दंड संहितेची (१८६० चा ४५) कलमे ४५४ व ४५६ यांखालील अपराध;

(सहा) भारतीय दंड संहितेच्या (१८६० चा ४५) कलम ५०४ अन्वये, शांतता भंग घडवून आणण्याच्या उद्देशाने अपमान करणे आणि कलम ५०६ अन्वये, फौजदारीपात्र धाकदपटशाबद्दल दोन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाची किंवा द्रव्यदंडाची शिक्षा किंवा दोन्ही शिक्षा;

(सात) कोणत्याही पूर्वगामी अपराधांना अपप्रेरणा देणे.

(आठ) कोणतेही पूर्वगामी अपराध करण्याचा प्रयत्न हा जेव्हा अपराध ठरत असेल तेव्हा असा प्रयत्न.

भाग दोन

इतर केंद्रीय अधिनियमांखालील अपराध व अनुतोष.

(एक) गुरे अतिक्रमण अधिनियम, १८७१ (१८७१ चा १) याच्या कलम २० अन्वये ज्याच्या संबंधात तक्रार करण्यात आली असेल असा, एखाद्या कृतीद्वारे घडलेला कोणताही अपराध;

(दोन) वेतन प्रदान अधिनियम, १९३६ (१९३६ चा ४);

(तीन) किमान वेतन अधिनियम, १९४८ (१९४८चा ११);

(चार) नागरी हक्क संरक्षण अधिनियम १९५५ (१९५५ चा २२);

(पाच) फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) याच्या प्रकरण नऊ अन्वये, बायका, मुले व मातापिता यांच्या देखभालीचा आदेश;

(सहा) बंधबिगार पद्धती (उच्चाटन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा १९);

(सात) समान पारिश्रमिक अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा २५);

(आठ) कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५ (२००५ चा ४३).

भाग तीन

राज्य अधिनियमांखालील अपराध व अनुतोष

(राज्य शासनाने अधिसूचित करावयाचे)

दुसरी अनुसूची

(कलमे १३ व १४ पहा)

भाग एक

ग्राम न्यायालयांच्या अधिकारितेतील दिवाणी स्वरूपाचे दावे

(एक) दिवाणी विवाद :

- (क) मालमत्ता खरेदीचा हक्क;
- (ख) सामाईक चराईचा वापर;
- (ग) पाटबंधारे कालव्यामधून पाणी घेण्याबाबत विनियमन व वेळ;

(दोन) मालमत्ता विवाद :

- (क) गावातील घरे व शेतघरे (कब्जा) ;
- (ख) पाण्याचे कालवे;
- (ग) विहिर किंवा विंधण विहिर यामधून पाणी काढण्याचा हक्क.

(तीन) इतर विवाद :

- (क) वेतन प्रदान अधिनियम, १९३६ (१९३६ चा ४) अन्वये मागण्या;
- (ख) किमान वेतन अधिनियम, १९४८ (१९४८ चा ११) अन्वये मागण्या;
- (ग) एकतर व्यापारातील व्यवहारामधून किंवा सावकारीमधून उद्भवणारे पैशासंबंधीचे दावे;
- (घ) जमिनीच्या लागवडीमधील भागीदारीमधून उद्भवलेले विवाद;
- (ङ) ग्रामपंचायतीच्या रहिवाशांनी वनोत्पादनाचा वापर करण्याबाबत विवाद.

भाग दोन

केंद्र सरकारने कलम १४ च्या पोटकलम (१) अन्वये अधिसूचित केलेल्या

केंद्रीय अधिनियमांखालील हक्कमागण्या व विवाद

(केंद्र सरकारद्वारे अधिसूचित करावयाचे)

भाग तीन

राज्य शासनाने कलम १४ च्या पोटकलम (३) अन्वये अधिसूचित केलेल्या

राज्य अधिनियमांखालील मागण्या व विवाद

(राज्य शासनाद्वारे अधिसूचित करावयाचे)

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३

(सन २०१३ चा अधिनियम क्रमांक २०)

[२७ नोव्हेंबर, २०१८ रोजी यथाविद्यमान]

[१० सप्टेंबर, २०१३.]

लोकांना प्रतिष्ठेने जीवन जगण्यासाठी, परवडणाऱ्या किंमतीमध्ये चांगल्या प्रतीचे अन्न पर्याप्त प्रमाणात प्राप्त होण्याची सुनिश्चिती करून, मानवी जीवनचक्र मार्गामध्ये अन्न व पोषणविषयक सुरक्षेची व त्याच्याशी संबंधित किंवा तदानुषंगिक बाबींकरिता तरतूद करण्यासाठी अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या चौसष्टाव्या वर्षी, तो संसदेकडून पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ असे म्हणावे.

संक्षिप्त नाव,
व्याप्ती व प्रारंभ.

(२) तो संपूर्ण भारतास लागू असेल.

(३) अन्यथा तरतूद करण्यात आली असेल त्याव्यतिरिक्त, तो दिनांक ५ जुलै, २०१३ पासून अंमलात आला असल्याचे मानण्यात येईल.

२. या अधिनियमामध्ये संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर,—

व्याख्या.

(१) “अंगणवाडी” याचा अर्थ, कलम ४, कलम ५ चे पोटकलम (१) च्या खंड (क) आणि कलम ६ याअन्वये, समाविष्ट केलेल्या सेवा देण्यासाठी केंद्र सरकारच्या एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेअंतर्गत स्थापन केलेले बाल संगोपन व विकास केंद्र, असा आहे ;

(२) “केंद्रीय संकोष” याचा अर्थ, जो—

(एक) किमान आधारभूत किंमत अंमलात आणून केंद्र सरकारने व राज्य शासनाने प्राप्त केलेला ;

(दोन) आपत्ती साहाय्य व अशा अन्य योजनांसह लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली, अन्य कल्याणकारी योजना याअंतर्गत वाटपासाठी ठेवण्यात आलेला ;

(तीन) उपखंड (दोन) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या योजनांसाठी राखून ठेवलेला ;

अन्नधान्याचा साठा, असा आहे.

(३) “पात्र कुटुंबे” याचा अर्थ, कलम ३ च्या पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेली प्राथम्यक्रमित कुटुंबे आणि अंत्योदय अन्न योजने अंतर्गत येणारी कुटुंबे, असा आहे ;

१९५५ चा १०. अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ च्या कलम ३ अन्वये काढलेल्या आदेशाद्वारे आवश्यक वस्तूंच्या वितरणासाठी ज्या दुकानास लायसन देण्यात आले आहे असे दुकान, असा आहे ;

(५) “अन्नधान्ये” याचा अर्थ, केंद्र सरकारकडून वेळोवेळी आदेशाद्वारे निश्चित करण्यात येतील अशा गुणवत्तेच्या मानकांशी अनुरूप तांदूळ, गहू किंवा भरड अन्नधान्ये किंवा त्यांचे मिश्रण, असा आहे ;

(६) “अन्न सुरक्षा” याचा अर्थ, प्रकरण दोन अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या हक्कदार प्रमाण असलेल्या अन्नधान्याच्या राशीचा व भोजनाचा पुरवठा, असा आहे ;

(७) “अन्न सुरक्षा भत्ता” याचा अर्थ, कलम ८ अन्वये हक्कदार व्यक्तीस संबंधित राज्य शासनाकडून द्यावयाची रक्कम, असा आहे ;

(८) “स्थानिक प्राधिकरण” यामध्ये पंचायत, नगरपालिका, जिल्हा मंडळ, कटक मंडळ, नगररचना प्राधिकरण आणि आसाम, मणिपूर, मेघालय, मिझोरम, नागालॅंड व त्रिपूरा या राज्यांमध्ये जेथे पंचायती अस्तित्वात नाहीत तेथे ग्रामपरिषद किंवा समिती किंवा कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येणारा, संविधान किंवा

स्वयं-शासनाकरिता त्या त्या वेळी अंमलात असलेला कोणताही कायदा, यांअन्वये प्राधिकृत केलेला अन्य कोणताही निकाय किंवा विनिर्दिष्ट स्थानिक क्षेत्रामध्ये नागरी सेवांचे नियंत्रण व व्यवस्थापन निहित असलेले कोणतेही अन्य प्राधिकरण किंवा निकाय, यांचा समावेश होतो ;

(९) “भोजन” याचा अर्थ, केंद्र सरकारकडून विहित करण्यात येईल असे गरम शिजवलेले किंवा आधी शिजवलेले आणि वाढण्यापूर्वी गरम केलेले भोजन किंवा घरी नेलेला शिधा, असा आहे ;

(१०) “किमान आधारभूत किंमत” याचा अर्थ, केंद्र सरकारने आणि राज्य शासनाने व त्यांच्या अधिकारणांनी केंद्रीय संकोषासाठी शेतकऱ्यांकडून ज्या किंमतीस अन्नधान्ये प्राप्त केली आहेत ती केंद्र सरकारकडून घोषित केलेली आश्वासित किंमत, असा आहे ;

(११) “अधिसूचना” याचा अर्थ, या अधिनियमाअन्वये काढलेली व राजपत्रात प्रसिद्ध केलेली अधिसूचना, असा आहे ;

(१२) “अन्य कल्याणकारी योजना” याचा अर्थ, ज्या लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली बरोबरच ज्या योजनेअंतर्गत योजनांचा एक भाग म्हणून, अन्नधान्ये किंवा भोजन पुरविण्यात येते अशा शासकीय योजना, असा आहे ;

(१३) “विकलांग व्यक्ती” याचा अर्थ, विकलांग व्यक्तींसाठी (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि पूर्ण सहभाग) अधिनियम, १९९५ याच्या कलम २ च्या खंड (न) मध्ये व्याख्या करण्यात आली आहे अशी व्यक्ती, १९९६ चा १. असा आहे ;

(१४) “प्राथम्यक्रमित कुटुंबे” याचा अर्थ, कलम १० अन्वये निश्चित केली आहेत अशी कुटुंबे, असा आहे ;

(१५) “विहित” याचा अर्थ, या अधिनियमाअन्वये केलेल्या नियमांद्वारे विहित केलेले, असा आहे ;

(१६) “शिधापत्रिका” याचा अर्थ, लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत रास्त भाव दुकानांमधून अत्यावश्यक वस्तुंच्या खरेदीकरिता राज्य शासनाच्या आदेशान्वये किंवा प्राधिकाराअन्वये निर्गमित केलेला दस्तऐवज, असा आहे ;

(१७) “ग्रामीण क्षेत्र” याचा अर्थ, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याअन्वये स्थापन केलेले किंवा घटित केलेली, कोणतीही नागरी स्थानिक संस्था किंवा कटक मंडळ याद्वारे समाविष्ट केलेल्या क्षेत्रांखेरीज राज्यातील कोणतेही क्षेत्र, असा आहे ;

(१८) “अनुसूची” याचा अर्थ, या अधिनियमाला जोडलेली अनुसूची, असा आहे ;

(१९) “ज्येष्ठ नागरिक” याचा अर्थ, मातापिता व ज्येष्ठ नागरिक यांचा निर्वाह व कल्याण अधिनियम, २००७ चा ५६. २००७ याच्या कलम २ च्या खंड (ज) अन्वये व्याख्या केली आहे अशी व्यक्ती, असा आहे ;

(२०) “सामाजिक लेखाजोखा” याचा अर्थ, ज्यामध्ये लोक सामूहिकपणे कार्यक्रमाचे किंवा योजनेचे नियोजन व अंमलबजावणी यांचे संनियंत्रण व मूल्यमापन करतात अशी प्रक्रिया, असा आहे ;

(२१) “राज्य आयोग” याचा अर्थ, कलम १६ अन्वये घटित केलेला राज्य अन्न आयोग, असा आहे ;

(२२) संघ राज्यक्षेत्राशी संबंधित “राज्य शासन” याचा अर्थ, संविधानाच्या अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त केलेला संघ राज्यक्षेत्राचा प्रशासक, असा आहे ;

(२३) “लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली” याचा अर्थ, रास्त भाव दुकानामार्फत शिधापत्रिका धारकांना अत्यावश्यक वस्तुंच्या वितरणासाठीची प्रणाली, असा आहे ;

(२४) “दक्षता समिती” याचा अर्थ, या अधिनियमाअन्वये, सर्व योजनांच्या अंमलबजावणीचे पर्यवेक्षण करण्यासाठी कलम २९ अन्वये घटित केलेली समिती, असा आहे ;

(२५) यात व्याख्या न केलेले शब्द व शब्दप्रयोग, परंतु, अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ किंवा १९५५ चा अन्य कोणताही संबद्ध अधिनियम, यामध्ये व्याख्या केलेल्या शब्द व शब्दप्रयोग यांना त्या अधिनियमांमध्ये १०. अनुक्रमे जो अर्थ, नेमून दिलेला असेल तोच अर्थ असेल.

प्रकरण दोन

अन्न सुरक्षेसाठी तरतुदी

३. (१) कलम १० च्या पोटकलम (१) अन्वये निश्चित केलेली प्राथम्यक्रमित कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्ती, लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत, राज्य शासनाकडून अनुसूची एक मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अर्थसाहाय्यित किंमतीमध्ये दरमहा प्रती व्यक्ती पाच किलो अन्नधान्यास प्राप्त करण्यास हक्कदार असेल :

परंतु असे की, अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत समाविष्ट असलेली कुटुंबे उक्त योजनेमध्ये प्रत्येक राज्यासाठी केंद्र सरकारकडून विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा मर्यादेपर्यंत अनुसूची एक मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या किंमतीत, प्रत्येक कुटुंब दरमहा पस्तीस किलो इतक्या अन्नधान्यास हक्कदार असेल :

परंतु आणखी असे की, जर या अधिनियमाअन्वये कोणत्याही राज्याला अन्नधान्याचे वार्षिक वाटप हे, सामान्यतः लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत मागील तीन वर्षांकरिता प्राप्त झालेल्या सरासरी वार्षिक अन्नधान्यापेक्षा कमी असेल तर, ते केंद्र सरकारकडून निर्धारित करण्यात येईल अशा किंमतीने संरक्षित करण्यात येईल आणि राज्याला अनुसूची चार मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे अन्नधान्याचे वाटप करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या प्रयोजनार्थ, अंत्योदय “अन्न योजना” याचा अर्थ, केंद्र सरकारने २५ डिसेंबर, २००० रोजी उक्त नावाने सुरू केलेली ; आणि वेळोवेळी फेरबदल केलेली योजना, असा आहे.

(२) पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या पात्र कुटुंबांच्या व्यक्तींचे अर्थसाहाय्यित किंमतीसाठीचा हक्क, ग्रामीण लोकसंख्येच्या पंचाहत्तर टक्क्यांपर्यंत आणि नागरी लोकसंख्येच्या पन्नास टक्क्यांपर्यंत वाढविण्यात येतील.

(३) पोटकलम (१) ला अधीन राहून, राज्य शासनास, पात्र कुटुंबांतील व्यक्तींना, केंद्र सरकारकडून विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा मार्गदर्शक तत्त्वानुसार ज्याप्रमाणात अन्नधान्यास हक्कदार असलेल्या अन्नधान्याऐवजी गव्हाचे पीठ देता येईल.

४. केंद्र सरकारकडून तयार करण्यात येतील अशा योजनांना अधीन राहून, प्रत्येक गरोदर महिला व स्तन्यदा माता,—

(क) गरोदर असताना आणि मूल जन्मल्यानंतर सहा महिने स्थानिक अंगणवाडीमार्फत, अनुसूची दोन मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या पोषणविषयक मानकांची पूर्तता करण्याकरिता मोफत भोजनासाठी हक्कदार असेल ; आणि

(ख) केंद्र सरकारकडून विहित करण्यात येईल अशा हप्त्यांमध्ये सहा हजार रुपयांपेक्षा कमी नसेल इतक्या प्रसूती लाभासाठी हक्कदार असेल :

परंतु असे की, केंद्र सरकार किंवा राज्य शासन किंवा सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रम यांच्याकडे नियमित कामावर असलेल्या किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याअन्वये ज्यांना समान प्रसूती लाभ प्राप्त होतात अशा सर्व गरोदर महिला व स्तन्यदा माता या खंड (ख) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या लाभांना हक्कदार असणार नाहीत.

५. (१) खंड (ख) मध्ये अंतर्भूत असलेल्या तरतुदींना अधीन राहून, चौदा वर्षांपर्यंतचे प्रत्येक बालक त्याच्या पोषणविषयक गरजांकरिता पुढीलप्रमाणे हक्कदार असेल :—

(क) सहा महिने ते सहा वर्षे वयोगटातील मुलांच्या बाबतीत, अनुसूची दोनमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या पोषणविषयक मानकांची पूर्तता करण्याकरिता स्थानिक अंगणवाडीमार्फत मोफत योग्य भोजन :

परंतु असे की, सहा महिन्यांखालील वयाच्या मुलांकरिता केवळ स्तनपानाला प्रोत्साहन देण्यात येईल ;

(ख) इयत्ता आठवीच्या वर्गापर्यंतच्या किंवा सहा ते चौदा वयोगटातील मुलांच्या बाबतीत यांपैकी जे लागू असेल तेथे त्या स्थानिक संस्थाद्वारे संचालित सर्व शाळा शासकीय व शासन अनुदानित शाळांमध्ये शालेय सुटीचा दिवस सोडून, दररोज एकवेळचे मध्यान्ह भोजन, अनुसूची दोन मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या पोषणविषयक मानकांची पूर्तता करण्याकरिता मोफत देण्यात येईल.

लक्ष्याधारित
सार्वजनिक
वितरण प्रणाली
अंतर्गत पात्र
कुटुंबातील
व्यक्तींचा अर्थ-
साहाय्यित
किंमतीत
अन्नधान्ये प्राप्त
करण्याचा हक्क.

गरोदर महिला व
स्तन्यदा मातांना
पोषणविषयक
साहाय्य.

मुलांना पोषण-
विषयक साहाय्य.

(२) पोटकलम (१) च्या खंड (ख) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या प्रत्येक शाळेत व अंगणवाडीत अन्न शिजविण्यासाठी, पिण्याच्या पाण्यासाठी व स्वच्छतेसाठी सुविधा असतील :

परंतु असे की, नागरी क्षेत्रात जेथे जेथे आवश्यक असेल तेथे तेथे, केंद्र सरकारने जारी केलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार भोजन शिजविण्यासाठी मध्यवर्ती स्वयंपाकघराच्या सुविधांचा वापर करता येईल.

बालकाच्या कुपोषणास प्रतिबंध व व्यवस्थापन. ६. राज्य शासन अनुसूची दोनमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या पोषणविषयक मानकांची पूर्तता करता यावी यासाठी, जी मुले कुपोषित आहेत अशी मुले अंगणवाडीमार्फत निश्चित करील व त्यांना मोफत भोजन पुरविल.

हक्कांची जाणीव होण्यासाठी योजनांची अंमलबजावणी. ७. राज्य शासन, केंद्र सरकारकडून विहित करण्यात येईल अशा रीतीने केंद्र सरकार व राज्य शासनामध्ये खर्च वाटून घेण्यासह असलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार कलमे ४, ५ व ६ अन्वये हक्कांचा समावेश असलेल्या योजनांची अंमलबजावणी करील.

प्रकरण तीन

अन्न सुरक्षा भत्ता

विवक्षित प्रकरणांमध्ये अन्नसुरक्षा भत्ता प्राप्त करण्याचा हक्क. ८. प्रकरण दोन अन्वये हक्कदार व्यक्तींना, अन्नधान्य किंवा भोजन यांचा हक्कदार प्रमाणात पुरवठा करण्यात आला नसेल तर, अशी व्यक्ती, केंद्र सरकारकडून विहित करण्यात येईल अशा वेळेत आणि अशा रीतीने संबंधित राज्य शासनाकडून प्रत्येक व्यक्तीला द्यावयाचा असा अन्न सुरक्षा भत्ता प्राप्त करण्यास हक्कदार असेल.

प्रकरण चार

पात्र कुटुंबांची निश्चिती करणे

लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत येणारी लोकसंख्या. ९. प्रत्येक राज्यासाठी ग्रामीण व नागरी क्षेत्रांतील लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत येणारी लक्ष्याधारित लोकसंख्या टक्केवारी, कलम ३ च्या पोटकलम (२) ला अधीन राहून, केंद्र सरकारकडून निर्धारित करण्यात येईल, आणि राज्याच्या अशा ग्रामीण व नागरी क्षेत्रांत येणाऱ्या व्यक्तींची एकूण संख्येची संबंधित आकडेवारी प्रसिद्ध करण्यात आली आहे अशा जनगणनेनुसार अंदाजित लोकसंख्येच्या आधारे गणना करण्यात येईल.

राज्य शासनाने मार्गदर्शकतत्त्वे तयार करणे आणि प्राथम्यक्रमित कुटुंबे निश्चित करणे. १०. (१) राज्य शासन ग्रामीण व नागरी क्षेत्रांसाठी कलम ९ अन्वये निर्धारित केलेल्या व्यक्तींच्या संख्येमधून पुढीलप्रमाणे कुटुंबे निश्चित करील,—

(क) उक्त योजनेस लागू असलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार कलम ३ च्या पोटकलम (१) अन्वये विनिर्दिष्ट करण्यात आलेल्या मर्यादेपर्यंत अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत समाविष्ट करावयाची कुटुंबे ;

(ख) राज्य शासनास विनिर्दिष्ट करता येईल अशा मार्गदर्शक तत्वांनुसार लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत समाविष्ट करावयाची प्राथम्यक्रमित कुटुंबे म्हणून उर्वरित कुटुंबे :

परंतु असे की, राज्य शासनास, अधिनियमाच्या प्रारंभानंतर शक्य तितक्या लवकर मात्र, ३६५ दिवसांपेक्षा अधिक नसेल अशा कालावधीत, या पोटकलमाअन्वये तयार केलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार पात्र कुटुंबे निश्चित करता येतील :

परंतु आणखी असे की, राज्य शासन, अशी कुटुंबाची निश्चिती पूर्ण होईपर्यंत, विद्यमान लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत केंद्र सरकारकडून अन्नधान्याचे वाटप प्राप्त करणे चालू ठेवील.

(२) राज्य शासन, पोटकलम (१) अन्वये तयार केलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार, ग्रामीण व नागरी क्षेत्रांसाठी कलम ९ अन्वये निर्धारित केलेल्या व्यक्तींच्या संख्येमधून पात्र कुटुंबांची सूची अद्ययावत करील.

पात्र कुटुंबाची सूची प्रसिद्ध करणे व ती प्रदर्शित करणे. ११. राज्य शासन, निश्चित केलेल्या पात्र कुटुंबांची सूची सार्वजनिक ठिकाणी लावेल आणि ती ठळकपणे प्रदर्शित करील.

प्रकरण पाच

लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणालीमध्ये सुधारणा

१२. (१) केंद्र सरकार व राज्य शासन, या अधिनियमात त्यांच्यासाठी उद्देशित असलेल्या भूमिकेशी अनुरूप लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणालीमध्ये अधिकाधिक आवश्यक सुधारणा हाती घेण्याकरिता प्रयत्नांची शिकस्त करतील.

लक्ष्याधारित
सार्वजनिक
वितरण
प्रणालीमध्ये
सुधारणा.

(२) सुधारणांमध्ये इतर गोष्टींबरोबरच पुढील गोष्टींचा अंतर्भाव असेल—

(क) लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या किरकोळ दुकानांना अन्नधान्याची त्यांच्या दारापर्यंत पोचवणी करणे ;

(ख) सर्व स्तरांवरील व्यवहारांची पारदर्शक नोंद होण्याची सुनिश्चिती करण्यासाठी व त्याचे अपवहन रोखण्यासाठी सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत संगणकीकरणासह माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञान साधनांचे उपयोजन करणे ;

(ग) या अधिनियमाअन्वये लाभांचे योग्य लक्ष्य साधण्यासाठी हक्कदार लाभार्थ्यांची बायोमॅट्रिक माहितीसह विशिष्ट ओळख पटविण्याकरिता “आधार” चा प्रयोग करणे ;

(घ) नोंदींची पूर्ण पारदर्शकता ;

(ङ) रास्त भाव दुकानाचे लायसन देण्यासाठी पंचायती, स्वयंसाहाय्यता गट, सहकारी संस्था, यांसारख्या सार्वजनिक संस्था किंवा सार्वजनिक मंडळे यांना आणि महिला किंवा त्यांचे समूह रास्त भाव दुकानांचे व्यवस्थापन पाहणे, यांना प्राधान्य देणे ;

(च) मुदतीनंतर सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत वितरित केलेल्या वस्तूंमध्ये विविधता आणणे ;

(छ) स्थानिक सार्वजनिक वितरण प्रतिमाने व धान्य बँकांना साहाय्य करणे ;

(ज) केंद्र सरकारकडून विहित करण्यात येईल अशा क्षेत्रात व अशा रीतीने प्रकरण दोनमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या लक्ष्याधारित लाभार्थ्यांचे अन्नधान्यासंबंधातील हक्क सुनिश्चित करण्यासाठी, त्यांच्यासाठी रोख हस्तांतरण (कॅश ट्रान्सफर), अन्नकूपन, यांसारख्या योजना किंवा इतर योजना सुरू करणे.

प्रकरण सहा

महिला सक्षमीकरण

१३. (१) प्रत्येक पात्र कुटुंबातील अठरा वर्षांपेक्षा कमी वयाची नसलेली ज्येष्ठ महिला, शिधापत्रिका निर्गमित करण्याच्या प्रयोजनासाठी कुटुंबप्रमुख असेल.

अठरा वर्षे किंवा
त्यावरील वयाची
महिला शिधापत्रिका
निर्गमित करण्याच्या
प्रयोजनासाठी कुटुंब
प्रमुख असणे.

(२) जेथे कोणत्याही कुटुंबामध्ये महिला नसेल किंवा अठरा वर्षांची किंवा त्यावरील महिला नसेल मात्र, अठरा वर्षांखालील महिला सदस्य असेल तेथे कुटुंबातील सर्वात ज्येष्ठ पुरुष सदस्य, शिधापत्रिका निर्गमित करण्याच्या प्रयोजनार्थ, कुटुंबप्रमुख असेल आणि वयाची अठरा वर्षे पूर्ण केल्यावर महिला सदस्य अशा पुरुष सदस्याच्या जागी अशा शिधापत्रिकेसाठी कुटुंबप्रमुख होईल.

प्रकरण सात

तक्रार निवारण यंत्रणा

१४. प्रत्येक राज्य शासन, अंतर्गत तक्रार निवारण यंत्रणा निर्माण करील ज्यामध्ये दूरध्वनी केंद्र, मदत केंद्र, मध्यस्थ अधिकाऱ्याचे पदनाम किंवा विहित करण्यात येईल अशा अन्य यंत्रणेचा समावेश करता येईल.

अंतर्गत तक्रार
निवारण यंत्रणा.

१५. (१) राज्य शासन, प्रकरण दोन अन्वये हक्कदार असलेल्या अन्नधान्य किंवा भोजन वितरणाशी आणि या अधिनियमाखालील हक्क लागू करण्याशी संबंधित बाबींमध्ये बाधित झालेल्या व्यक्तींच्या तक्रारींचे शीघ्रतेने व प्रभावीपणे निवारण करण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्याकरिता जिल्हा तक्रार निवारण अधिकारी म्हणून एका अधिकाऱ्याची नियुक्ती करील किंवा त्यास पदनिर्देशित करील.

जिल्हा तक्रार
निवारण अधिकारी.

(२) जिल्हा तक्रार निवारण अधिकारी म्हणून नियुक्तीसाठी अर्हता व त्यांचे अधिकार हे राज्य शासनाकडून विहित करण्यात येतील असे असतील.

(३) जिल्हा तक्रार निवारण अधिकाऱ्याच्या नियुक्तीची रीत आणि अटी व शर्ती या राज्य शासनाकडून विहित करण्यात येतील अशा असतील.

(४) राज्य शासन, जिल्हा तक्रार निवारण अधिकारी व अन्य कर्मचारीवर्ग यांचे वेतन व भत्ते यांकरिता आणि त्यांच्या योग्य कार्यान्वयनासाठी आवश्यक वाटेल अशा अन्य खर्चाकरिता तरतूद करील.

(५) पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेला अधिकारी, हक्काचे अन्नधान्य व भोजन यांचे वितरण न केल्यासंबंधीच्या तक्रारी व त्याच्याशी संबंधित बाबी ऐकून घेईल आणि राज्य शासनाकडून विहित करण्यात येईल अशा रीतीने व अशा वेळेत त्यांचे निवारण करण्यासाठी आवश्यक ती कार्यवाही करील.

(६) कोणताही तक्रारदार किंवा अधिकारी किंवा प्राधिकारी, ज्याच्या विरुद्ध पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अधिकाऱ्याने आदेश संमत केला असेल व ज्याचे तक्रारीचे निवारण झाल्याचे समाधान झालेले नसेल अशा तक्रारदारास किंवा अधिकाऱ्यास किंवा प्राधिकऱ्यास अशा आदेशाविरुद्ध राज्य आयोगासमोर अपील दाखल करता येईल.

(७) पोटकलम (६) खालील प्रत्येक अपील, राज्य शासनाकडून विहित करण्यात येईल अशा रीतीने व अशा कालावधीत करता येईल.

राज्य अन्न १६. (१) या अधिनियमाच्या अंमलबजावणीचे संनियंत्रण करण्याच्या व आढावा घेण्याच्या प्रयोजनार्थ, **आयोग.** प्रत्येक राज्य शासन, अधिसूचनेद्वारे एक राज्य अन्न आयोग घटित करील.

(२) राज्य आयोग,—

(क) अध्यक्ष ;

(ख) पाच अन्य सदस्य ; आणि

(ग) एक सदस्य-सचिव, जो त्या शासनाच्या सहसचिवाच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जा नसलेला राज्य शासनाचा अधिकारी असेल,

यांचा मिळून बनलेला असेल :

परंतु असे की, त्यात किमान दोन महिला असतील मग त्या अध्यक्ष, सदस्य किंवा सदस्य-सचिव यांपैकी कोणीही असोत :

परंतु आणखी असे की, एक अनुसूचित जातीची व एक अनुसूचित जनजातीची व्यक्ती असेल मग ती अध्यक्ष, सदस्य किंवा सदस्य-सचिव यांच्यापैकी कोणीही असो.

(३) अध्यक्ष व इतर सदस्यांची नियुक्ती पुढील व्यक्तींमधून करण्यात येईल—

(क) जी अखिल भारतीय सेवेतील किंवा संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या अन्य कोणत्याही नागरी सेवेतील सदस्य आहे किंवा सदस्य झाली आहे किंवा अन्न सुरक्षा धोरण तयार करणे आणि कृषि, नागरी पुरवठा, पोषण आहार, आरोग्य किंवा कोणत्याही संलग्न क्षेत्रातील प्रशासन यांच्याशी संबंधित असलेल्या बाबींमधील ज्ञान व अनुभव असलेली संघराज्य व राज्य यांच्या अखत्यारित नागरी पद धारण करणारी व्यक्ती ; किंवा

(ख) कृषि, कायदा, मानवी हक्क, समाजसेवा, व्यवस्थापन, पोषण आहार, आरोग्य, अन्नधोरण किंवा लोकप्रशासनातील विस्तृत ज्ञान व अनुभव असलेली सार्वजनिक जीवनामधील नामांकित व्यक्ती ; किंवा

(ग) जिने गरिबांच्या अन्न व पोषण विषयक हक्कांच्या सुधारणेशी संबंधित कामात लौकिक सिद्ध केला आहे अशी व्यक्ती.

(४) अध्यक्ष व प्रत्येक अन्य सदस्य, त्याने पदग्रहण केल्याच्या दिनांकापासून पाच वर्षांपेक्षा अधिक नसेल इतक्या मुदतीसाठी पद धारण करील आणि तो पुनर्नियुक्तीसाठी पात्र असेल :

परंतु असे की, वयाची पासष्ट वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर, कोणतीही व्यक्ती, अध्यक्ष किंवा इतर सदस्य म्हणून, पद धारण करणार नाही.

(५) नियुक्तीची पद्धत व अन्य अटी व शर्ती ज्यांना अधीन राहून, राज्य आयोगाचा अध्यक्ष, इतर सदस्य व सदस्य-सचिव यांची नियुक्ती करण्यात येते आणि राज्य आयोगाच्या बैठकांची वेळ, ठिकाण व कार्यपद्धती (अशा बैठकांच्या गणपूर्तीसह) आणि त्यांचे अधिकार हे राज्य शासनाकडून विहित करण्यात येतील असे असतील.

(६) राज्य आयोग पुढील कार्ये हाती घेईल :—

(क) राज्याशी संबंधित या अधिनियमाच्या अंमलबजावणीचे संनियंत्रण व मूल्यमापन करणे ;

(ख) प्रकरण दोन अन्वये तरतूद केलेल्या हक्कांच्या उल्लंघनाबाबत एकतर स्वतःहून किंवा तक्रार प्राप्त झाल्यावर चौकशी करणे ;

(ग) या अधिनियमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीबाबत राज्य शासनास सल्ला देणे ;

(घ) या अधिनियमात विनिर्दिष्ट केलेले हक्क व्यक्तींना पूर्णपणे प्राप्त व्हावे याकरिता, अन्न व पोषण आहाराशी संबंधित योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याकरिता राज्य शासनाला, प्रस्तुत सेवा प्रदान करण्यामध्ये गुंतलेल्या त्यांच्या अभिकरणांना, स्वायत्त संस्थांना तसेच अशासकीय संघटनांना सल्ला देणे ;

(ङ) जिल्हा तक्रार निवारण अधिकाऱ्याच्या आदेशाविरुद्ध अपिलाची सुनावणी करणे ;

(च) राज्य शासनाकडून राज्य विधानमंडळापुढे ठेवण्यात येणारे वार्षिक अहवाल तयार करणे.

(७) राज्य शासन, राज्य आयोगाच्या योग्य कार्यान्वयनासाठी त्यास आवश्यक वाटेल अशा प्रशासकीय व तांत्रिक कर्मचारीवर्ग राज्य आयोगास उपलब्ध करून देईल.

(८) पोटकलम (७) अन्वये कर्मचारीवर्गाच्या नियुक्तीची पद्धत, त्यांचे वेतन व भत्ते आणि सेवेच्या शर्ती, राज्य शासनाकडून विहित करण्यात येतील त्याप्रमाणे असतील.

(९) राज्य शासनास,—

(क) जो नादार झाला आहे किंवा त्यास कोणत्याही वेळी नादार म्हणून अभिनिर्णीत केले असेल ; किंवा

(ख) सदस्य म्हणून काम करण्यास शारीरिकदृष्ट्या व मानसिकदृष्ट्या अक्षम झाला असेल ; किंवा

(ग) राज्य शासनाच्या मते ज्यात नैतिक अधःपतनाचा अंतर्भाव आहे अशा एखाद्या अपराधाबद्दल दोषी ठरवले असेल ; किंवा

(घ) सदस्य म्हणून कार्य करण्यात बाधा आणू शकतील असे त्याने आर्थिक किंवा इतर हितसंबंध संपादित केले असतील ; किंवा

(ङ) ज्याने पदाचा दुरुपयोग अशा प्रकारे केला असेल की, त्याचे पदावर राहणे सार्वजनिक हितास हानीकारक असेल,

अशा अध्यक्षास किंवा सदस्यास, त्याच्या पदावरून दूर करता येईल.

(१०) सदर बाबतीत, त्यास त्याचे म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी दिल्याखेरीज, अशा कोणत्याही अध्यक्षास किंवा सदस्यास, पोटकलम (९) च्या खंड (घ) किंवा खंड (ङ) अन्वये त्याच्या पदावरून दूर करण्यात येणार नाही.

१७. राज्य शासन, अध्यक्ष, इतर सदस्य, सदस्य-सचिव, सहायक कर्मचारीवर्ग यांचे वेतन व भत्ते, आणि राज्य आयोगाच्या योग्य कार्यान्वयनासाठी आवश्यक असलेला अन्य प्रशासकीय खर्च, यांसाठी तरतूद करील.

राज्य आयोगाचे अध्यक्ष, सदस्य, सदस्य-सचिव, आणि इतर कर्मचारीवर्ग यांचे वेतन व भत्ते.

१८. राज्य शासनास, त्यास आवश्यक वाटल्यास, अधिसूचनेद्वारे, कलम १६ मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या राज्य आयोगाच्या अधिकारांचा वापर करण्यासाठी व त्याची कार्ये पार पाडण्यासाठी कोणत्याही सांविधिक आयोगाची किंवा निकायाची नियुक्ती करता येईल.

राज्य आयोग म्हणून कार्य करण्यासाठी कोणताही आयोग किंवा निकाय यांची नियुक्ती करणे.

१९. कलम १६ च्या पोटकलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अधिनियमाच्या प्रयोजनासाठी केंद्र सरकारच्या मान्यतेने, दोन किंवा अधिक राज्यांना मिळून एक संयुक्त अन्न आयोग असेल.

संयुक्त राज्य अन्न आयोग.

चौकशीशी संबंधित
अधिकार.

२०. (१) राज्य आयोगास कलम १६ च्या पोटकलम (६) च्या खंड (ख) व (ड) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही बाबीची चौकशी करताना दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ अन्वये दाव्याची न्यायचौकशी करताना, दिवाणी न्यायालयास आणि विशेषतः पुढील बाबतीत जे अधिकार आहेत ते सर्व अधिकार असतील,— १९०८ चा ५.

(क) एखाद्या व्यक्तीस हजर राहण्याबाबत समन्स पाठविणे व हजर राहण्यास भाग पाडणे आणि त्याची शपथेवर तपासणी करणे ;

(ख) कोणत्याही दस्तऐवजाचा शोध घेणे व ते सादर करणे ;

(ग) शपथपत्रावर साक्षीपुरावा घेणे ;

(घ) कोणत्याही न्यायालयाकडून किंवा कार्यालयाकडून कोणताही शासकीय अभिलेख व त्याची प्रत यांची मागणी करणे ; आणि

(ड) साक्षीदारांची किंवा कागदपत्रांची तपासणी करण्यासाठी आयोगपत्रे काढणे ;

(२) राज्य आयोगाला, कोणताही खटला, तो चालविण्यासाठी अधिकारिता असणाऱ्या दंडाधिकार्याकडे अग्रेषित करण्याचा अधिकार असेल आणि ज्या दंडाधिकार्याकडे असा कोणताही खटला अग्रेषित केला असेल तो दंडाधिकारी, तो खटला जणू काही त्याच्याकडे फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ याच्या कलम ३४६ अन्वये १९७४ चा २. पाठविण्यात आला असे मानून, आरोपीविरुद्धच्या तक्रारीच्या सुनावणीची कार्यवाही करील.

रिक्त पदे,
इत्यादीमुळे राज्य
आयोगाची
कार्यवाही
विधिअग्राह्य न
ठरणे.

२१. राज्य आयोगाची कोणतीही कृती किंवा कार्यवाही,—

(क) राज्य आयोगातील कोणतेही रिक्त पद किंवा आयोगाच्या रचनेमधील कोणताही दोष ; किंवा

(ख) राज्य आयोगाचा अध्यक्ष किंवा सदस्य म्हणून, एखाद्या व्यक्तीच्या नियुक्तीमधील कोणताही दोष ; किंवा

(ग) प्रकरणाच्या गुणवत्तेला बाधा न पोचवणारी राज्य आयोगाच्या कार्यपद्धतीतील कोणतीही अनियमितता, या कारणांमुळे विधिअग्राह्य ठरणार नाही.

प्रकरण आठ

अन्न सुरक्षेसाठी केंद्र सरकारची आबंधने

केंद्र सरकारने,
राज्य शासनांना
केंद्रीय संकोषातून
अन्नधान्याचे
आवश्यक प्रमाणात
वाटप करणे.

२२. (१) केंद्र सरकार, पात्र कुटुंबातील व्यक्तींना, अन्नधान्याचा नियमित पुरवठा करण्याची सुनिश्चिती करण्यासाठी, कलम ३ अन्वये हक्कानुसार आणि अनुसूची एक मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या किंमतीने लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत राज्य शासनांना, केंद्रीय संकोषामधून अन्नधान्याचे आवश्यक प्रमाणात वाटप करील.

(२) केंद्र सरकार, कलम १० अन्वये प्रत्येक राज्यात निश्चित केलेल्या पात्र कुटुंबातील एकूण व्यक्तींच्या संख्येनुसार अन्नधान्याचे वाटप करील.

(३) केंद्र सरकार, पात्र कुटुंबातील व्यक्तींसाठी, अनुसूची एक मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या किंमतीत राज्य शासनांना, कलमे ४, ५ व कलम ६ खालील हक्कांच्या संबंधात अन्नधान्याची तरतूद करील.

(४) पोटकलम (१) ला बाध न आणता, केंद्र सरकार,—

(क) आपल्या स्वतःच्या अभिकरणांमार्फत व राज्य शासनांमार्फत आणि त्यांच्या अभिकरणांमार्फत केंद्रीय संकोषाकरिता अन्नधान्ये प्राप्त करील ;

(ख) राज्यांना अन्नधान्याचे वाटप करील ;

(ग) प्रत्येक राज्यात केंद्र सरकारने नियुक्त केलेल्या आगारांना वाटपानुसार अन्नधान्याच्या वाहतुकीची तरतूद करील ;

(घ) अन्नधान्याची आंतरराज्यीय ने-आण, हाताळणीसाठी केलेला आणि रास्त भावाच्या दुकानदारांना दिलेल्या सीमांत रकमा, यांबाबतचा खर्च भागविण्यासाठी राज्य शासनास केंद्र सरकारकडून विहित करण्यात येईल अशा मानकांना व रीतीला अनुसरून साहाय्य करण्याची तरतूद करील : आणि

(ड) विविध स्तरांवर आवश्यक असलेल्या आधुनिक व वैज्ञानिक साठवण सुविधा निर्माण करील व त्याचे परिरक्षण करील.

२३. राज्याला केंद्रीय संकोषामधून अन्नधान्याचा कमी पुरवठा झाला असेल त्या बाबतीत, केंद्र सरकारकडून विहित करण्यात येईल अशा रीतीने प्रकरण दोन खालील आबंधनांची पूर्तता करण्यासाठी, केंद्र सरकार, राज्य शासनाला जेवढा कमी पुरवठा झाला असेल त्या प्रमाणात निर्धोची तरतूद करील.

केंद्र सरकारने
विवक्षित प्रकरणांत
राज्य शासनाला
निर्धोसाठी तरतुदी
करणे.

प्रकरण नऊ

अन्न सुरक्षेसाठी राज्य शासनाची आबंधने

२४. (१) राज्य शासन, आपल्या राज्यातील लक्ष्याधारित लाभार्थीकरिता अन्न सुरक्षेची सुनिश्चिती करण्यासाठी, केंद्र सरकारच्या विविध मंत्रालयांच्या व विभागांच्या योजनांची व त्यांच्या स्वतःच्या योजनांची, प्रत्येक योजनेकरिता केंद्र सरकारने दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार अंमलबजावणी व संनियंत्रण करण्याकरिता जबाबदार असेल.

अन्न सुरक्षेची
सुनिश्चिती
करण्यासाठी
योजनांची
अंमलबजावणी व
संनियंत्रण करणे.

(२) लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत राज्य शासनाची पुढीलप्रमाणे कर्तव्ये असतील,—

(क) अनुसूची एक मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या किंमतीत राज्यातील केंद्र सरकारच्या नियुक्त केलेल्या आगारांमधून अन्नधान्याची सुपूर्दगी घेणे, प्रत्येक रास्त भावाच्या दुकानांमध्ये त्यांच्या प्राधिकृत अधिकरणांमार्फत वाटप केलेल्या अन्नधान्याच्या सुपूर्दगीकरिता आंतरराज्यीय वाटपाचे आयोजन करणे ; आणि

(ख) अनुसूची एक मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या किंमतीत हक्कदार व्यक्तींना अन्नधान्याची प्रत्यक्ष सुपूर्दगी किंवा पुरवठा याची सुनिश्चिती करणे.

(३) कलमे ४, ५ व कलम ६ खालील हक्कांच्या संबंधात, आवश्यक अन्नधान्याकरिता, पात्र कुटुंबातील व्यक्तींसाठी अनुसूची एक मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या किंमतीत राज्यातील केंद्र सरकारच्या नियुक्त केलेल्या आगारांमधून अन्नधान्याची सुपूर्दगी घेणे आणि उपरोक्त कलमांमध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे लाभ हक्कांच्या प्रत्यक्ष सुपूर्दगीची सुनिश्चिती करणे ही राज्य शासनाची जबाबदारी असेल.

(४) प्रकरण दोन अन्वये हक्कदार व्यक्तींना त्यांच्या हक्काच्या प्रमाणात अन्नधान्य किंवा भोजन पुरविण्यात न आल्यास, कलम ८ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला अन्न सुरक्षा भत्ता प्रदान करण्यास राज्य शासन जबाबदार असेल.

(५) लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या कार्यक्षम कार्यवाहीसाठी, प्रत्येक राज्य शासन,—

(क) लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली व इतर अन्न आधारित कल्याणकारी योजनांतर्गत आवश्यक असलेल्या अन्नधान्याची पुरेशी सोय करण्यासाठी राज्य, जिल्हा व गट स्तरावरील वैज्ञानिक साठवण सुविधा निर्माण करील व त्याचे परिरक्षण करील ;

(ख) त्यांच्या अन्न व नागरी पुरवठा महामंडळांची व इतर नियुक्त अधिकरणांची योग्यरीत्या क्षमता वाढवील ;

१९५५ चा
१०.

(ग) वेळोवेळी सुधारणा केल्याप्रमाणे अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ अन्वये केलेल्या सार्वजनिक वितरण प्रणाली (नियंत्रण) आदेश, २००१ च्या संबंधित तरतुदींनुसार रास्त भाव दुकानांसाठी संस्थात्मक लायसनची व्यवस्था प्रस्थापित करील.

प्रकरण दहा

स्थानिक प्राधिकरणांची आबंधने

२५. (१) स्थानिक प्राधिकरणे, त्यांच्या संबंधित क्षेत्रांमध्ये या अधिनियमाची योग्य अंमलबजावणी करण्यासाठी जबाबदार असेल.

स्थानिक
प्राधिकरणांनी त्यांच्या
क्षेत्रांमध्ये लक्ष्याधारित
सार्वजनिक वितरण
प्रणालीची
अंमलबजावणी
करणे.

(२) पोटकलम (१) ला बाध न आणता, राज्य शासनास, अधिसूचनेद्वारे, स्थानिक प्राधिकरणाकडे लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या अंमलबजावणीसाठी अतिरिक्त जबाबदारी नेमून देता येईल.

स्थानिक प्राधिकरणाची आबंघने. २६. या अधिनियमाच्या तरतुदींच्या अंमलबजावणीसाठी तयार केलेल्या केंद्र सरकारच्या व राज्य शासनांच्या मंत्रालयांच्या व विभागांच्या विविध योजनांची अंमलबजावणी करताना, स्थानिक प्राधिकरणे, त्यांना संबंधित राज्य शासनांकडून अधिसूचनेद्वारे, नेमून देण्यात येतील अशी कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या पार पाडण्यास जबाबदार असतील.

प्रकरण अकरा

पारदर्शकता व उत्तरदायित्व

लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणालीचे अभिलेख उघड करणे. २७. लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणालीशी संबंधित सर्व अभिलेख, राज्य शासनाकडून विहित करण्यात येईल अशा रीतीने सार्वजनिक ठिकाणी ठेवण्यात येईल आणि तो लोकांना तपासणीसाठी खुला ठेवण्यात येईल.

सामाजिक लेखाजोखाचे आयोजन. २८. (१) प्रत्येक स्थानिक प्राधिकरण किंवा राज्य शासनाकडून प्राधिकृत करण्यात येईल असे अन्य कोणतेही प्राधिकरण किंवा निकाय, रास्त भाव दुकाने, लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली व इतर कल्याणकारी योजना, यांच्या व्यवहारांवर नियतकालिक सामाजिक लेखाजोखा आयोजित करील किंवा आयोजित करण्याची व्यवस्था करील आणि राज्य शासनाकडून विहित करण्यात येईल अशा रीतीने, त्यांचे निष्कर्ष प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था करील आणि आवश्यक कार्यवाही करील.

(२) केंद्र सरकारला, त्यास आवश्यक वाटल्यास, सामाजिक लेखाजोखा आयोजित करण्याचा अनुभव असणाऱ्या स्वतंत्र अभिकरणांमार्फत लेखाजोखा आयोजित करील किंवा आयोजित करण्याची व्यवस्था करील.

दक्षता समित्या स्थापन करणे. २९. (१) लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या पारदर्शकतेची व योग्य कार्यान्वयनाची आणि अशा प्रणालीमधील कार्याधिकाऱ्यांचे उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यासाठी, प्रत्येक राज्य शासन, वेळोवेळी सुधारणा केल्याप्रमाणे अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ अन्वये केलेल्या सार्वजनिक वितरण प्रणाली (नियंत्रण) आदेश, १९५५ चा २००१ मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे स्थानिक प्राधिकरणे, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती, महिला व निराधार व्यक्ती किंवा विकलांग व्यक्ती यांना यथोचित प्रतिनिधित्व देऊन राज्य शासनाकडून विहित करण्यात येईल अशा व्यक्तींचा समावेश असलेल्या राज्य, जिल्हा, गट व रास्त भाव दुकान स्तरांवर दक्षता समित्या स्थापन करण्यात येतील.

(२) दक्षता समित्या पुढील कार्ये पार पाडतील :—

(क) या अधिनियमाअन्वये सर्व योजनांच्या अंमलबजावणीचे नियमित पर्यवेक्षण करणे ;

(ख) या अधिनियमाच्या तरतुदींच्या कोणत्याही उल्लंघनाबाबत, जिल्हा तक्रार निवारण अधिकाऱ्याला लेखी स्वरूपात कळविणे ; आणि

(ग) कोणताही गैरव्यवहार किंवा निधीचा अपहार आढळून आल्यास जिल्हा तक्रार निवारण अधिकाऱ्याला लेखी स्वरूपात कळविणे.

प्रकरण बारा

अन्न सुरक्षा प्रगत करण्यासाठी तरतूद

दुर्गम, डोंगराळ व जनजाती क्षेत्रांमध्ये राहणाऱ्या लोकांकरिता अन्न सुरक्षा. ३०. केंद्र सरकार व राज्य शासने, या अधिनियमाच्या तरतुदींची आणि विनिर्दिष्ट हक्कांची पूर्तता करणाऱ्या योजनांची अंमलबजावणी करताना, विशेषकरून, ज्या डोंगराळ व जनजाती क्षेत्रांतील, जेथे पोहोचणे कठीण असते अशी इतर क्षेत्रे व दुर्गम क्षेत्रातील कमकुवत गटांच्या अन्न सुरक्षेची सुनिश्चिती करण्यासाठी त्यांच्या गरजांकडे विशेष लक्ष देतील.

अन्न व पोषण-विषयक सुरक्षा अधिक प्रगत करण्यासाठी उपाय. ३१. केंद्र सरकार, राज्य शासने व स्थानिक प्राधिकरणे, अन्न व पोषणविषयक सुरक्षा अधिक प्रगत करण्याच्या प्रयोजनार्थ, अनुसूची तीन मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली उद्दिष्टे प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करतील.

प्रकरण तेरा

संकीर्ण

३२. (१) या अधिनियमांच्या तरतुदी, केंद्र सरकार किंवा राज्य शासनास अन्य अन्नआधारित कल्याणकारी योजना चालू ठेवण्यास किंवा तयार करण्यास अवरोध करणार नाहीत. अन्य कल्याणकारी योजना.

(२) या अधिनियमात काहीही अंतर्भूत असले तरी, राज्य शासनास, स्वतःच्या मालकीच्या साधनसंपत्तीमधून या अधिनियमाअन्वये तरतूद केलेल्या लाभांपेक्षा अधिक लाभ देणाऱ्या अन्न व पोषण यावर आधारित योजना किंवा परियोजना चालू ठेवता येतील किंवा तयार करता येतील.

३३. राज्य आयोगाला, कोणतीही तक्रार किंवा अपील यावर निर्णय देताना, कोणताही लोकसेवक किंवा प्राधिकरण, जिल्हा तक्रार निवारण अधिकाऱ्याने शिफारस केलेल्या अनुतोषाची तरतूद करण्यास कोणत्याही वाजवी कारणाशिवाय कसूर करीत असल्याबद्दल किंवा अशा शिफारशीकडे त्याने जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करीत असल्याबद्दल आयोगास तो दोषी असल्याचे आढळून आल्यास पाच हजार रुपयांपेक्षा अधिक नसेल इतक्या शास्तीस तो पात्र असेल :

परंतु असे की, लोकसेवकास किंवा, यथास्थिति, सार्वजनिक प्राधिकरणास कोणतीही शास्ती लादण्यापूर्वी आपले म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी देण्यात येईल.

३४. (१) कलम ३३ अन्वये शास्तीबाबतचा अभिनिर्णय करण्याच्या प्रयोजनार्थ, राज्य आयोग, कोणतीही शास्ती लादण्याच्या प्रयोजनार्थ, कोणत्याही संबंधित व्यक्तीला आपले म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी दिल्यानंतर, विहित रीतीने चौकशी करण्यासाठी, अभिनिर्णय करणारा अधिकारी म्हणून आपल्या कोणत्याही सदस्याला प्राधिकृत करील. अभिनिर्णय करण्याचा अधिकार.

(२) चौकशी करताना अभिनिर्णय करणाऱ्या अधिकाऱ्यास, प्रकरणाच्या वस्तुस्थितीशी व परिस्थितीशी परिचित असलेल्या अभिनिर्णय करणाऱ्या अधिकाऱ्याच्या मते चौकशीसाठी उपयुक्त असलेला किंवा चौकशीच्या विषयवस्तूशी संबंधित असलेला कोणताही साक्षीपुरावा देण्यासाठी किंवा कोणताही दस्तऐवज सादर करण्यासाठी कोणत्याही व्यक्तीस समन्स बजावण्याचा आणि उपस्थित राहण्यास भाग पाडण्याचा अधिकार असेल, आणि अशी चौकशी करताना, जिल्हा तक्रार निवारण अधिकाऱ्याने शिफारस केलेले साहाय्य देण्यास व्यक्तीने वाजवी कारणाशिवाय कसूर केली असेल किंवा अशा शिफारशीकडे जाणूनबुजून दुर्लक्ष केले असेल अशी त्याची खात्री पटली तर, कलम ३३ च्या तरतुदींना अनुसरून, त्यास योग्य वाटेल अशी शास्ती त्या व्यक्तीवर त्यास लादता येईल.

३५. (१) केंद्र सरकारला अधिसूचनेद्वारे, त्याच्या द्वारे वापरण्यात येणारे अधिकार (नियम करण्याचे अधिकार खेरीज करून) अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करता येईल, अशा परिस्थितीत आणि अशा शर्ती व मर्यादांना अधीन राहून, राज्य शासनाने किंवा केंद्र सरकारच्या किंवा राज्य शासनाच्या दुय्यम अधिकाऱ्याने देखील वापरावेत असा निदेश देता येईल. केंद्र सरकारकडून व राज्य शासनाकडून अधिकार सोपवणे.

(२) राज्य शासनास, अधिसूचनेद्वारे, त्याच्या द्वारे वापरण्यात येणारे अधिकार (नियम करण्याचे अधिकार खेरीज करून) अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करता येईल, अशा परिस्थितीत आणि अशा शर्ती व मर्यादांना अधीन राहून, त्याच्या दुय्यम अधिकाऱ्याने देखील वापरावेत असा निदेश देता येईल.

३६. या अधिनियमाच्या तरतुदी किंवा त्याखाली केलेल्या योजना, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यामध्ये, किंवा अशा कायद्याच्या आधारे लागू असलेल्या कोणत्याही संलेखामध्ये, त्याच्याशी विसंगत असे काहीही अंतर्भूत असले तरी, लागू होतील. अधिनियम अधिभावी असणे.

३७. (१) जर केंद्र सरकारची, अनुसूची एक किंवा अनुसूची दोन किंवा अनुसूची तीन किंवा अनुसूची चारमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे किंवा तसे करणे इष्ट आहे अशी खात्री पटल्यास, केंद्र सरकारला अधिसूचनेद्वारे, अनुसूची एक किंवा अनुसूची दोन किंवा अनुसूची तीन किंवा अनुसूची चारमध्ये सुधारणा करता येईल आणि त्यानंतर, अनुसूची एक किंवा अनुसूची दोन किंवा अनुसूची तीन किंवा, यथास्थिति, अनुसूची चारमध्ये त्यानुसार सुधारणा करण्यात आली आहे असे मानण्यात येईल. अनुसूच्यांमध्ये सुधारणा करण्याचा अधिकार.

(२) पोटकलम (१) अन्वये काढलेल्या प्रत्येक अधिसूचनेची प्रत, ती काढण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर संसदेच्या प्रत्येक सभागृहांसमोर ठेवण्यात येईल.

३८. केंद्र सरकारला, या अधिनियमाच्या तरतुदींची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी त्यास आवश्यक वाटेल असे राज्य शासनाला वेळोवेळी निदेश देता येतील आणि राज्य शासने, अशा निदेशांचे पालन करतील. निदेश देण्याचा केंद्र सरकारचा अधिकार.

केंद्र सरकारचा
नियम करण्याचा
अधिकार.

३१. (१) केंद्र सरकारला, राज्य शासनाशी विचारविनिमय करून आणि अधिसूचनेद्वारे, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी नियम करता येतील.

(२) विशेषकरून आणि पूर्वगामी अधिकाराच्या सर्वसाधारणतेस बाध न आणता, पुढील सर्व किंवा कोणत्याही बाबींकरिता असे नियम करता येतील :—

(क) गरोदर महिलांना आणि स्तन्यदा मातांना कलम ४ च्या खंड (ख) अन्वये प्रसूती लाभ देण्यासाठी खर्च विभागून देणारी योजना ;

(ख) कलम ७ अन्वये खर्च विभागून घेणे आणि कलमे ४, ५ व कलम ६ अन्वये हक्कांचा समावेश करणाऱ्या योजना ;

(ग) कलम ८ अन्वये हक्कदार व्यक्तींना अन्न सुरक्षा भत्त्याची रक्कम, वेळ व ती प्रदानाची रीत ;

(घ) कलम १२ च्या पोटकलम (२), खंड (ज) अन्वये अशा क्षेत्रात व रीतीने त्यांचे अन्नधान्याचे हक्क सुनिश्चित करण्याकरिता लक्ष्याधारित लाभार्थींसाठी रोख हस्तांतरण योजना, अन्न कूपन किंवा इतर योजना सुरू करणे ;

(ङ) कलम २२ च्या पोटकलम (४), खंड (घ) अन्वये राज्य शासनांना खर्च भागविण्यासाठी साहाय्य पुरविण्याचे निकष व रीत ;

(च) कलम २३ अन्वये अन्नधान्याच्या कमी पुरवठ्याच्याबाबतीत, राज्य शासनांना केंद्र सरकारकडून ज्या रीतीने निधी पुरविण्यात येतो ती रीत ;

(छ) विहित करावयाची किंवा करता येईल अशी अन्य कोणतीही बाब किंवा केंद्र सरकारकडून जिच्या संबंधात नियमाद्वारे तरतूद करावयाची आहे ती बाब ;

(३) या अधिनियमाअन्वये केंद्र सरकारकडून करण्यात आलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर एका सत्राने बनलेल्या अथवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता सत्रासीन असताना ठेवण्यात येईल, आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या पाठोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी जर त्या नियमात कोणतेही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले अथवा तो नियम करण्यात येऊ नये याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर तो नियम अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अंमलात येईल, किंवा, यथास्थिति, मुळीच अंमलात येणार नाही ; तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे, तत्पूर्वी त्या नियमाखाली करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेस बाध येणार नाही.

राज्य शासनाचा
नियम करण्याचा
अधिकार.

४०. (१) राज्य शासनाला अधिसूचनेद्वारे आणि पूर्वप्रसिद्धीच्या शर्तीस अधीन राहून, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी या अधिनियमाशी आणि केंद्र सरकारने केलेल्या नियमांशी सुसंगत असे नियम करता येतील.

(२) विशेषकरून, आणि पूर्वगामी अधिकाराच्या सर्वसाधारणतेस बाध न आणता, पुढील सर्व किंवा कोणत्याही बाबींकरिता नियम करता येतील :—

(क) कलम १० च्या पोटकलम (१) अन्वये प्राथम्यक्रमित कुटुंबांची ओळख निश्चित करण्यासाठीची मार्गदर्शकतत्त्वे ;

(ख) कलम १४ अन्वये अंतर्गत तक्रार निवारण यंत्रणा ;

(ग) कलम १५ च्या पोटकलम (२) अन्वये जिल्हा तक्रार निवारण अधिकारी म्हणून नियुक्तीसाठी अर्हता व त्याचे अधिकार ;

(घ) कलम १५ च्या पोटकलम (३) अन्वये जिल्हा तक्रार निवारण अधिकाऱ्याच्या नियुक्तीची पद्धत आणि अटी व शर्ती ;

(ङ) कलम १५ च्या पोटकलम (५) व (७) अन्वये जिल्हा तक्रार निवारण अधिकाऱ्याने तक्रारींची सुनावणी करण्याची आणि अपील सादर करण्याची रीत व मुदत ;

(च) कलम १६च्या पोटकलम (५) अन्वये राज्य आयोगाचा अध्यक्ष, इतर सदस्य व सदस्य-सचिव यांच्या नियुक्तीची पद्धत आणि अटी व शर्ती, आयोगाच्या बैठकांची कार्यपद्धती व त्याचे अधिकार ;

(छ) कलम १६ च्या पोटकलम (८) अन्वये राज्य आयोगाच्या कर्मचारीवर्गाच्या नियुक्तीची पद्धत, त्यांचे वेतन, भत्ते व सेवाशर्ती ;

(ज) ज्या रीतीने लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण पद्धतीशी संबंधित अभिलेख कलम २७ अन्वये सार्वजनिक क्षेत्रांमध्ये व लोकांना तपासणीसाठी खुला ठेवण्यात येईल ती रीत ;

(झ) कलम २८ अन्वये ज्या रीतीने रास्त भाव दुकाने, लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली आणि अन्य कल्याणकारी योजना यांच्या कार्यपद्धतीवरील सामाजिक लेख्याजोख्याचे आयोजन करण्यात येईल ती रीत ;

(ञ) कलम २९ च्या पोटकलम (१) अन्वये दक्षता समित्यांची स्थापना ;

(ट) कलम ४३ अन्वये संस्थात्मक यंत्रणेच्या विनियोगाकरिता केंद्र सरकार किंवा राज्य शासन यांच्या योजना किंवा कार्यक्रम ;

(ठ) विहित करावयाची किंवा करता येईल अशी अन्य कोणतीही बाब किंवा राज्य शासनाकडून जिच्या संबंधात नियमाद्वारे तरतूद करावयाची आहे ती बाब ;

(३) या अधिनियमाअन्वये राज्य शासनाने केलेला प्रत्येक नियम, किंवा काढलेली अधिसूचना व केलेली मार्गदर्शकतत्त्वे तो केल्यानंतर किंवा ती काढण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, जेथे दोन सभागृहे मिळून बनलेले असेल तेथे अशा राज्य विधानमंडळाच्या प्रत्येक सभागृहासमोर किंवा जेथे एक सभागृह असेल तेथे त्या विधानमंडळाच्या त्या सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल.

४१. या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकास अस्तित्वात असलेल्या योजना, मार्गदर्शकतत्त्वे, आदेश व अन्न मानक, तक्रार निवारण यंत्रणा, दक्षता समित्या, या अधिनियमाअन्वये किंवा त्याखाली केलेल्या नियमांअन्वये अशा योजना, मार्गदर्शकतत्त्वे, आदेश व अन्न मानक, तक्रार निवारण यंत्रणा, दक्षता समित्या विनिर्दिष्ट किंवा अधिसूचित करण्यात येईपर्यंत, अंमलात व प्रवर्तनात असण्याचे चालू राहतील :

योजना, मार्गदर्शक-
तत्त्वे इत्यादींकरिता
संक्रमणकालीन
तरतुदी.

परंतु असे की, उक्त योजना, मार्गदर्शकतत्त्वे, आदेश व अन्न मानक, तक्रार निवारण यंत्रणा यांअन्वये किंवा दक्षता समित्यांनी केलेली कोणतीही गोष्ट किंवा केलेली कोणतीही कार्यवाही ही, या अधिनियमाच्या तत्सम तरतुदीअन्वये करण्यात आली आहे किंवा केलेली आहे असे मानण्यात येईल आणि जोपर्यंत या अधिनियमाअन्वये केलेल्या कोणत्याही गोष्टीने किंवा कार्यवाहीने ती अधिक्रमित होत नाही तोपर्यंत तदनुसार अंमलात असण्याचे चालू राहील.

४२. (१) या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणताना कोणतीही अडचण उद्भवल्यास केंद्र सरकारला राजपत्रात प्रसिद्ध केलेल्या आदेशाद्वारे अडचणी दूर करण्यासाठी आवश्यक किंवा इष्ट वाटेल अशा या अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत नसतील अशा तरतुदी, करता येतील :

अडचणी दूर
करण्याचा
अधिकार.

परंतु असे की, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून दोन वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर, या कलमाअन्वये कोणताही आदेश काढण्यात येणार नाही.

(२) या कलमाअन्वये काढण्यात आलेला प्रत्येक आदेश, तो काढण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्यात येईल.

४३. कलम १५ व १६ अन्वये नियुक्त करावयाच्या किंवा नेमावयाच्या प्राधिकाऱ्यांच्या सेवांचा, केंद्र सरकारच्या किंवा, यथास्थिति, राज्य शासनाने विहित केलेल्या, राज्य शासनांच्या इतर योजनांच्या किंवा कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीमध्ये विनियोग करता येईल.

अन्य प्रयोजनासाठी
संस्थात्मक यंत्रणेचा
विनियोग.

४४. केंद्र सरकार किंवा, यथास्थिति, राज्य शासन या अधिनियमाअन्वये अशा हक्कदार व्यक्तीला, देवी आपत्ती. करण्यात येणाऱ्या अन्नधान्याच्या किंवा भोजनाच्या नियमित पुरवठ्याला बाधा आणणाऱ्या युद्ध, पूर, दुष्काळ, आग, चक्रीवादळ किंवा भूकंप या बाबी खेरीज करून, या अधिनियमाअन्वये हक्कदार असलेली कोणतीही व्यक्ती मागणीस दायी असेल :

परंतु असे की, केंद्र सरकारला, नियोजन आयोगाशी विचारविनिमय करून,—

अशा व्यक्तींना करण्यात येणाऱ्या अन्नधान्याच्या किंवा भोजनाच्या नियमित पुरवठ्याला बाधा आणणारी अशी कोणतीही परिस्थिती उद्भवली किंवा अस्तित्वात आली आहे किंवा नाही, असे घोषित करता येईल.

निरसन व
व्यावृत्ती.

४५. (१) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अध्यादेश, २०१३ याद्वारे निरसित करण्यात येत आहे.

२०१३ चा
अध्या. ७.

(२) असे निरसन झाले असले तरी—

(क) केलेली कोणतीही गोष्ट, केलेली कोणतीही कार्यवाही, कोणत्याही पात्र कुटुंबांची केलेली कोणतीही निश्चिती ; किंवा

(ख) कोणताही हक्क, हक्कदारी, विशेषाधिकार, संपादित, उपार्जित केलेले किंवा पत्करलेले आबंधन किंवा दायित्व ; किंवा

(ग) तयार केलेली कोणतीही मार्गदर्शकतत्त्वे किंवा जारी केलेले निदेश ; किंवा

(घ) अशा हक्काच्या, हक्कदारीच्या, विशेषाधिकाराच्या, उपरोक्तप्रमाणे आबंधन किंवा दायित्व यांच्याबाबतीत, सुरू केलेले, आयोजित केलेले किंवा चालू असलेले कोणतेही अन्वेषण, चौकशी किंवा कोणतीही अन्य कायदेशीर कार्यवाही ; किंवा

(ङ) कोणत्याही अपराधाच्या संबंधात, लादण्यात आलेली कोणतीही शास्ती,

उक्त अध्यादेशानुसार या अधिनियमाच्या तत्सम तरतुदीन्वये केली आहे, घेतली आहे, बनवली आहे, संपादित केली आहे, उपार्जित केली आहे, पत्करलेली आहे, तयार केली आहे, जारी केली आहे, सुरू केली आहे, आयोजित केली आहे, चालू ठेवली आहे किंवा लादण्यात आली आहे असे मानण्यात येईल.

अनुसूची एक

[कलमे ३(१), २२(१), (३) व २४ (२), (३) पहा.]

लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत अर्थसाहाय्यित किंमती

कलम ३ अन्वये पात्र कुटुंबे, ३ रुपये प्रती किलो तांदूळ, २ रुपये प्रती किलो गहू व १ रुपया प्रती किलो जाडेभरडे धान्य, यापेक्षा अधिक नसलेल्या अर्थसाहाय्यित किंमतीमध्ये या अधिनियमाच्या प्रारंभापासून तीन वर्षांच्या कालावधीसाठी, आणि त्यानंतर, केंद्र सरकारकडून वेळोवेळी निश्चित करण्यात येईल अशा—

(एक) गहू व जाड्याभरड्या धान्याच्या किमान आधारभूत किंमतीपेक्षा ; आणि

(दोन) यथास्थिति, तांदळाच्या प्राप्त किमान आधारभूत किंमतीपेक्षा,

अधिक नसलेल्या अर्थसाहाय्यित किंमतीमध्ये अन्नधान्य मिळण्यासाठी हक्कदार असेल.

अनुसूची दोन

[कलमे ४(क), ५(१) व ६ पहा.]

पोषणविषयक मानके

पोषणविषयक मानके :

६ महिने ते ३ वर्षे वयोगटामधील, ३ वर्षे ते ६ वर्षे वयोगटामधील मुले व गरोदर महिला आणि स्तन्यदा माता यांना, “घरी नेण्याचा शिधा” किंवा एकात्मिक बालविकास सेवायोजनेनुसार पोषक गरम शिजवलेले भोजन पुरवून पूर्तता करणे आवश्यक असलेली पोषणविषयक मानके आणि मध्यान्ह भोजन योजनेअंतर्गत निम्न व उच्च प्राथमिक वर्गातील मुलांसाठीची पोषणविषयक मानके, पुढीलप्रमाणे आहेत :—

अनु.क्र. (१)	प्रवर्ग (२)	भोजन प्रकार (३)	उष्मांक (४)	प्रतिने (५)
१.	मुले (६ महिने ते ३ वर्षे)	घरी नेण्याचा शिधा	५००	१२-१५
२.	मुले (३ ते ६ वर्षे)	सकाळचा नाश्ता व गरम शिजवलेले भोजन.	५००	१२-१५
३.	मुले (६ महिने ते ६ वर्षे) जी कुपोषित आहेत अशी	घरी नेण्याचा शिधा	८००	२०-२५
४.	निम्न प्राथमिक वर्ग	गरम शिजवलेले भोजन	४५०	१२
५.	उच्च प्राथमिक वर्ग	गरम शिजवलेले भोजन	७००	२०
६.	गरोदर महिला व स्तन्यदा माता	घरी नेण्याचा शिधा	६००	१८-२०

अनुसूची तीन

[कलम ३१ पहा]

अन्न सुरक्षा प्रगत करण्यासाठी तरतुदी

(१) शेतीचे पुनरुद्धारण—

(क) अल्पभूधारक व अत्यल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या हिताच्या रक्षणासाठी उपाययोजना करून कृषिविषयक सुधारणा करणे ;

(ख) संशोधन व विकास, विस्तार सेवा, सूक्ष्म व लघू पाटबंधारे आणि उत्पादकता व उत्पादन वाढवण्यासाठी वीज यांसह कृषी क्षेत्रातील गुंतवणुकांमध्ये वाढ करणे ;

(ग) कृषि उत्पादनांना मोबदला देणारी किंमत, कच्चा माल, पत, सिंचन, वीज, पीकविमा इत्यादी मार्गाने शेतकऱ्यांची आजीविका सुरक्षित करण्याची सुनिश्चिती करणे ;

(घ) अन्नधान्य उत्पादनातील जमिनीच्या व पाण्याच्या विनाआशवासित अपवहनास प्रतिबंध करणे ;

(२) प्रापण, साठवण व ने-आण संबंधी हस्तक्षेप—

(क) जाड्याभरड्या धान्याच्या प्रापणासह विकेंद्रीकृत प्रापणाला प्रोत्साहन देणे ;

(ख) प्रापणविषयक कामांमध्ये भौगोलिक विविधता आणणे ;

(ग) पर्याप्त विकेंद्रीकरण केलेल्या आधुनिक व वैज्ञानिक साठवणुकीमध्ये वाढ करणे ;

(घ) अन्नधान्याची ने-आण करण्यास अग्रक्रम देणे आणि शिल्लक साठ्यातून ग्राहक क्षेत्रापर्यंत अन्नधान्याची वाहतूक सुकर करण्यासाठी रेल्वेमार्गाच्या क्षमतेत वाढ करणे यासह या प्रयोजनासाठी पुरेशा प्रमाणात रॅक्स पुरविणे.

(३) इतर गोष्टी : उपलब्ध करणे—

(क) सुरक्षित व पुरेसे पिण्याचे पाणी व स्वच्छता ;

(ख) आरोग्यविषयक देखभाल ;

(ग) पौगंडावस्थेतील मुलींना पोषणविषयक, आरोग्य व शिक्षण साहाय्य ;

(घ) ज्येष्ठ नागरिक, विकलांग व्यक्ती व एकल महिलांना पुरेसे निवृत्तिवेतन.

अनुसूची चार

[कलम ३(१) पहा]

अन्नधान्याचे राज्यनिहाय वाटप

अनुक्रमांक	राज्याचे नाव	प्रमाण (लाख टनात)
(१)	(२)	(३)
१.	आंध्र प्रदेश	३२.१०
२.	अरुणाचल प्रदेश	०.८९
३.	आसाम	१६.९५
४.	बिहार	५५.२७
५.	छत्तीसगड	१२.९१
६.	दिल्ली	५.७३
७.	गोवा	०.५९
८.	गुजरात	२३.९५
९.	हरयाणा	७.९५
१०.	हिमाचल प्रदेश	५.०८
११.	जम्मू व काश्मीर	७.५१
१२.	झारखंड	१६.९६
१३.	कर्नाटक	२५.५६
१४.	केरळ	१४.२५
१५.	मध्य प्रदेश	३४.६८
१६.	महाराष्ट्र	४५.०२
१७.	मणिपूर	१.५१
१८.	मेघालय	१.७६
१९.	मिझोरम	०.६६
२०.	नागालॅन्ड	१.३८
२१.	ओडिशा	२१.०९
२२.	पंजाब	८.७०
२३.	राजस्थान	२७.९२
२४.	सिक्कीम	०.४४
२५.	तामीळनाडू	३६.७८
२६.	त्रिपूरा	२.७१
२७.	उत्तर प्रदेश	९६.१५
२८.	उत्तराखंड	५.०३
२९.	पश्चिम बंगाल	३८.४९
३०.	अंदमान व निकोबार बेट	०.१६
३१.	चंदीगड	०.३१
३२.	दादरा व नगर हवेली	०.१५
३३.	दमण व दीव	०.०७
३४.	लक्षद्वीप	०.०५
३५.	पुडुचेरी	०.५०
एकूण . .		५४९.२६

हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या सेवायोजनेस प्रतिबंध आणि
त्यांचे पुनर्वसन अधिनियम, २०१३

(२०१३ चा अधिनियम क्रमांक २५)

[१४ नोव्हेंबर, २०१८ रोजी यथाविद्यमान]

[१८ सप्टेंबर, २०१३.]

हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या सेवायोजनेस प्रतिबंध करण्याकरिता, हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांचे आणि त्यांच्या कुटुंबांचे पुनर्वसन करण्याकरिता आणि तत्संबंधित किंवा तदनुषंगिक बाबींकरिता तरतूद करण्यासाठी अधिनियम.

ज्याअर्थी, संविधानाच्या उद्देशिकेतील ध्येयांपैकी, व्यक्तींची प्रतिष्ठा याबाबत आश्वासन देणारी बंधुता नागरिकांमध्ये प्रवर्धित करणे, हे एक ध्येय निर्धारित केले आहे ;

आणि ज्याअर्थी, संविधानाच्या भाग तीनमध्ये हमी दिलेल्या मूलभूत हक्कांमध्ये प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्याचा हक्कदेखील ध्वनित केला आहे ;

आणि ज्याअर्थी, संविधानाच्या अनुच्छेद ४६ मध्ये इतर गोष्टींबरोबरच, या गोष्टीची तरतूद करण्यात आली आहे की, राज्य, दुर्बल घटक आणि विशेषतः अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती यांचे, सामाजिक अन्याय व सर्व प्रकारचे शोषण यांपासून रक्षण करील ;

आणि ज्याअर्थी, अनारोग्यकारी शौचालये आणि अत्यंत विषमतादर्शक जातिव्यवस्था सातत्याने अस्तित्वात राहिल्याने, त्यातून उद्भवलेली, हाताने मैला सफाईची अमानवी प्रथा देशाच्या विभिन्न भागांमध्ये अजूनही टिकून आहे आणि अनारोग्यकारी शौचालये आणि हाताने मैला सफाई या दोन्ही अनिष्ट गोष्टींचे उच्चाटन करण्यासाठी विद्यमान कायदे अपर्याप्त शाबीत झाले आहेत ;

आणि ज्याअर्थी, हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांवर पिढ्यानपिढ्या होणारा अन्याय व त्यांची अप्रतिष्ठा दूर करणे आणि प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्यासाठी त्यांचे पुनर्वसन करणे आवश्यक आहे.

त्याअर्थी, भारतीय गणराज्याच्या चौसष्टाव्या वर्षी संसदेकडून तो पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास, हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या सेवायोजनेस प्रतिबंध आणि त्यांचे पुनर्वसन अधिनियम, २०१३ असे म्हणावे.

संक्षिप्त नाव,
व्याप्ती व प्रारंभ.

(२) तो, जम्मू व काश्मीर राज्य खेरीज करून संपूर्ण भारतास लागू असेल.

(३) तो, केंद्र सरकार, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नेमून देईल, अशा दिनांकास अंमलात येईल :

परंतु असे की, अशाप्रकारे अधिसूचित केलेला दिनांक हा, या राजपत्रात ^१[उक्त अधिसूचना] प्रसिद्ध केल्याच्या दिनांकानंतरच्या साठ दिवसांच्या आधीचा नसेल.

२. (१) या अधिनियमात, संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर,—

व्याख्या.

(क) “ अभिकरण ” याचा अर्थ, स्थानिक प्राधिकरण वगळता एखाद्या क्षेत्रात आरोग्यविषयक सुविधा पुरविण्याची जबाबदारी पत्करील असे अन्य कोणतेही अभिकरण, असा आहे, आणि त्यामध्ये, स्थावर संपदेचा विकास व परिरक्षण यामध्ये गुंतलेल्या कंत्राटदाराचा किंवा भागीदारी संस्थेचा किंवा कंपनीचा समावेश होईल ;

१. निरसन व सुधारणा अधिनियम, २०१५ (२०१५ चा १७), कलम ४ च्या अनुसूची दोन मधील नोंद १ द्वारे मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर समाविष्ट केला.

(ख) “समुचित शासन” याचा कटक मंडळे, रेल्वेच्या जमिनी, आणि केंद्र सरकार, केंद्र सरकारकडून पूर्णतः किंवा अंशतः निधी पुरविलेले केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रम किंवा स्वायत्त मंडळ यांच्या मालकीच्या जमिनी व इमारती यासंबंधातील अर्थ, केंद्र सरकार, असा आहे आणि इतर सर्व बाबतीत, राज्य शासन, असा आहे ;

(ग) “मुख्य कार्यकारी अधिकारी” याचा, नगरपालिकेच्या किंवा पंचायतीच्या संबंधातील अर्थ, तिचा वरिष्ठतम कार्यकारी अधिकारी, असा आहे, मग त्यास कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येवो ;

(घ) एखाद्या कर्मचार्याने “धोकादायक सफाई” करणे याचा मलप्रणालाच्या किंवा मलकुंडाच्या संबंधातील अर्थ, नियोक्त्याने संरक्षक सामग्री व इतर सफाई साधने पुरविण्याच्या आपल्या आबंधनाची पूर्तता केलेली नसताना आणि त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यामध्ये किंवा त्याखाली केलेल्या नियमांमध्ये विहित केलेले किंवा तरतूद केलेली असेल अशा सुरक्षाविषयक खबरदारीच्या अनुपालनाची सुनिश्चिती केलेली नसताना, एखाद्या कर्मचार्याने मलप्रणालाची किंवा मलकुंडाची हाताने सफाई करणे, असा आहे ;

(ङ) “अनारोग्यकारी शौचालय” याचा अर्थ, विहित करण्यात येईल अशा रीतीने मलोत्सर्गाचे पूर्णतः विघटन होण्यापूर्वी, ज्यातील मानवी मलोत्सर्ग, एकतर त्याच्या मूळ अवस्थेत किंवा तो मलोत्सर्ग एखाद्या उघड्या गटारामध्ये किंवा खळग्यामध्ये सोडलेला किंवा प्रवाहित केलेला मलोत्सर्ग हाताळावा किंवा साफ करावा लागतो, असे शौचालय, असा आहे :

परंतु असे की, एखाद्या रेल्वे प्रवासी डब्यातील जलधौत शौचालय, केंद्र सरकार याबाबतीत अधिसूचित करील अशा साधनांच्या मदतीने आणि अशा संरक्षक सामग्रीचा वापर करून एखाद्या कर्मचार्याकडून साफ केले जात असेल तेव्हा, त्या शौचालयास अनारोग्यकारी शौचालय, असे मानण्यात येणार नाही.

(च) “स्थानिक प्राधिकरण” याचा अर्थ,—

(एक) जी, आपल्या अधिकारितेच्या क्षेत्रातील स्वच्छतेसाठी जबाबदार असेल अशी, संविधानाच्या अनुच्छेद २४३ त च्या खंड (ङ) व खंड (च) यांमध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे असलेली नगरपालिका किंवा पंचायत,

(दोन) कटक (कॅटोन्मेंट) अधिनियम, २००६ याच्या कलम १० अन्वये घटित केलेले कटक मंडळ, आणि २००६ चा ४१.

(तीन) रेल्वे प्राधिकरण,

असा आहे.

(छ) “हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी” याचा अर्थ, या अधिनियमाच्या प्रारंभास किंवा त्यानंतर कोणत्याही वेळी, विहित करण्यात येईल अशा रीतीने मलोत्सर्गाचे पूर्णतः विघटन होण्यापूर्वी, अनारोग्यकारी शौचालयातील किंवा अनारोग्यकारी शौचालयातून उघड्या गटारात किंवा खड्ड्यात मानवी मलोत्सर्गाची विल्हेवाट लावली जाते अशा किंवा रेल्वे मार्गावरील किंवा केंद्र सरकार किंवा राज्य शासन अधिसूचित करेल, अशा जागेतील किंवा परिक्षेत्रातील मानवी मलोत्सर्ग हाताने साफ करण्यासाठी, तो वाहून नेण्यासाठी, त्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी किंवा अन्यथा तो कोणत्याही रीतीने हाताळण्यासाठी एखाद्या व्यक्तीने किंवा स्थानिक प्राधिकरणाने किंवा अधिकरणाने किंवा कंत्राटदाराने नेमलेली किंवा नियुक्त केलेली व्यक्ती, असा आहे, आणि त्यानुसार “हाताने मैला सफाई करणे” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ लावण्यात येईल.

स्पष्टीकरण.—या खंडाच्या प्रयोजनार्थ,—

(क) “कामावर नेमलेला किंवा नियुक्त केलेला” याचा अर्थ नियमित अथवा कंत्राटी तत्वावर कामावर नेमलेला किंवा नियुक्त केलेला, असा आहे ;

(ख) केंद्र सरकार या संदर्भात अधिसूचित करील अशा साधनाच्या मदतीने आणि अशा संरक्षक सामग्रीचा वापर करून मलोत्सर्ग साफ करण्यासाठी कामावर नेमलेल्या किंवा नियुक्त केलेल्या व्यक्तीस, “ हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी ” समजण्यात येणार नाही ;

१९९३ चा
६४.

(ज) “ राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी आयोग ” याचा अर्थ, राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी आयोग अधिनियम, १९९३ याच्या कलम ३ अन्वये स्थापन केलेला आणि सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण मंत्रालय, भारत सरकार याच्या क्रमांक १७०१५/१८/२००३-एससीडी-सहा, दिनांक २४ फेब्रुवारी २००४ च्या निर्णयाद्वारे पुढे चालू ठेवलेला आणि वेळोवेळी सुधारणा केल्याप्रमाणे, राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी आयोग, असा आहे ;

(झ) “ अधिसूचना ” याचा अर्थ, राजपत्रात प्रसिद्ध केलेली अधिसूचना, असा आहे आणि “ अधिसूचित ” करणे या शब्दप्रयोगाचा अर्थ त्यानुसार लावला जाईल ;

(ञ) “ भोगवटादार ” याचा अर्थ, ज्या जागेत अनारोग्यकारी शौचालय अस्तित्वात आहे किंवा जेथे हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी म्हणून कोणीतरी नियुक्त केलेला आहे अशा जागेच्या संबंधात ती जागा त्या वेळेपुरती ज्या व्यक्तीच्या ताब्यात असेल ती व्यक्ती, असा आहे ;

(ट) “ मालक ” याचा अर्थ, ज्या जागेत अनारोग्यकारी शौचालय अस्तित्वात आहे किंवा जेथे हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी म्हणून कोणीतरी नेमलेला आहे अशा जागेच्या संबंधात ज्या जागेचा कायदेशीर हक्क त्या वेळेपुरता ज्या व्यक्तीकडे असेल ती व्यक्ती, असा आहे ;

(ठ) “ विहित ” याचा अर्थ, या अधिनियमान्वये केलेल्या नियमांद्वारे विहित केलेले, असा आहे ;

(ड) “ रेल्वे प्राधिकरण ” याचा अर्थ, केंद्र सरकार याबाबतीत अधिसूचित करील असे, रेल्वेच्या जमिनीचे प्रशासन करणारे प्राधिकरण, असा आहे ;

१९८९ चा
२४.

(ढ) “ रेल्वेची जमीन ” यास रेल्वे अधिनियम, १९८९ च्या कलम २ च्या खंड (३२क) मध्ये त्यास जो अर्थ नेमून दिलेला असेल, तोच अर्थ असेल ;

(ण) “ आरोग्यकारी शौचालय ” याचा अर्थ, जे “ अनारोग्यकारी शौचालय ” नाही असे शौचालय, असा आहे ;

(त) “ मलकुंड ” याचा अर्थ, मानवी मलोत्सर्ग आणून साठवण्यासाठी, तसेच जीवाणुप्रक्रियेद्वारे त्याचे विघटन होऊ देण्यासाठी वापरली जाणारी, सामान्यतः जमिनीखाली बसवलेली जलरोधीसाठवण टाकी अथवा कुंड, असा आहे ;

(थ) “ मलप्रणाल ” याचा अर्थ, इतर सांडपाणी व गटारातील कचरा या व्यतिरिक्त, मानवी मलोत्सर्ग वाहून नेण्यासाठी असलेली जमिनीखालील वाहिनी अथवा नळमार्ग, असा आहे ;

(द) “ राज्य शासन ” याचा अर्थ, संघ राज्यक्षेत्राच्या बाबतीत संविधानाच्या अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त केलेला त्याचा प्रशासक, असा आहे ;

(ध) “ सर्वेक्षण ” याचा अर्थ, कलम ११ किंवा कलम १४ अनुसार करण्यात आलेले, हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांचे सर्वेक्षण, असा आहे ;

२००६ चा
४१.

(२) या अधिनियमामध्ये वापरलेले व व्याख्या न केलेले, परंतु कटक (कॅटोन्मेंट) अधिनियम, २००६ यामध्ये व्याख्या केलेले शब्द व शब्दप्रयोग यांना, त्या अधिनियमामध्ये अनुक्रमे जे अर्थ नेमून दिलेले असतील तेच अर्थ असतील.

(३) या अधिनियमाची प्रकरणे चार ते आठ यांखालील नगरपालिकेच्या निर्देशामध्ये, अनुक्रमे कटक मंडळाच्या अधिकारितेअंतर्गत आणि रेल्वेच्या जमिनीमध्ये येणाऱ्या क्षेत्रांच्या बाबतीत, यथास्थिति, कटक मंडळाच्या किंवा रेल्वे प्राधिकरणाच्या निर्देशाचा अंतर्भाव असेल.

अधिनियमास ३. हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांचे सेवायोजन आणि कोरड्या शौचालयांचे बांधकाम १९९३ चा
अधिभावी (प्रतिबंध) अधिनियम, १९९३ यामध्ये किंवा अन्य कोणत्याही कायद्यामध्ये, किंवा अन्य कोणत्याही कायद्याच्या ४६.
परिणाम असणे. आधारे परिणामक असलेल्या कोणत्याही संलेखामध्ये, या अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत असे काहीही असले
तरी, त्या परिणामक असतील.

प्रकरण दोन

अनारोग्यकारी शौचालये निश्चित करणे

स्थानिक
प्राधिकरणांनी
अनारोग्यकारी
शौचालयांचे
सर्वेक्षण करणे व
आरोग्यकारी
सार्वजनिक
शौचालयांची
व्यवस्था करणे.

४. (१) प्रत्येक स्थानिक प्राधिकरण,—

(क) त्याच्या अधिकारितेतील अनारोग्यकारी शौचालयांचे सर्वेक्षण करील, आणि या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून दोन महिन्यांच्या कालावधीच्या आत, विहित करण्यात येईल अशा रीतीने, अशा अनारोग्यकारी शौचालयांची यादी प्रसिद्ध करील ;

(ख) भोगवटादारास या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या कालावधीच्या आत, एकतर असे अनारोग्यकारी शौचालय पाडून टाकण्याबाबत किंवा ते आरोग्यकारी शौचालयामध्ये रूपांतरित करण्याबाबत, खंड (क) अन्वये यादी प्रसिद्ध झाल्याच्या दिनांकापासून, पंधरा दिवसांच्या आत नोटीस देईल :

परंतु असे की, स्थानिक प्राधिकरणास, पुरेशी कारणे लेखी नोंदवून, उक्त कालावधी तीन महिन्यांपेक्षा अधिक नसेल इतक्या कालावधीपर्यंत वाढवता येईल ;

(ग) ज्या क्षेत्रांमध्ये अनारोग्यकारी शौचालये आढळून आलेली असतील अशा क्षेत्रांमध्ये, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून नऊ महिन्यांपेक्षा अधिक नसेल इतक्या कालावधीच्या आत, त्यास आवश्यक वाटतील तेवढ्या प्रमाणात आरोग्यकारी सार्वजनिक शौचालयाचे बांधकाम करील.

(२) पोटकलम (१) मध्ये समाविष्ट असलेल्या तरतुदींना बाध न येऊ देता, नगरपालिका, कटक मंडळे व रेल्वे प्राधिकरणे देखील, त्यांच्या अधिकारितेमध्ये उघड्यावर शौचास जाण्याची प्रथा मोडून काढण्याच्या उद्देशाने, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून तीन वर्षांपेक्षा अधिक नसेल इतक्या, समुचित शासन अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा कालावधीच्या आत, पुरेशा प्रमाणात आरोग्यकारी सार्वजनिक शौचालयांचे बांधकाम करतील.

(३) पोटकलमे (१) व (२) मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे सार्वजनिक आरोग्यकारी शौचालये बांधणे आणि त्यांची सर्वकाळ आरोग्यपूर्ण निगा राखण्याकरिता व्यवस्थादेखील करणे, ही स्थानिक प्राधिकरणांची जबाबदारी असेल.

स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या प्रयोजनार्थ, रेल्वे प्राधिकरणांच्या संबंधात, “सार्वजनिक” याचा अर्थ, रेल्वेचे प्रवासी, कर्मचारीवर्ग व इतर अधिकृत वापरकर्ते, असा आहे ;

प्रकरण तीन

अनारोग्यकारी शौचालयांस आणि हाताने मैला उचलणारे सफाई कर्मचारी म्हणून कामावर नेमण्यास व नियुक्त करण्यास प्रतिबंध

अनारोग्यकारी
शौचालयांस आणि
हाताने मैला
उचलणाऱ्या सफाई
कर्मचाऱ्यांना
कामावर नेमण्यास
व नियुक्त
करण्यास प्रतिबंध.

५. (१) हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांचे सेवायोजन आणि कोरड्या शौचालयांचे बांधकाम १९९३ चा (प्रतिबंध) अधिनियम, १९९३ यामध्ये, या अधिनियमाशी विसंगत असे काहीही असले तरी, कोणतीही व्यक्ती, ४६.
स्थानिक प्राधिकरण किंवा कोणतेही अधिकरण, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकानंतर,—

(क) अनारोग्यकारी शौचालय बांधणार नाही ; किंवा

(ख) हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यास प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे कामावर नेमणार नाही अथवा नियुक्त करणार नाही आणि अशी कामावर नेमलेली अथवा नियुक्त केलेली प्रत्येक व्यक्ती, हाताने मैला उचलण्याच्या सफाईच्या कामाच्या व्यक्त वा ध्वनित, अशा कोणत्याही बंधनातून तात्काळ मुक्त होईल.

(२) या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकास अस्तित्वात असलेले प्रत्येक अनारोग्यकारी शौचालय हे, कलम ४ च्या पोटकलम (१) च्या खंड (ख) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी, भोगवटादाराकडून, त्याच्या स्वतःच्या खर्चाने, एकतर पाडून टाकण्यात येईल किंवा ते आरोग्यकारी शौचालयामध्ये रूपांतरित करण्यात येईल :

परंतु असे की, एखाद्या अनारोग्यकारी शौचालयाच्या संबंधात अनेक भोगवटादार असतील त्याबाबतीत, ते पाडून टाकण्याची किंवा आरोग्यकारी शौचालयामध्ये रूपांतरित करण्याची जबाबदारी पुढील व्यक्तीकडे असेल,—

(क) भोगवटादारांपैकीच एकजण मालक असेल तर, त्या जागेचा मालक ; आणि

(ख) इतर सर्व प्रकरणात, सर्व भोगवटादार, संयुक्तपणे व पृथक्पणे :

परंतु असे की, राज्य शासनास, अशा प्रवर्गामधील भोगवटादार व्यक्तींना अनारोग्यकारी शौचालयांचे आरोग्यकारी शौचालयात रूपांतर करण्यासाठी अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करण्यात येईल, अशा प्रमाणात सहाय्य देता येईल :

परंतु आणखी असे की, ९ महिन्यांच्या उक्त कालावधीनंतर राज्य शासनाचे सहाय्य न मिळणे, हे अनारोग्यकारी शौचालये तशीच चालू ठेवणे किंवा त्याचा वापर करणे यासाठीचे वैध कारण असणार नाही.

(३) पोटकलम (२) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीत, भोगवटादाराने, अनारोग्यकारी शौचालय पाडून टाकण्यात किंवा त्याचे आरोग्यकारी शौचालयात रूपांतर करण्यात कसूर केल्यास, असे अनारोग्यकारी शौचालय ज्या भागात स्थित आहे, त्या भागाची अधिकारिता असणारा स्थानिक प्राधिकारी, भोगवटादारास, २१ दिवसांपेक्षा कमी नसेल एवढ्या कालावधीची नोटीस दिल्यानंतर, अशा शौचालयाचे एकतर आरोग्यकारी शौचालयात रूपांतर करील किंवा असे अनारोग्यकारी शौचालय पाडून टाकेल आणि असे रूपांतर करण्याचा किंवा, यथास्थिति, पाडून टाकण्याचा खर्च, विहित करण्यात येईल अशा रीतीने, अशा भोगवटादाराकडून वसूल करण्यासाठी हक्कदार असेल.

६. (१) या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापूर्वी, हाताने मैला उचलण्याच्या सफाई कामावर नेमलेल्या किंवा नियुक्त केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीच्या प्रयोजनार्थ करण्यात आलेले किंवा निष्पादित झालेले कोणतेही कंत्राट, करार किंवा इतर कोणताही संलेख हा, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकास समाप्त होईल आणि असे कंत्राट, करार किंवा इतर संलेख शून्यवत व अपवर्ती होईल आणि त्याकरिता कोणतीही भरपाई देय असणार नाही.

कंत्राट, करार
इत्यादी शून्यवत
असणे.

(२) पोटकलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, पूर्णकालिक तत्त्वावर हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी म्हणून कामावर नियुक्त केलेल्या किंवा नेमलेल्या कोणत्याही व्यक्तीची, तिच्या मालकाकडून कपात करण्यात येणार नाही परंतु, तिच्या इच्छेच्या अधीनतेने, किमान त्याच वित्तलब्धीवर तिला नोकरीवर ठेवून घेता येईल आणि हाताने मैला उचलण्याच्या सफाई कामाखेरीज, अन्य काम नेमून देण्यात येईल.

७. कोणतीही व्यक्ती, स्थानिक प्राधिकरण किंवा इतर अभिकरण हे, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून एका वर्षानंतरच्या नसेल अशा, राज्य शासन अधिसूचित करेल अशा दिनांकापासून एखाद्या मलप्रणाल्याच्या किंवा एखाद्या मलकुंडाच्या धोकादायक सफाईसाठी कोणत्याही व्यक्तीला, एकतर प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे, कामावर नेमणार नाही किंवा नियुक्त करणार नाही.

मलप्रणाल आणि
मलकुंड यांच्या
धोकादायक
सफाईकरिता
व्यक्तींना कामावर
नेमण्यास किंवा
नियुक्त करण्यास
प्रतिबंध.

कलम ५ किंवा
कलम ६ च्या
उल्लंघनाबद्दल
शास्ती.

८. जो कोणी, कलम ५ किंवा कलम ६ च्या तरतुदींचे उल्लंघन करील तो, पहिल्या उल्लंघनाकरिता, एका वर्षापर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या किंवा पन्नास हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र असेल, आणि त्यानंतरच्या अशा कोणत्याही उल्लंघनासाठी, दोन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या किंवा एक लाख रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र असेल.

कलम ७ च्या
उल्लंघनाबद्दल
शास्ती.

९. जो कोणी, कलम ७ च्या तरतुदींचे उल्लंघन करील तो, पहिल्या उल्लंघनाकरिता दोन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या किंवा दोन लाख रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र असेल, आणि त्यानंतरच्या कोणत्याही उल्लंघनासाठी पाच वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या कारावासाच्या किंवा पाच लाख रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र असेल.

खटला भरण्याची
मुदत.

१०. कोणतेही न्यायालय, एखाद्या व्यक्तीकडून अभिकथित अपराध घडल्याचे आढळून आल्याच्या दिनांकापासून तीन महिन्यांच्या आत, त्याबाबत तक्रार करण्यात आल्याखेरीज, या अधिनियमाखाली शिक्षापात्र असणाऱ्या इतर कोणत्याही अपराधाची दखल घेणार नाही.

प्रकरण चार

नागरी आणि ग्रामीण क्षेत्रामधील हाताने मैला उचलणारे सफाई कर्मचारी निश्चित करणे व त्यांचे पुनर्वसन

नगरपालिकांकडून
नागरी क्षेत्रामधील
हाताने मैला
उचलणाऱ्या सफाई
कर्मचाऱ्यांचे
सर्वेक्षण.

११. (१) जर एखाद्या नगरपालिकेला, तिच्या अधिकारितेमध्ये, काही व्यक्ती हाताने मैला उचलण्याच्या सफाई कामावर नेमलेल्या आहेत किंवा ते नियुक्त केलेल्या आहेत, असे मानण्यास कारण असेल तर, अशा नगरपालिकेचा मुख्य कार्यकारी अधिकारी, अशी व्यक्ती निश्चित करण्यासाठी, एक सर्वेक्षण हाती घेण्याची व्यवस्था करील.

(२) पोटकलम (१) मध्ये निर्देश केलेल्या सर्वेक्षणातील मजकूर आणि त्याची पद्धती ही, विहित करण्यात येईल त्याप्रमाणे असेल आणि महानगरपालिकांच्या बाबतीत सर्वेक्षण सुरू झाल्यापासून दोन महिन्यांच्या कालावधीत आणि इतर नगरपालिकांच्या बाबतीत एका महिन्याच्या कालावधीत, ते पूर्ण करण्यात येईल.

(३) जिच्या अधिकारिते हे सर्वेक्षण हाती घेण्यात येईल, त्या नगरपालिकेचा मुख्य कार्यकारी अधिकारी, सर्वेक्षणाची अचूकता व ते वेळेवर पूर्ण होणे, यासाठी जबाबदार असेल.

(४) सर्वेक्षण पूर्ण झाल्यानंतर, मुख्य कार्यकारी अधिकारी त्याच्या नगरपालिकेच्या अधिकारितेतील, हाताने मैला उचलणारे सफाई कर्मचारी म्हणून काम करताना आढळलेल्या आणि विहित करण्यात येतील अशा पात्रतेच्या अटी पूर्ण करणाऱ्या व्यक्तींची, एक तात्पुरती यादी तयार करील आणि अशी तात्पुरती यादी, विहित करण्यात येईल त्याप्रमाणे व त्या रीतीने, सर्वसाधारण माहितीकरिता प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था करील आणि सर्वसामान्य जनतेकडून यादीवर हरकती मागवील.

(५) एखादी हरकत घेणारी कोणतीही व्यक्ती, पोटकलम (४) अनुसार प्रसिद्ध झालेल्या तात्पुरत्या यादीतील एखादे नाव, एकतर समाविष्ट केल्याबाबत किंवा वगळल्याबाबत, अशा प्रसिद्धीनंतर पंधरा दिवसांच्या कालावधीमध्ये, नगरपालिकेकडून विनिर्दिष्ट करण्यात येईल त्याप्रमाणे व त्या नमुन्यात, मुख्य कार्यकारी अधिकार्याकडे हरकत दाखल करील.

(६) पोटकलम (५) अनुसार मिळालेल्या सर्व हरकतींची चौकशी करण्यात येईल आणि त्यानंतर नगरपालिकेच्या स्थानिक सीमांमध्ये, हाताने मैला उचलणारे सफाई कर्मचारी म्हणून काम करताना आढळून आलेल्या व्यक्तींची एक अंतिम यादी, विहित करण्यात येईल अशा रीतीने, तिच्याकडून प्रसिद्ध करण्यात येईल.

(७) पोटकलम (६) मध्ये निर्देशिलेली, हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांची अंतिम यादी प्रसिद्ध झाल्यावर, उक्त यादीत समाविष्ट असणाऱ्या व्यक्ती कलम ६ च्या पोटकलम (२) ला अधीन राहून हाताने मैला उचलणारे सफाई कर्मचारी म्हणून काम करण्याच्या कोणत्याही दायित्वातून मुक्त झाल्याचे समजण्यात येईल.

१२. (१) नागरी क्षेत्रात, हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी म्हणून काम करणारी कोणतीही व्यक्ती, एकतर ती ज्या नगरपालिकेच्या अधिकारक्षेत्रात काम करत असेल, त्या नगरपालिकेने, कलम ११ अनुसार हाती घेतलेल्या सर्वेक्षणादरम्यान किंवा, त्यानंतर कोणत्याही वेळी, विहित करण्यात येईल अशा रीतीने नगरपालिकेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्याकडे, किंवा यासंबंधात त्याने प्राधिकृत केलेल्या इतर कोणत्याही अधिकाऱ्याकडे, हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी म्हणून नाव निश्चित केले जाण्यासाठी, अर्ज करू शकेल.

नागरी क्षेत्रातील
हाताने मैला
उचलणाऱ्या सफाई
कर्मचाऱ्याने नाव
निश्चित
करण्याकरिता
अर्ज करणे.

(२) पोटकलम (१) खालील अर्ज मिळाल्यानंतर, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, एकतर कलम ११ अन्वये हाती घेण्यात आलेल्या सर्वेक्षणाचा भाग म्हणून किंवा, असे कोणतेही सर्वेक्षण चालू नसेल तर, असा अर्ज मिळाल्यापासून पंधरा दिवसांच्या आत, तो अर्जदार हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी आहे किंवा कसे, हे निश्चित करण्यासाठी, त्याबाबत चौकशी करण्याची व्यवस्था करील.

(३) जर कलम ११ अन्वये एखादे सर्वेक्षण सुरू नसताना, पोटकलम (१) खालील अर्ज मिळाला आणि पोटकलम २ अनुसार केलेल्या चौकशीनंतर, त्यात सत्य असल्याचे आढळून आले तर, अशा व्यक्तीचे नाव, कलम ११ च्या पोटकलम ६ अन्वये प्रसिद्ध करण्यात येणाऱ्या अंतिम यादीत जादा दाखल करण्याची कार्यवाही करण्यात येईल आणि त्यानंतर, पोटकलम (७) मध्ये नमूद केलेले त्याबाबतीतील परिणाम होतील.

१३. (१) कलम ११ च्या पोटकलम (६) अनुसार प्रसिद्ध झालेल्या, हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्याच्या अंतिम यादीत समाविष्ट असणाऱ्या किंवा कलम १२ च्या पोटकलम (३) अनुसार त्यामध्ये जादा दाखल केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीचे पुढील पद्धतीने पुनर्वसन करण्यात येईल,—

नगरपालिकेने हाताने
मैला उचलणारे
सफाई कर्मचारी
म्हणून नाव निश्चित
केलेल्या व्यक्तीचे
पुनर्वसन.

(क) त्या व्यक्तीला एका महिन्याच्या आत,—

(एक) छायाचित्र असलेले ओळखपत्र देण्यात येईल, ज्यामध्ये, इतर गोष्टींबरोबरच, तिच्यावर अवलंबून असलेल्या कुटुंबातील इतर सर्व सदस्यांची तपशीलवार माहिती असेल, आणि

(दोन) विहित करण्यात येईल त्याप्रमाणे, सुरुवातीलाच, एकाचवेळी, रोख सहाय्य देण्यात येईल.

(ख) केंद्र सरकार किंवा राज्य शासन, किंवा, यथास्थिति, स्थानिक प्राधिकरणे, यांच्या संबंधित योजनेनुसार असलेल्या शिष्यवृत्तीस त्या व्यक्तीची मुले हक्कदार असतील ;

(ग) हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्याची पात्रता व इच्छा याला अधीन राहून, त्याला एक निवासी भूखंड आणि घरबांधणीसाठी वित्तीय सहाय्य किंवा एखादे बांधून तयार असलेले घर, तसेच, वित्तीय सहाय्य, याचे नियतवाटप करण्यात येईल आणि केंद्र सरकार किंवा राज्य शासन किंवा संबंधित स्थानिक प्राधिकरण यांच्या संबंधित योजनेच्या तरतुदी त्या व्यक्तीस लागू होतील.

(घ) त्या व्यक्तीस, किंवा तिच्या कुटुंबातील किमान एका प्रौढ सदस्यास, पात्रता व इच्छा यास अधीन राहून एखाद्या उपजीविकेसाठीच्या कौशल्याचे प्रशिक्षण देण्यात येईल आणि अशा प्रशिक्षणाच्या कालावधी दरम्यान, तीन हजार रुपयांपेक्षा कमी नसेल, इतके मासिक विद्यावेतन प्रदान करण्यात येईल.

(ङ) त्या व्यक्तीस किंवा तिच्या कुटुंबातील किमान एका प्रौढ व्यक्तीस तिची पात्रता व इच्छा यास अधीन राहून कायमस्वरूपी करता येईल असा पर्यायी व्यवसाय करण्याकरिता, केंद्र सरकार किंवा राज्य शासन किंवा संबंधित स्थानिक प्राधिकरण यांच्या संबंधित योजनेत करारनिविष्ट करण्यात येईल अशा रीतीने अर्थसहाय्य व सवलतीच्या दरात कर्ज उपलब्ध करून देण्यात येईल ;

(च) केंद्र सरकार किंवा राज्य शासन याबाबतीत अधिसूचित करील त्याप्रमाणे त्या व्यक्तीला असे अन्य कायदेशीर व कार्यक्रमानुसार सहाय्य पुरविण्यात येईल.

(२) संबंधित जिल्ह्याचा जिल्हा दंडाधिकारी, पोटकलम (१) च्या तरतुदीनुसार, हाताने मैला उचलणाऱ्या प्रत्येक सफाई कर्मचाऱ्याच्या, पुनर्वसनाकरिता जबाबदार असेल आणि त्याशिवाय राज्य शासन किंवा संबंधित जिल्हा दंडाधिकारी, त्याच्या वतीने, जिल्हा दंडाधिकार्याला दुय्यम असणाऱ्या अधिकाऱ्याकडे आणि संबंधित नगरपालिकांच्या अधिकाऱ्यांकडे जबाबदाऱ्या सोपवेल.

पंचायतीकडून ग्रामीण क्षेत्रातील हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांचे सर्वेक्षण. १४. जर एखाद्या पंचायतीला, तिच्या अधिकारक्षेत्रामध्ये काही व्यक्ती हाताने मैला उचलण्याचे सफाई कामावर नेमलेल्या आहेत असे मानण्यात सयुक्तिक कारण असेल तर, अशा पंचायतीचा मुख्य कार्यकारी अधिकारी, अशा व्यक्ती निश्चित करण्यासाठी, कलम ११ व कलम १२ मधील तरतुदीनुसार, योग्य त्या फेरफारांसह, अशा हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांचे सर्वेक्षण करण्याचे काम हाती घेण्याची व्यवस्था करील.

ग्रामीण क्षेत्रातील हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्याने नाव निश्चित करण्याकरिता अर्ज करणे. १५. (१) ग्रामीण क्षेत्रामध्ये हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी म्हणून काम करणारी कोणतीही व्यक्ती, एकतर ज्या पंचायतीच्या अधिकारक्षेत्रामध्ये ती काम करित असेल त्या पंचायतीने कलम १४ अनुसार हाती घेतलेल्या सर्वेक्षणादरम्यान किंवा त्यानंतर कोणत्याही वेळी, विहित करण्यात येईल अशा रीतीने, संबंधित पंचायतीच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्याकडे, किंवा यासंबंधात त्याने प्राधिकृत केलेल्या अन्य कोणत्याही अधिकाऱ्याकडे ती व्यक्ती हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी म्हणून नाव निश्चित केले जाण्यासाठी अर्ज करू शकेल.

(२) पोटकलम (१) खालील अर्ज मिळाल्यानंतर, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, एकतर कलम १४ अन्वये हाती घेण्यात आलेल्या सर्वेक्षणाचा भाग म्हणून किंवा असे कोणतेही सर्वेक्षण चालू नसेल तर, असा अर्ज मिळाल्यापासून पंधरा दिवसांच्या आत तो अर्जदार हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी आहे किंवा कसे हे निश्चित करण्यासाठी त्याबाबत चौकशी करण्याची व्यवस्था करील.

पंचायतीने हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी म्हणून निश्चित केलेल्या व्यक्तीचे पुनर्वसन करणे. १६. कलम १४ अनुसार प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या, हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्याच्या अंतिम यादीमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेल्या किंवा कलम १५, पोटकलम (२) अनुसार त्यात जादा दाखल करण्यात आलेल्या कोणत्याही व्यक्तीचे, कलम १३ मध्ये नागरी क्षेत्रातील हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यासाठी घालून देण्यात आलेल्या रीतीने, योग्य त्या फेरफारांसह, पुनर्वसन करण्यात येईल.

प्रकरण पाच

अंमलबजावणी प्राधिकारी

अनारोग्यकारी शौचालये काढून टाकण्यात आली असल्याची खातरजमा करण्याची स्थानिक प्राधिकाऱ्यांची जबाबदारी. १७. त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून नऊ महिन्यांचा कालावधी समाप्त झाल्यावर, प्रत्येक स्थानिक प्राधिकाऱ्याची, जागरूकता मोहिमेमार्फत किंवा अशा अन्य कोणत्याही रीतीने,—

(एक) त्याच्या अधिकारक्षेत्राच्या आत कोणतेही अनारोग्यकारी शौचालय बांधण्यात आलेले नाही, ते चालू ठेवण्यात आलेले नाही किंवा ते वापरले जात नाही ; आणि

(दोन) खंड (एक) चे उल्लंघन करण्यात आल्यास त्याबाबतीत कलम (५), पोटकलम (३) अन्वये भोगवटादाराविरुद्ध कारवाई करण्यात आली आहे,

हे सुनिश्चित करण्याची जबाबदारी असेल.

१८. समुचित शासन, स्थानिक प्राधिकारी व जिल्हा दंडाधिकारी यांच्याकडे या अधिनियमाच्या तरतुदींचे योग्यरीतीने पालन करण्यात येत आहे, याची सुनिश्चिती करण्यासाठी आवश्यक असतील असे अधिकार प्रदान करील आणि अशी कर्तव्ये सोपवील आणि अशा रीतीने प्रदान करण्यात आलेल्या किंवा सोपविण्यात आलेल्या सर्व किंवा कोणत्याही अधिकारांचा वापर करण्यासाठी आणि सर्व किंवा कोणतीही कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी, स्थानिक प्राधिकारी व जिल्हा दंडाधिकारी, दुय्यम अधिकारी विनिर्दिष्ट करतील, आणि अशा रीतीने विनिर्दिष्ट करण्यात आलेल्या अधिकाऱ्याने किंवा अधिकाऱ्यांनी असे अधिकार व कर्तव्ये यांचे पालन ज्या स्थानिक सीमांच्या आत करावयाचे त्या सीमाही विनिर्दिष्ट करतील.

या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी विनिर्दिष्ट करता येतील असे प्राधिकारी.

१९. जिल्हा दंडाधिकारी व कलम १८ अन्वये प्राधिकृत केलेला प्राधिकारी किंवा त्या कलमाअन्वये त्यांनी विनिर्दिष्ट केलेले अन्य कोणतेही दुय्यम अधिकारी हे, या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ, विनिर्दिष्ट केलेला असा कालावधी समाप्त झाल्यानंतर,—

जिल्हा दंडाधिकारी व प्राधिकृत अधिकारी यांचे कर्तव्य.

(क) त्यांच्या अधिकारक्षेत्राच्या आत, कोणतीही व्यक्ती हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी म्हणून नेमलेली नाही किंवा नियुक्त केलेली नाही ;

(ख) कोणतीही व्यक्ती अनारोग्यकारी शौचालयाचे बांधकाम करीत नाही, ते चालू ठेवीत नाही, ते वापरीत नाही किंवा ते वापरण्यासाठी उपलब्ध करून देत नाही ;

(ग) या अधिनियमान्वये निश्चित करण्यात आलेल्या, हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांचे कलम १३ किंवा, यथास्थिति, कलम १६ अनुसार पुनर्वसन करण्यात येत आहे ;

(घ) कलम ५ किंवा कलम ६ किंवा कलम ७ यांच्या तरतुदींचे उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्तींचा, या अधिनियमाच्या तरतुदीन्वये तपास करून यांच्यावर खटला चालविण्यात येत आहे ; आणि

(ङ) त्यांच्या अधिकारक्षेत्राच्या आत लागू असणाऱ्या या अधिनियमाच्या सर्व तरतुदींचे योग्य रीतीने अनुपालन करण्यात येत आहे ;

याची सुनिश्चिती करतील.

२०. (१) समुचित शासनास, या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ निरीक्षक म्हणून त्यास योग्य वाटतील अशा व्यक्तींची अधिसूचनेद्वारे नियुक्ती करता येईल, आणि या अधिनियमाखालील त्यांना त्यांचे अधिकार ज्या स्थानिक सीमेच्या आत वापरता येतील ती सीमा निश्चित करता येईल.

निरीक्षकांची नियुक्ती व त्यांचे अधिकार.

(२) याबाबतीत करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमांना अधीन राहून, निरीक्षकास, पुढील प्रयोजनासाठी त्याच्या अधिकारक्षेत्राच्या स्थानिक सीमांच्या आत, सर्व वाजवी वेळेत, त्याला आवश्यक वाटेल अशा सहाय्यानिशी, कोणत्याही जागेत किंवा ठिकाणी प्रवेश करता येईल,—

(क) कोणत्याही शौचालयाची, उघड्या गटाराची किंवा खड्ड्याची पाहणी किंवा तपासणी करणे किंवा या अधिनियमाखालील अपराध करण्यात आला आहे किंवा करण्यात येत आहे किंवा करण्यात येणार आहे, असे त्याला सकारण वाटत असेल अशा कोणत्याही जागेचे किंवा ठिकाणाचे निरीक्षण करणे, आणि हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी म्हणून कोणत्याही व्यक्तीस नोकरीस नियुक्त करण्यास प्रतिबंध करणे ;

(ख) जी कोणतीही व्यक्ती अशा ठिकाणी किंवा जागी असल्याचे त्याला आढळून येईल आणि जी व्यक्ती, त्या ठिकाणी हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी म्हणून नियुक्त केलेली आहे असे मानण्यास त्याला सकारण वाटत आहे, किंवा अन्यथा या अधिनियमाच्या आणि त्याखाली करण्यात आलेल्या नियमांच्या तरतुदींच्या अनुपालनाविषयी किंवा अनुपालन न करण्याविषयी माहिती देण्याच्या स्थितीत आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीची तपासणी करणे ;

(ग) अशा जागांमध्ये त्याला आढळून आलेल्या कोणत्याही व्यक्तीस, अशा जागेत हाताने मैला उचलणारा सफाई कर्मचारी म्हणून कामावर नियुक्त केलेल्या व्यक्तींची आणि त्यांना कामावर नियुक्त करणाऱ्या किंवा नेमणाऱ्या व्यक्ती किंवा अभिकरण किंवा कंत्राटदार यांची नावे व पत्ते याबाबतीत त्याच्या अधिकारात असलेली माहिती सांगण्यास भाग पाडणे ;

(घ) प्रमुख नियोक्ता किंवा अभिकरण यांनी या अधिनियमाखालील अपराध केलेला आहे असे त्याला सकारण वाटत असेल तर, अशा अपराधाच्या बाबतीत त्याला संबद्ध वाटतील अशा नोंदवह्या, मजुरीचे अभिलेख किंवा नोटीसा किंवा त्यांचा भाग जप्त करणे किंवा त्यांच्या प्रती घेणे ;

(ङ) विहित करण्यात येतील असे अन्य अधिकार वापरणे.

(३) पोटकलम (२) अन्वये निरीक्षकास आवश्यक असणारा कोणताही दस्तऐवज किंवा कोणतीही वस्तू किंवा कोणतीही माहिती सादर करणे एखाद्या व्यक्तीस भाग असेल, ती व्यक्ती भारतीय दंड संहितेच्या कलम १८६० चा १७५ व कलम १७६ याच्या अर्थातर्गत तसे करण्यास कायदेशीररीत्या बांधील असल्याचे समजण्यात येईल. ४५.

(४) फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ याच्या तरतुदी या शक्य होईल तितक्या उक्त संहितेच्या कलम १९७४ चा १४ अन्वये काढण्यात आलेल्या अधिपत्राच्या प्राधिकाराअन्वये करण्यात येणाऱ्या अशा झडतीस किंवा जप्तीस जशा लागू होतील तशाच त्या पोटकलम (२) अन्वये करण्यात येणाऱ्या अशा कोणत्याही झडतीस किंवा जप्तीस लागू होतील. २.

प्रकरण सहा

न्यायचौकशीची कार्यपद्धती

कार्यकारी दंडाधिकार्याने अपराधांची न्यायचौकशी करणे. २१. (१) राज्य शासन, या अधिनियमाखालील अपराधांची न्यायचौकशी करण्यासाठी प्रथम वर्ग न्याय दंडाधिकार्याचे अधिकार कार्यकारी दंडाधिकार्याला प्रदान करील आणि अशा प्रकारे अधिकार प्रदान केल्यानंतर ज्या कार्यकारी दंडाधिकार्याकडे अशा रीतीने अधिकार प्रदान करण्यात आले आहेत तो कार्यकारी दंडाधिकारी, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ याच्या प्रयोजनार्थ प्रथम वर्ग न्याय दंडाधिकारी असल्याचे मानण्यात येईल. १९७४ चा २.

(२) या अधिनियमाखालील अपराधांची संक्षिप्त रीतीने न्यायचौकशी करण्यात येईल.

अपराध दखलपात्र व अजामीनपात्र असणे. २२. फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अधिनियमाखालील प्रत्येक अपराध दखलपात्र व अजामीनपात्र असेल. १९७४ चा २.

कंपन्यांनी केलेले अपराध. २३. (१) या अधिनियमाखालील अपराध कंपनीने केलेला असेल तर, असा अपराध घडण्याच्या वेळी कंपनीचे कामकाज चालविण्यासाठी जी व्यक्ती त्या कंपनीची प्रभारी होती आणि त्यासाठी जबाबदार होती अशी प्रत्येक व्यक्ती तसेच ती कंपनीही, त्या अपराधाबद्दल दोषी असल्याचे मानण्यात येईल, आणि तिच्याविरुद्ध कार्यवाही केली जाण्यास व त्यानुसार शिक्षा दिली जाण्यास ती पात्र असेल.

(२) पोटकलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अधिनियमाखालील कोणताही अपराध एखाद्या कंपनीने केला असेल आणि त्या कंपनीच्या कोणत्याही संचालकाच्या, व्यवस्थापकाच्या, सचिवाच्या किंवा अन्य अधिकाऱ्याच्या संमतीने किंवा मूकानुमतेने किंवा त्याने दुर्लक्ष केल्यामुळे असा अपराध घडल्याचे सिद्ध झाले असेल तर, असा संचालक, व्यवस्थापक, सचिव किंवा अन्य अधिकारी, त्या अपराधाबद्दल दोषी असल्याचे मानण्यात येईल आणि त्याच्याविरुद्ध कार्यवाही केली जाण्यास व त्यानुसार शिक्षा केली जाण्यास तो पात्र असेल.

स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या प्रयोजनार्थ,—

(क) “ कंपनी ” याचा अर्थ, कोणताही निगमनिकाय, असा आहे आणि त्यामध्ये भागीदारी संस्था किंवा व्यक्तींचा अन्य संघ, यांचा समावेश होतो ; आणि

(ख) भागीदारी संस्थेच्या संबंधात “ संचालक ” याचा अर्थ, भागीदारी संस्थेचा भागीदार, असा आहे.

प्रकरण सात

दक्षता समित्या

२४. (१) प्रत्येक राज्य शासन, अधिसूचनेद्वारे, प्रत्येक जिल्ह्यासाठी व प्रत्येक उप विभागासाठी दक्षता समिती घटित करील.

(२) जिल्ह्यासाठी घटित केलेली प्रत्येक दक्षता समिती ही पुढील सदस्यांची मिळून बनलेली असेल :—

(क) जिल्हा दंडाधिकारी—पदसिद्ध अध्यक्ष ;

(ख) राज्य विधानमंडळाचे जिल्ह्यामधून निवडून आलेले अनुसूचित जातीचे सर्व सदस्य—सदस्य :

परंतु असे की, जर जिल्ह्यात राज्य विधानमंडळाचा अनुसूचित जातीचा कोणताही सदस्य नसेल तर, राज्य शासनास, त्यास योग्य वाटेल त्याप्रमाणे दोनपेक्षा अधिक नसतील इतक्या संख्येत जिल्ह्यातील राज्य विधानमंडळाच्या अन्य सदस्यांस नामनिर्देशित करता येईल.

(ग) जिल्हा पोलीस अधीक्षक—पदसिद्ध सदस्य ;

(घ) पुढील संस्थांचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी,—

(एक) जिल्हास्तरीय पंचायत—पदसिद्ध सदस्य ;

(दोन) जिल्हा मुख्यालय नगरपालिका—पदसिद्ध सदस्य ;

(तीन) जिल्ह्यात स्थापन केलेली कोणतीही अन्य महानगरपालिका—पदसिद्ध सदस्य ;

(चार) जिल्ह्यातील कटक मंडळ, जर कोणतेही असल्यास—पदसिद्ध सदस्य ;

(ड) जिल्ह्यात स्थित असलेल्या रेल्वे प्राधिकरणाने नामनिर्देशित करावयाचा एक प्रतिनिधी ;

(च) हाताने मैला उचलण्याचे काम करण्यास प्रतिबंध करणे आणि हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांचे पुनर्वसन करणे, यासाठी कार्यरत असणाऱ्या संघटनेचे किंवा जिल्ह्यामध्ये राहणाऱ्या हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या समुदायाचे प्रतिनिधित्व करणारे, जिल्हा दंडाधिकाऱ्याने नामनिर्देशित करावयाचे चारपेक्षा अधिक नसतील एवढे सामाजिक कार्यकर्ते, यामध्ये दोन महिला असतील ;

(छ) जिल्हा दंडाधिकाऱ्याने नामनिर्देशित करावयाची, जिल्ह्यातील वित्तीय व पत संस्थांचे प्रतिनिधित्व करणारी एक व्यक्ती ;

(ज) अनुसूचित जातींचे कल्याण या संबंधातील जिल्हास्तरीय प्रभारी अधिकारी—पदसिद्ध सदस्य-सचिव ;

(झ) राज्य शासनाचे सर्वसाधारण आदेश कोणतेही असल्यास त्यांना अधीन राहून, जिल्हा दंडाधिकाऱ्याच्या मते ज्यांनी या अधिनियमाच्या अंमलबजावणीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावयाची आहे असे विभागाचे जिल्हास्तरीय अधिकारी आणि अधिकरणे.

(३) उप विभागासाठी घटित करण्यात आलेली प्रत्येक दक्षता समितीही पुढील सदस्यांची मिळून बनलेली असेल :—

(क) उप विभागीय दंडाधिकारी—पदसिद्ध अध्यक्ष ;

(ख) उप विभागाच्या मधल्या पातळीवरील पंचायत अध्यक्ष व मुख्य कार्यकारी अधिकारी आणि जेथे मधल्या पातळीवरील पंचायत अस्तित्वात नसेल तेथे, उप विभागीय दंडाधिकाऱ्याने नामनिर्देशित करावयाचे गावपातळीवरील दोन पंचायतींचे अध्यक्ष—पदसिद्ध सदस्य ;

(ग) उप विभागीय पोलीस अधिकारी—पदसिद्ध सदस्य ;

(घ) पुढील संस्थांचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी,—

(एक) उप विभागीय मुख्यालयाची नगरपालिका—पदसिद्ध सदस्य ; आणि

(दोन) उप विभागात स्थित असलेले कटक मंडळ, जर असल्यास—पदसिद्ध सदस्य ;

(ड) उप विभागात स्थित असलेल्या रेल्वे प्राधिकरणाने नामनिर्देशित करावयाचा एक प्रतिनिधी—पदसिद्ध सदस्य ;

(च) हाताने मैला उचलण्याचे सफाई काम करण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी कार्यरत असणाऱ्या संघटनेचे आणि हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांचे पुनर्वसन करणाऱ्या संघटनेचे किंवा उप विभागात राहणारे कर्मचारी समुदायाचे प्रतिनिधित्व करणारे जिल्हा दंडाधिकाऱ्याने नामनिर्देशित करावयाचे दोन सामाजिक कार्यकर्ते, ज्यामध्ये एक महिला कार्यकर्ती असेल ;

(छ) उप विभागीय दंडाधिकाऱ्याने नामनिर्देशित करावयाची, उप विभागातील वित्तीय व पत-संस्थांचे प्रतिनिधित्व करणारी एक व्यक्ती ;

(ज) अनुसूचित जातीचे कल्याण याचा उप विभागस्तरीय प्रभारी अधिकारी पदसिद्ध सदस्य-सचिव ;

(झ) उप विभागीय दंडाधिकाऱ्याच्या मते राज्य शासनाच्या किंवा जिल्हा दंडाधिकाऱ्याच्या कोणत्याही सर्वसाधारण आदेशाच्या अधीन राहून या अधिनियमाच्या अंमलबजावणीमध्ये जे महत्वाची भूमिका बजावतात असे विभागाचे उप विभागस्तरीय अधिकारी आणि अशी अभिकरणे—पदसिद्ध सदस्य ;

(४) जिल्हा व उप विभागस्तरावर घटित झालेली प्रत्येक दक्षता समिती, दर तीन महिन्यांत किमान एकदा बैठक घेईल.

(५) दक्षता समिती घटित करण्यामध्ये कोणतीही त्रुटी आहे, केवळ या कारणावरून समितीचे कोणतेही कामकाज अवैध ठरणार नाही.

दक्षता समितीची
कार्ये.

२५. दक्षता समितीची कार्ये पुढीलप्रमाणे असतील :—

(क) जी कार्यवाही करण्याची आवश्यकता आहे, त्या कार्यवाहीबाबत जिल्हा दंडाधिकाऱ्यास किंवा, यथास्थिति, उप विभागीय दंडाधिकाऱ्यास सल्ला देणे, या अधिनियमाच्या किंवा त्याखाली केलेल्या कोणत्याही नियमांच्या तरतुदींची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी करण्यात आली आहे, याची सुनिश्चिती करणे ;

(ख) हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक पुनर्वसनाची देखरेख करणे ;

(ग) हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या पुनर्वसनासाठी पर्याप्त कर्ज देण्याच्या दृष्टीने, सर्व संबंधित अभिकरणांच्या कार्यामध्ये समन्वय साधणे ;

(घ) या अधिनियमाखालील अपराधांची नोंदणी व त्यांचे अन्वेषण करणे आणि खटला दाखल करणे, यांवर संनियंत्रण ठेवणे.

राज्य संनियंत्रण
समिती.

२६. (१) प्रत्येक राज्य शासन, अधिसूचनेद्वारे, पुढील सदस्य मिळून बनलेली राज्य संनियंत्रण समिती घटित करील :—

(क) राज्याचे मुख्यमंत्री किंवा त्यांनी नामनिर्देशित केलेला मंत्री—पदसिद्ध अध्यक्ष ;

(ख) अनुसूचित जातींचे कल्याण आणि राज्य शासन अधिसूचित करील असे इतर विभाग यांचा प्रभारी मंत्री ;

(ग) राज्य सफाई कर्मचारी आयोगाचा आणि अनुसूचित जाती आयोगाचा, कोणताही असल्यास, अध्यक्ष—पदसिद्ध सदस्य ;

(घ) राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व सफाई कर्मचारी आयोग यांचे प्रतिनिधी—पदसिद्ध सदस्य ;

(ङ) राज्य शासनाने नामनिर्देशित केलेले, राज्य विधानमंडळाचे अनुसूचित जातीचे दोनपेक्षा कमी नसतील इतके सदस्य :

परंतु असे की, एखाद्या राज्य विधानमंडळात अनुसूचित जातीचा कोणताही सदस्य नसेल तर, राज्य शासन अनुसूचित जमातीच्या सदस्याला नामनिर्देशित करू शकेल ;

(च) पोलीस महासंचालक—पदसिद्ध सदस्य ;

(छ) गृह, पंचायती राज, नागरी स्थानिक संस्था आणि राज्य शासन अधिसूचित करील असे इतर विभाग यांतील राज्य शासनाचे सचिव ;

(ज) राज्य शासन अधिसूचित करील असा, किमान एका महानगरपालिकेचा, जिल्हास्तरावरील पंचायतीचा, कटक मंडळाचा आणि रेल्वे प्राधिकरणाचा मुख्य कार्यकारी अधिकारी ;

(झ) हाताने मैला सफाई करण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी आणि हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या पुनर्वसनासाठी काम करणाऱ्या संघटनांशी संबंधित किंवा हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या समाजाचे प्रतिनिधित्व करणारे, राज्यातील रहिवाशी असणारे, राज्य शासनाने नामनिर्देशित करावयाचे चार पेक्षा अधिक नसतील इतके सामाजिक कार्यकर्ते, यांपैकी दोन महिला असतील ;

(ञ) राज्यस्तरीय बँकर समितीच्या आमंत्रक बँकेचा राज्यस्तरीय प्रमुख—पदसिद्ध सदस्य ;

(ट) अनुसूचित जातीच्या विकासाशी संबंधित असणाऱ्या राज्य शासनाच्या विभागाचा सचिव—पदसिद्ध सदस्य-सचिव ;

(ठ) राज्य शासनाच्या मते, जी या अधिनियमाच्या अंमलबजावणीशी संबंधित आहेत अशा राज्य शासनाच्या विभागाचे आणि इतर अधिकरणांचे, असे इतर प्रतिनिधी ;

(२) राज्य संनियंत्रण समितीची दर सहा महिन्यांतून किमान एकदा बैठक होईल आणि ही समिती विहित करण्यात येईल त्याप्रमाणे तिच्या बैठकीचे कामकाज चालवण्यासंबंधातील कार्यपद्धतीच्या नियमांचे पालन करील.

२७. राज्य संनियंत्रण समितीची कार्ये पुढीलप्रमाणे असतील :—

राज्य संनियंत्रण
समितीची कार्ये.

(क) या अधिनियमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी संनियंत्रण करणे व त्याबाबत राज्य शासन व स्थानिक प्राधिकरणे यांना सल्ला देणे ;

(ख) सर्व संबंधित अधिकरणांच्या कार्याचा समन्वय साधणे ;

(ग) या अधिनियमाच्या अंमलबजावणीसाठी त्याच्याशी आनुषंगिक किंवा संबंधित कोणत्याही इतर बाबींमध्ये लक्ष घालणे.

२८. प्रत्येक राज्य शासन किंवा संघराज्य क्षेत्र शासन आणि संघ राज्यक्षेत्र प्रशासन, केंद्र सरकारला आवश्यक असेल त्याप्रमाणे, या अधिनियमाच्या अंमलबजावणीच्या प्रगतीविषयी केंद्र सरकारला नियतकालिक अहवाल पाठवण्याचे राज्यक्षेत्राचे कर्तव्य.

केंद्र सरकारला
नियतकालिक
अहवाल पाठवण्याचे
राज्याचे किंवा संघ
राज्यक्षेत्राचे कर्तव्य.

केंद्रीय संनियंत्रण
समिती.

२९. (१) केंद्र सरकार, अधिसूचनेद्वारे, या कलमाच्या तरतुदीनुसार केंद्रीय संनियंत्रण समिती घटित करील.

(२) केंद्रीय संनियंत्रण समिती पुढील सदस्यांची मिळून बनलेली असेल :—

- (क) सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण केंद्रीय मंत्री-पदसिद्ध अध्यक्ष ;
- (ख) राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोगाचे अध्यक्ष-पदसिद्ध सदस्य ;
- (ग) सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण मंत्रालयातील राज्यमंत्री-पदसिद्ध सदस्य ;
- (घ) अध्यक्ष, राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी आयोग-पदसिद्ध सदस्य ;
- (ङ) अनुसूचित जातीच्या विकासाशी संबंधित नियोजन आयोगाचा सदस्य-पदसिद्ध सदस्य ;
- (च) निवडून आलेले संसदेचे अनुसूचित जातीचे तीन सदस्य, लोकसभेचे दोन व राज्यसभेचा एक ;

(छ) पुढील मंत्रालयांचे सचिव,—

- (एक) सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण, सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण विभाग ;
- (दोन) नगरविकास ;
- (तीन) गृहनिर्माण व नागरी दारिद्र्य निर्मूलन ;
- (चार) पेयजल व स्वच्छता ;
- (पाच) पंचायती राज ;
- (सहा) वित्त, वित्तीय सेवा विभाग, आणि
- (सात) संरक्षण, पदसिद्ध सदस्य ;
- (ज) अध्यक्ष, रेल्वे मंडळ-पदसिद्ध सदस्य ;
- (झ) महासंचालक, संरक्षण संपदा-पदसिद्ध सदस्य ;

(ज) केंद्र सरकार अधिसूचित करील असे, सहापेक्षा कमी नसतील, इतक्या राज्य शासनाचे प्रतिनिधी आणि संघ राज्यक्षेत्राचा एक प्रतिनिधी ;

(ट) हाताने मैला सफाईस प्रतिबंध करण्यासाठी आणि हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या पुनर्वसनासाठी काम करणाऱ्या संघटनांशी संबंधित असणारे किंवा हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या समाजाचे प्रतिनिधित्व करणारे, देशातील रहिवासी असणारे, अध्यक्षांनी नामनिर्देशित करावयाचे सहापेक्षा अधिक नसतील, इतके सामाजिक कार्यकर्ते, यांपैकी दोन महिला असतील ;

(ठ) अनुसूचित जातीच्या विकासाचे काम पाहणाऱ्या सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण मंत्रालयातील सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण विभागाचा सह सचिव-पदसिद्ध सदस्य-सचिव ;

(ड) अध्यक्षांच्या मते या अधिनियमाच्या अंमलबजावणीशी संबंधित असणारे, केंद्रीय मंत्रालयाचे किंवा विभागांचे आणि अभिकरणांचे असे इतर प्रतिनिधी ;

(३) केंद्रीय संनियंत्रण समितीची दर सहा महिन्यांतून किमान एकदा बैठक होईल.

केंद्रीय संनियंत्रण
समितीची कार्ये.

३०. केंद्रीय संनियंत्रण समितीची कार्ये पुढीलप्रमाणे असतील :—

(क) या अधिनियमाच्या आणि संबंधित कायदांच्या व कार्यक्रमांच्या प्रभावी अंमलबजावणीचे संनियंत्रण करणे आणि केंद्र सरकारला व राज्य शासनाला त्याबाबत सल्ला देणे ;

(ख) सर्व संबंधित अभिकरणांच्या कार्याचा समन्वय साधणे ;

(ग) या अधिनियमाच्या अंमलबजावणीसाठी त्याच्याशी आनुषंगिक किंवा संबंधित इतर कोणत्याही बाबींमध्ये लक्ष घालणे.

३१. (१) राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी आयोग पुढील कार्ये पार पाडील :—

राष्ट्रीय सफाई
कर्मचारी
आयोगाची कार्ये.

(क) या अधिनियमाची अंमलबजावणी करण्यासंबंधात संनियंत्रण करणे ;

(ख) या अधिनियमाच्या तरतुदींच्या उल्लंघनासंबंधातील तक्रारीची चौकशी करणे आणि आवश्यक ती आणखी कारवाई करण्याच्या शिफारशींसह संबंधित प्राधिकरणांना आपले निष्कर्ष कळविणे ; आणि

(ग) या अधिनियमाच्या तरतुदींची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी केंद्र सरकार व राज्य शासन यांना सल्ला देणे ;

(घ) या अधिनियमाची अंमलबजावणी न करण्यासंबंधातील बाबींची स्वाधिकारे दखल घेणे.

(२) राष्ट्रीय आयोगास, पोटकलम (१) खालील आपली कार्ये पार पाडताना, त्या पोटकलमात विनिर्दिष्ट केलेल्या एखाद्या बाबीच्या संबंधात, कोणत्याही शासनाकडून किंवा स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणाकडून माहिती मागवण्याचा अधिकार असेल.

३२. (१) राज्य शासनाला, अधिसूचनेद्वारे, राज्यामध्ये, कलम ३१ च्या पोटकलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली कार्ये, योग्य त्या फेरफारांसह, पार पाडण्यासाठी, त्याला योग्य वाटत असेल त्याप्रमाणे, राज्य सफाई कर्मचारी आयोग किंवा राज्य अनुसूचित जाती आयोग किंवा असे इतर सांविधिक अथवा अन्य प्राधिकरण नेमता येईल.

या अधिनियमाच्या
अंमलबजावणीचे
संनियंत्रण
करण्यासाठी
समुचित
प्राधिकरण नियुक्त
करण्याचा राज्य
शासनाचा
अधिकार.

(२) राज्यामध्ये, पोटकलम (१) अन्वये नियुक्त केलेल्या प्राधिकरणाला, कलम ३१ च्या पोटकलम (२) मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे, राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी आयोगाचे अधिकार, योग्य त्या फेरफारांसह, असतील.

प्रकरण आठ

संकीर्ण

३३. (१) मलाची सफाई करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये, मलोत्सर्ग हाताळण्याच्या प्रथेचे उच्चाटन करण्याच्या दृष्टीने, स्थानिक प्राधिकरणाच्या व इतर अभिकरणाच्या नियंत्रणातील मलप्रणाल, मलकुंड व इतर जागांची सफाई करण्यासाठी उचित अशा तंत्रशास्त्रविषयक उपकरणांचा वापर करणे, हे प्रत्येक स्थानिक प्राधिकरणाचे व इतर अभिकरणाचे कर्तव्य असेल.

मलप्रणाल
इत्यादींची सफाई
करण्यासाठी
आधुनिक
तंत्रज्ञानाचा वापर
करण्याचे स्थानिक
प्राधिकरणांचे व
इतर अभिकरणांचे
कर्तव्य.

(२) पोटकलम (१) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरास, आर्थिक सहाय्य, प्रोत्साहन यांद्वारे किंवा अन्य प्रकारे चालना देणे, हे समुचित शासनाचे कर्तव्य असेल.

३४. या अधिनियमान्वये सद्भावनेने केलेल्या किंवा करण्याचा हेतू असलेल्या कोणत्याही कृतीबद्दल, समुचित शासन किंवा समुचित शासनाचा कोणताही अधिकारी किंवा समितीचा कोणताही सदस्य यांच्याविरुद्ध कोणताही दावा, खटला किंवा इतर कायदेशीर कार्यवाही करता येणार नाही.

सद्भावनेने
केलेल्या कृतीस
संरक्षण.

३५. कोणत्याही दिवाणी न्यायालयास, या अधिनियमाची कोणतीही तरतूद जिला लागू होते अशा कोणत्याही बाबींच्या संबंधात अधिकारिता नसेल आणि या अधिनियमाद्वारे किंवा त्याअन्वये केलेल्या किंवा करण्याचे योजिलेल्या कोणत्याही गोष्टींच्या संबंधात कोणत्याही दिवाणी न्यायालयाकडून कोणताही व्यदेश दिला जाणार नाही.

दिवाणी
न्यायालयांच्या
अधिकारितेस
रोध.

३६. (१) समुचित शासन, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून तीन महिन्यांपेक्षा अधिक नसेल अशा कालावधीत, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी अधिसूचनेद्वारे, नियम करील.

नियम करण्याचा
समुचित शासनाचा
अधिकार.

(२) विशेषतः व पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेला बाध येऊ न देता, अशा नियमांमध्ये पुढीलपैकी सर्व किंवा कोणत्याही बाबींसाठी तरतूद करता येईल :—

- (क) कलम २ च्या पोटकलम (१) च्या खंड (घ) अन्वये, नियोक्त्यावर असलेले आबंधन ;
- (ख) कलम २ च्या पोटकलम (१) चे खंड (ड) आणि (छ) अन्वये, मलोत्सर्गाचे पूर्णपणे विघटन करण्याची रीत ;
- (ग) कलम ४ च्या पोटकलम (१) च्या खंड (क) अन्वये अनारोग्यकारी शौचालयांचे सर्वेक्षण करण्याची आणि त्यांची यादी प्रसिद्ध करण्याची रीत ;
- (घ) कलम ५ च्या पोटकलम (३) अन्वये, अनारोग्यकारी शौचालय पाडण्यासाठी नोटीस देण्याची व ते पाडण्याचा खर्च वसूल करण्याची कार्यपद्धती ;
- (ङ) कलम ११ च्या पोटकलम (२) खालील सर्वेक्षणाचा मजकूर व पद्धती ;
- (च) कलम ११ च्या पोटकलम (४) अन्वये, हाताने मैला उचलणारे सफाई कर्मचारी निश्चित करण्यासाठीच्या पात्रता शर्ती आणि हाताने मैला उचलणारे सफाई कर्मचारी म्हणून काम करीत असल्याचे आढळून आलेल्या व्यक्तींच्या तात्पुरत्या यादीची प्रसिद्धी ;
- (छ) कलम ११ च्या पोटकलम (६) अन्वये, हाताने मैला उचलणारे सफाई कर्मचारी म्हणून काम करीत असल्याचे आढळून आलेल्या व्यक्तींची अंतिम यादी प्रसिद्ध करणे ;
- (ज) कलम १२ च्या पोटकलम (१) अन्वये किंवा, यथास्थिति, कलम १५ च्या पोटकलम (१) अन्वये, नगरपालिकेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांकडे, किंवा याबाबतीत त्याने प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याकडे करावयाच्या अर्जाची रीत ;
- (झ) कलम १३ च्या पोटकलम (१), खंड (क) च्या उप-खंड (दोन) अन्वये, सुरुवातीला, एकाच वेळी दिल्या जाणाऱ्या रोख सहाय्याची तरतूद ;
- (ञ) कलम २० च्या पोटकलम (२) च्या खंड (ड) अन्वये, निरीक्षकांचे असे इतर अधिकार ; आणि
- (ट) विहित करणे आवश्यक असेल किंवा विहित करता येईल अशी इतर कोणतीही बाब.

(३) केंद्र सरकारने, या अधिनियमान्वये केलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर, तो एका सत्राने बनलेल्या किंवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता सत्रासीन असताना ठेवला जाईल, आणि पूर्वोक्त सत्रांच्या पाठोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी जर, त्या नियमात कोणतेही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले अथवा तो नियम करण्यात येऊ नये याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर तो नियम अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अंमलात येईल, किंवा, यथास्थिति, मूळीच अंमलात येणार नाही; तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे, तत्पूर्वी त्या नियमाखाली करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेस बाध येणार नाही.

(४) राज्य शासनाने या अधिनियमान्वये केलेला प्रत्येक नियम, तो केल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, जेथे राज्य विधानमंडळाची दोन सभागृहे असतील तेथे त्या प्रत्येक सभागृहासमोर, आणि जेथे राज्य विधानमंडळाचे एक सभागृह असेल तेथे त्या सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल.

केंद्र सरकारचा
आदर्श नियम
करण्याचा
अधिकार.

३७. (१) या अधिनियमाच्या कलम ३६ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी,—

(क) केंद्र सरकार, अधिसूचनेद्वारे, राज्य शासनाच्या मार्गदर्शनासाठी व उपयोगासाठी आदर्श नियम प्रसिद्ध करील ; आणि

(ख) राज्य शासनाने, या अधिनियमाच्या कलम ३६ अन्वये, त्यामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या तीन महिन्यांच्या कालावधीत नियम अधिसूचित करण्यात कसूर केली असेल त्याबाबतीत, केंद्र सरकारने अधिसूचित केलेले आदर्श नियम, हे राज्य शासन आपले नियम अधिसूचित करील अशा वेळेपर्यंत, अशा राज्यात, योग्य त्या फेरफारांसह, अंमलात असल्याचे मानण्यात येईल.

(२) केंद्र सरकारने, या अधिनियमान्वये केलेले आदर्श नियम, ते करण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर, ते सत्रासीन असताना, एका सत्राने बनलेल्या अथवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता ठेवले जातील, आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या पाठोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी, दोन्ही सभागृहांनी त्या नियमात कोणताही फेरबदल केला असेल तर, त्यानंतर तो नियम अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अंमलात येईल ; तथापि, असा कोणताही फेरबदल केल्यामुळे, त्या नियमाखाली यापूर्वी केलेल्या कोणत्याही गोष्टींच्या विधिग्राह्यतेस बाध येणार नाही.

३८. (१) या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणताना कोणतीही अडचण उद्भवली तर, केंद्र सरकारला, **राजपत्रात** प्रसिद्ध केलेल्या आदेशाद्वारे, ती अडचण दूर करण्यासाठी आवश्यक किंवा इष्ट वाटतील अशा, या अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत नसतील अशा तरतुदी करता येतील :

अडचणी दूर
करण्याचा
अधिकार.

परंतु असे की, एखाद्या राज्यामध्ये या अधिनियमास प्रारंभ झाल्यापासून तीन वर्षांचा कालावधी संपल्यानंतर, त्या राज्याच्या संबंधात असा कोणताही आदेश काढण्यात येणार नाही.

(२) या कलमान्वये काढण्यात आलेला प्रत्येक आदेश, तो काढण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्यात येईल.

३९. (१) समुचित शासनास, **राजपत्रात** प्रसिद्ध केलेल्या सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे, कारणे लेखी नोंदवून, आणि ते लादील अशा शर्तीच्या अधीन राहून, एकाच वेळी सहा महिन्यांपेक्षा अधिक नसेल इतक्या कालावधीसाठी कोणत्याही क्षेत्रास, इमारतींच्या प्रवर्गास किंवा व्यक्तींच्या वर्गास या अधिनियमाच्या कोणत्याही तरतुदींपासून किंवा हा अधिनियम किंवा त्याखाली केलेले कोणतेही नियम, आदेश, अधिसूचना, उपविधी किंवा योजना यांमध्ये समाविष्ट केलेल्या कोणत्याही विनिर्दिष्ट आवश्यक गोष्टींपासून, सूट देता येईल किंवा प्रकरणाच्या वर्गास किंवा वर्गांना, अशा कोणत्याही आवश्यक गोष्टींची पूर्तता करण्यापासून माफी देता येईल.

सूट देण्याचा
अधिकार.

(२) या कलमाखाली काढलेला प्रत्येक सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेश, तो काढण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे किंवा जेथे राज्य विधानमंडळाची दोन्ही सभागृहे असतील तेथे त्या प्रत्येक सभागृहापुढे आणि जेथे राज्य विधानमंडळाचे एक सभागृह असेल तेथे, त्या सभागृहापुढे ठेवण्यात येईल.

डॉ. जी. नारायण राजू,
सचिव, भारत सरकार.